

XIK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

DEGENFELD SÁNDOR
GÉCZI JÁNOS
INCZE JÁNOS
KÁNTOR LAJOS
KESZEG VILMOS
KOVÁCS KISS GYÖNGY
KÖNCZEI CSONGOR
NICOLETA MUŞAT
ELENA-DESPINA NAGHI
NAGY RÉKA
POZSONY FERENC
SIMON ZOLTÁN
SZALMA ANNA-MÁRIA
NARCISA ŞTIUCĂ
TÁNCZOS VILMOS
VÉGH BALÁZS BÉLA
ZAKARIÁS ERZSÉBET
ZSIGMOND ADÉL
ZSIGMOND JÚLIA

3

ÉLETTÖRTÉNETEK
ANTROPOLÓGIÁJA

III. FOLYAM
2011.
MÁRCIUS

XX

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXII/3. • 2011. MÁRCIUS

TARTALOM

Húszéves a Kriza János Néprajzi Társaság (<i>Kérdezett Könczei Csongor</i>)	3
TÁNCZOS VILMOS • A Kriza János Néprajzi Társaság múltjáról, jelenéről, jövőjéről	17
KESZEG VILMOS • A történetmondás funkciói a 20. században	22
NARCISA ŞTIUCĂ • Módszerek és eljárások az orális történelem vizsgálatában (<i>Keszeg Vilmos fordítása</i>)	28
SZALMA ANNA-MÁRIA • Fénykép a 20. században – a 20. század fényképe	34
NICOLETA MUŞAT • Emlékek újramesélése közben (<i>Keszeg Anna fordítása</i>)	45
ELENA-DESPINA NAGHI • A városnegyed és a története (<i>K. V. fordítása</i>)	52
NAGY RÉKA • Egy élet a kéziratok tükrében	57
KÁNTOR LAJOS • „Szigorúan titkos”	65
GÉCZI JÁNOS • Viotti (<i>regényrészlet</i>)	70

■ TOLL

DEGENFELD SÁNDOR • Churchill és Hitler történelmi szerepéről	79
--	----

■ HISTÓRIA

KOVÁCS KISS GYÖNGY • Kolozsvári szőlők és borok a fejedelemség korában	82
---	----

■ VILÁGABLAZK

K. HORVÁTH ZSOLT • A barbárokra várva (<i>Drang nach Westen</i>)	90
--	----

■ KÖZELKÉP

VÉGH BALÁZS BÉLA • Kultúraváltás a Nagykároly környéki sváboknál . . .	105
--	-----

SIMON ZOLTÁN • A Székelyföld-peremi magyar szórványok identitástermelése: a nagyteremi példa	110
---	-----

■ TÉKA

ZSIGMOND ADÉL • Miért olvassunk krimi? (<i>Mozgó könyv</i>)	119
INCZE JÁNOS • Kolozsvár születése	121
ZSIGMOND JÚLIA • Négy – vagy több – az egyben	124
A Korunk könyvajánlata (<i>Kántor Lajos ajánlja</i>)	126

■ ABSTRACTS	127
-------------------	-----

■ KÉP

HARIS LÁSZLÓ

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ **Elnök:** KÁNTOR LAJOS ■ **Tiszteletbeli elnök:** DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: BALÁZS IMRE JÓZSEF ■ **A szerkesztőség tagjai:** CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes; világirodalom), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), KOVÁCS KISS GYÖNGY (főszerkesztő-helyettes; történelem), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ **Gazdasági vezető:** MÁRTON LEVENTE ATTILA
■ **Grafikai arculat:** KÖNCZEY ELEMÉR ■ **Titkárság:** BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA
■ **A Korunk – Budapesti Porta grémiuma:** DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR
■ **Állandó munkatársak:** EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, SZENTES ZÁGON, ZELEI MIKLÓS (Budapest), ZÓLYA ANDREA CSILLA (Budapest)
■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Communitas Alapítvány, a Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szabad Sajtó Alapítvány, a Román Művelődésügyi és Örökségvédelmi Minisztérium, a Szülőföld Alap és az Új Budapest Filmstúdió.
■ A bukaresti Oktatási és Kutatási Minisztérium Országos Akkreditációs Tanácsa (CNCSIS) által (B) tudományosnak minősített folyóirat. ■ **SZERKESZTŐSÉG:** Kolozsvár, Str. Gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52. Telefon: 0264-375-035; 0264-432-154; Fax: 0264-375-093 ■ **POSTACÍM:** 400304 Cluj, c.p. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.
■ **NYOMDA:** ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407
■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 40, fél évi előfizetés díja 20 RON.
A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.
■ Revista apare cu sprijinul Ministerului Culturii și Patrimoniului Național.
■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. Gen. Eremia Grigorescu nr. 52.: Cod fiscal 5149284). ■ **ISSN: 1222-8338**

HÚSZÉVES A KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG

■ A Kriza János Néprajzi Társaság húszéves évfordulója alkalmából készült ez a beszélgetés a KJNT alapítóival, vezetőségével és munkatársaival.

Pozsony Ferenchez és Zakariás Erzsébethez:

Az első kérdéssor a Kriza Társaság megalapítására vonatkozik: hogyan merült föl a Társaság megalapítása, kik voltak az „alapítók”, hogyan került sor a névválasztásra, és hogyan viszonyult az akkor idősebb néprajzos nemzedék mindehhez?

P. F. 1990 februárjában Kézdivásárhelyen szerveztük meg az első „szabad” farsangi néptánc- és népszokás-fesztivált. Annak szakmai rendezvényein találkoztak azok a fiatal értelmiségiek (Bardócz Sándor, Deák Gyula, Gazda Klára, Könczei Csilla, Pozsony Ferenc, Zakariás Erzsébet), akik csakhamar kezdeményezték egy néprajzi társaság alapítását. Kezdetben a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumba hívták össze az érdeklődőket, de mivel az idősebb nemzedék nem vállalta az utazást, elsősorban a mesterségesen gerjesztett politikai légkör miatt, az alakuló ülésre végül is Kolozsvárt, az Unitárius Egyház belvárosi parókiájának üléstermében került sor március 18-án. Az ötlet megszületése és az alakuló ülés közötti időszakban a szervezés jelentős részét Gazda Klára és Zakariás Erzsébet vállalta. Habár a kezdeményezők levélben és sajtóban minden olyan értelmiségit megszólítottak, aki a *Népismereti Dolgozatokban*, a *Korunkban*, a *Művelődés Vadrózsák* rovatában vagy a rangos Kriterion Könyvkiadónál néprajzi írásokat közölt, a tapasztaltabb kutatók közül csak Almási István, Gáll Ernő, Haáz Sándor, Imreh István, Kallós Zoltán, Nagy Olga, Péntek Já-

A Kriza János
Néprajzi Társaság
rendezvényeivel,
dokumentációs
központjának
szolgáltatásaival,
kutatási programjaival,
konferenciáival és
kiadványaival sajátos
helyet foglal el a hazai,
az összmagyar és az
európai tudományosság
keretében...

nos, Szenik Ilona, Vita Zsigmond és Vő Gabriella írta alá az alapító okiratot, nyilván és tudatosan támogatva a „fiatalabbak” intézményalapítását, melyben azonban nem vett részt dr. Kós Károly és Faragó József. Az alakuló ülésen Pozsony Ferencet elnöknek, Zakariás Erzsébetet főtitkárnak, Almási Istvánt pedig tiszteletbeli elnöknek választották. Az új egyesület elnevezésében a megválasztott elnöknek volt kezdeményező szerepe. Dr. Kós Károly mindvégig távol maradt a Társaság rendezvényeitől, mivel ő csak az Erdélyi Múzeum-Egyesületben látta megvalósíthatónak a romániai tudományművelést. Faragó József azonban csakhamar cselekvően bekapcsolódott az egyesület rendezvényeibe, előadásokat tartott annak konferenciáin, számos írását közölte a Kriza János Néprajzi Társaság kiadványaiban. A Társaság hivatalos bejegyeztetésében elsősorban Zakariás Erzsébet és Eckstein Kovács Péter játszott meghatározó szerepet. Mivel a kezdeményezők 1990 tavaszán nem laktak Kolozsvárt, Sigmund Júlia, a kincses város bábszínházának művésze vállalta, hogy saját lakásában működjön az új intézmény székhelye.

Z. E. Húsz évvel ezelőtt, 1990 kezdetén olyan mértékű változásokat értünk meg a mindennapi életünkben, amihez foghatót addig elgondolni is alig mertünk. A hirtelen nyakunkba szakadt szabadság engem személyesen, de bizonyára másokat is, különös lendülettel, energiával töltött el, és felerősítette bennem a közös dolgainkért tenni vágyó energiákat.

Édesapám közösségszolgáltató hajlamát örökölvén, már korábban, a hetvenes évek végén, nagy odaadással vettem bele magam a táncházmozgalom szervezésébe, Erdély nagyobb városaiban, de Temesváron és Bukarestben is, szívügyem lévén az autentikus népi kultúra terjesztése. Zenéltem, énekeltem, táncot és éneket tanítottam. Akkoriban Kolozsváron saját szervezésű táncházat is alapítottam a Vasas klubban egyetemisták számára, ahol az ének- és táncitanítás mellett néprajzos szakembereket hívtam meg, hogy egy-egy tájegységről előadást tartsanak a diákoknak, a résztvevőknek. A népi kultúra iránti érdeklődésem vezetett a filológiára is, ahol akkor Péntek János tanár úr fakultatív etnológia kurzusait és Mitruly Miklós folklórkurzusát lehetett hallgatni, de lehetőség volt „hivatalos” terepkutatást végezni, néprajz szakkört szervezni vagy akár néprajzi tematikájú szakdolgozatot írni. Akkoriban Kolozsváron igen fontos volt a *Korunk* szellemi búvköre vagy a Nagy Olga, Almási István, Imreh István, Kallós Zoltán jelenléte, de hosszasan sorolhatnánk a fiatalok irányában nyitott és önzetlenül segítőkész szakemberek sorát.

Mindezekre csak azért tértem ki, hogy látható legyen, bőven akadtak olyan jellemtapasztalataim, amelyek egy szakmai fórum megteremtése irányába hajtottak.

Soha nem tudom elfelejteni azt a január végi sepsiszentgyörgyi táncházat (akkoriban Sepsiszentgyörgyön éltem), ahol Pozsony Ferivel, a korábbi egyetemista kollégával találkozva, két táncitanítás között eszembe villant, hogy vele kellene szövetkezni annak a bennem egyre erősebben motoszkáló ötletnek a megvalósításában, hogy hozzunk létre egy néprajzi társaságot vagy egyesületet, amely összefoghatná a szakmai fórum hiányában tevékenykedő, gyakorlatilag amatőr néprajzosokat. Az amatőr megnevezést használok, de korántsem pejoratív jelleggel, mert – bár jelentős szakmai tudással és tevékenységgel bírtak sokan közülük, és számomra csakis ez mérvadó – az adott körülmények közt nem volt lehetőségük ezen a szakterületen diplomát szerezniük és elhelyezkedniük. Pozsony Ferenc örömmel fogadta az ötletet, és még ott helyben elkezdtek megbeszélni a következő lépéseket. Nem sokkal előtte alakult a Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság, és annak a példája lebegett a szemem előtt.

Pozsony Ferencel megegyeztünk, hogy alakítunk egy alapító csoportot, akik megbeszéljük és felvállaljuk a tennivalókat. Ezért megkerestük Gazda Klárát, aki akkor a szentgyörgyi múzeum munkatársa volt, vele is tanácskoztunk, majd Könczei

Csillát Kolozsváron, és elkezdtek a szervezőmunkát. Írtam egy felhívást, amelyet minden napilapban közzétettünk, és mind a négyen aláírtunk, de emellett minden általunk ismert, néprajzzal foglalkozó személyt igyekeztünk személyesen, illetve telefonon vagy levélben megkeresni a felhívással.

Közben a családommal Kolozsvárra költöztünk. Lakásunk nem lévén, fogadtunk anyámhoz költöztünk, Sigmond Júliához. Az események pörögtek, a kollégák, különösen a fiatalabb nemzedék tagjai nagy örömmel támogatták a Társaság ötletét. (Az idősebb generációból voltak, akik nagy fenntartásokkal fogadták egy társaság alapítását célzó elképzelésünket, nem tartottak bennünket, akkori fiatalokat erre méltónak, de az öregebb nemzedék túlnyomó hányada fenntartás nélkül, sőt lelkesen támogattott.) Körvonalazódott az első össztalálkozó, a megalakulást szentesítő közgyűlés. Hol lehet egy ilyet megtartani? Friss kolozsváriként otthon a családommal is megosztottam a problémát. Sigmond Júlia azonnal, mint mindig, felajánlotta a segítségét. Unitárius presbíter lévén, közbenjárt, hogy megkapjuk az unitárius egyház egyik üléstermét, oda behívhattam az alakuló gyűlést.

Közben az alakuló gyűlésig el kellett készülni a statútummal, a működési szabályzattal, és a hivatalos beiktatáshoz székhellyel is kellett rendelkezni... A statútumot szívesen átnézte a Könczei Csilla ügyvéd férje, Eckstein Kovács Péter, de a székhely problémája csaknem áthághatatlan akadállynak tűnt, hisz olyan tér, ahol egy újonnan alakuló társaság, egy új jogi személy helyet találjon, megtartva a maga függetlenségét, nem volt sehol elérhető. A megoldás szintén a családomon belül adódott: Sigmond Júlia felajánlotta a saját lakását, hisz gyakorlatilag úgyis minden levél, minden telefonos szervezés onnan, otthonról indult útjára... Így lett az ő lakása a Kriza János Néprajzi Társaság első hivatalos székhelye.

Az alakuló közgyűlésre nagyon sokan eljöttek, egész Erdélyből, gondolom, mindenki, aki utazni tudott. Csak arra emlékszem, hogy tele volt az ülésterem. A jelenlévők névjegyzékét bizonyára tanulmányozni lehet a Társaság archívumában, de én is féltve őrzöm azt a magnófelvételt, amelyet az alakuló ülésen készítettem, és amely az ülés minden részletét őrzi, az ügymenetet, a vázolt elképzeléseket vagy az erősen lelkesedő, esetleg óvatosabb vagy kételkedő hangvételű hozzászólásokat.

Megtörtént a hivatalos megalakulás. Vezetőséget választottunk, nevet adtunk a Társaságnak. Majd elkezdtek megszervezni a közösségi életünket. A legfontosabb tennivalónak akkor az tűnt, hogy fórumot teremtsünk egymás és egymás munkáinak a megismerésére, ezért vándorgyűlések, azaz szakmai találkozók szervezését tartottuk egyik legégetőbb feladatnak.

Később a megalakult szervezeti keretek között, a szakterületek felelőseivel megbeszéltük és kijelöltük az első vándorgyűlések tematikáit, szerveztük, menedzseljük azokat.

Emlékszem, a székhelykeresztúri vándorgyűlés előtti éjszakán megterveztem és saját kezűleg megvarrtam a Társaság zászlóját, azzal a motívummal, amelyet ma a logójának neveznénk... Közben megjelent az első *Értesítő*, amit a Gloria nyomda az első néhány alkalommal ingyen nyomott ki számunkra, támogatásképpen. (Én akkor már az Állami Magyar Színház irodalmi titkára voltam, a Gloria nyomdával dolgoztunk műsorfüzetek, plakátok kivitelezése kapcsán, jó viszonyom alakult ki a vezetőséggel, kedvesen és készséggel segítettek.) Ők nyomtatták az első évkönyvünket is. Prioritás volt számunkra a kiadványok beindítása is, lehetőséget kellett biztosítani a sok íróasztalfiókban elfekvő néprajzi tárgyú írás kiadásának. Így aztán lassan, de rendszeresen beindult az évkönyv-kiadás.

Nem volt egyszerű. Valójában szép, de fizikailag kimerítő munkát jelentett mindez, anyagi források nélkül, sokszor saját személyes költségen. A társaság titkára lévén mindent személyes felelősségemnek éreztem, és ez hosszabb távon igen kimerí-

tőnek bizonyult. Azonkívül nem volt minden konfliktusoktól mentes, úgyhogy ötvenyi megfeszített munka után azt véltem a legbölcsebbnek, elkészítenem a társaságtól. De nem azelőtt, hogy kijártam volna egy másik életbevágóan fontos ügyet, a székház ügyét.

Én közben a kolozsvári Állami Magyar Színház irodalmi titkáráként többek között a lassan 200 éves tevékenységének az ünneplésére készülő intézmény fantasztikus értékeket őrző könyvtárának, dokumentációs tárának a kezelését is elvállaltam. Látván az ottani siralmas állapotokat (az egész állomány egy folyton beázó, penészes helyiségbe volt bezsúfolva) világos lett számomra, hogy azt az állományt is megfelelő környezetbe kell költöztetni. Végére is a színház történet is olyan mostohagyermek volt akkor az erdélyi magyar tudományos életnek, mint a néprajz. Így körvonalaztam a pályázatokban egy majdani erdélyi Hungarológiai Intézet – kiindulásképpen néprajzi és színház történeti alegységekből álló – elgondolását. A pályázatot elfogadta az Illyés Alapítvány, és ha nem sikerült is a megpályázott épületet, a Ghica utcai Moll-házat megkapnunk, az elvben nyertes pályázatunkhoz sürgősen másik épületet kellett találnom. Így került sor, az Illyés Alapítványnak köszönhetően, annak a székhelynek a megvásárlására, amelyben azóta is tevékenykedik a Társaság, a Színház Dokumentációs Tárának a szomszédságában.

Ennyi év után is úgy gondolom, hogy az, ahogyan kivettem a részem ebből a történetből, nem volt hiábavaló. Mint ahogy – bár távolról – nagy örömmel követem a táncházmozgalom utóbbi évekbeli megerősödését is, nagy-nagy örömmel és meglepéssel tölt el az is, hogy látom, milyen nagyszerű szakmai műhelyé, egyetemi háttérintézménnyé, könyvtárrá és archívummá nőtte mi magát a Kriza Társaság, milyen jó szakmai hírneve és presztízse van, milyen nagyszerű szakemberek kinevelésében működött közre a közben színvonalas képzést biztosító, 1990-ben a Babeş-Bolyai Egyetem Filológia Karán létrehozott néprajzi szakképzéssel összefogva és összefonódva. Azt gondolom, hogy az ember végül is nem azért cselekszik valami érdekében, hogy elismerést arasson érte, hanem mert érzi, hogy amit tesz, az fontos.

En mérhetetlenül örülök, hogy öt év a Társaság szolgálatában telt el az életemből. Meggyőződése, hogy nem volt hiábavaló a sok-sok lóttás-futás és áldozatos munka.

Az első kérdéssorhoz kapcsolódik a második: kiket próbált összefogni a Kriza Társaság 1990-ben, az alakulás pillanatában (lévén, hogy akkor még nem létezett egyetemi képzés), kiket 2011-ben, és kikhez szól a Társaság jelenleg? Az aktív tagság szempontjából hogyan tükröződik az elmúlt húsz év, az egyetemi oktatás mennyire professzionalizálta a Társaság működését?

P. F. A Kriza János Néprajzi Társaság 1990-ben az Erdélyben szétszórta élő, tudományos intézetekbe be sem jutott, néprajzi és honismereti kutatásokkal csak szabadidejükben foglalkozó értelmiségieket szólította meg. Évente két-három olyan tematikus vándorgyűlést szerveztek Erdély különböző városi és falusi településein, ahol a szakma legkiválóbb magyarországi tudósai közvetíthették felénk a néprajz és az antropológia legújabb alapfogalmait, elméleteit, módszereit, értelmezési lehetőségeit és kiadványait. Az első öt év tehát intenzív tanulással telt el. Zakariás Erzsébet merész kezdeményezésére 1994-ben a Társaság Kolozsvár belvárosában olyan ingatlant tudott megvásárolni az Illyés Alapítvány támogatásával, melyben rendre irodát, információs központot, szakkönyvtárat, adattárat és kiállítási termet alakított ki.

Mivel dr. Péntek János már 1990-ben kezdeményezte a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen a néprajz oktatását előbb második, majd főszakként, 1995-től rendre kezdtek végezni azok a fiatalok, akik már rendszeres néprajzi képzésben vettek részt. Ez a tény már egy új helyzetet alakított ki. A Társaság irányítói tudatában voltak annak, hogy az extenzív korszak véget ért, s egy intenzív, egyre professzionalizálódó

periódus kezdődött. A Kriza János Néprajzi Társaság kolozsvári dokumentációs központja fokozatosan az egyetemi oktatás háttérintézményévé vált, miközben tevékenységébe egyre cselekvőbben bekapcsolódtak a néprajz szakot végzett fiatalok nemzedékei. A Társaság kolozsvári központja voltaképp olyan tudományos kutatói műhellyé, intézménnyé alakult át, mely különböző magyarországi és hazai alapítványok segítségével jelentős kutatási programokat és kiadói tevékenységet bonyolít.

Keszeg Vilmoshoz, Pozsony Ferenchez, de a fiatalabb Jakab Albert Zsolthoz és Szabó Árpád Tőhötömhöz is:

Hol látják/látjátok a Kriza Társaság mint tudományos kutatóintézet vagy műhely helyét szűkebben a jelenlegi erdélyi magyar, tágabban pedig a romániai és magyarországi, sőt európai társadalomkutatói szférában? Módszereiben, nézeteiben mennyire tradicionális és mennyire progresszív a Kriza Társaság?

P. F. A Kriza János Néprajzi Társaság rendezvényeivel, dokumentációs központjának szolgáltatásaival, kutatási programjaival, konferenciáival és kiadványaival sajátos helyet foglal el a hazai, az összmagyar és az európai tudományosság keretében. Kutatási programjaival, tematikus rendezvényeivel és publikációival elsősorban az erdélyi és a moldvai magyar közösségek életében bekövetkezett változásokat dokumentálja és értelmezi. Másodsorban pedig rugalmasan hasznosítja az európai és a magyar társadalomtudományok korszerű kutatási módszereit, legújabb elméleteit és értelmezési lehetőségeit. Szerénytelenség nélkül kijelenthetjük, hogy a hazai vagy a külföldi konferenciákon bemutatott eredményeink egyáltalán nem maradtak el az európai paradigmáktól. Habár pár angol, német és román nyelvű kiadványt már megjelentettünk, úgy gondolom, hogy a közeljövőben még nagyobb hangsúlyt kellene fordítanunk a világnyelvekre lefordított stúdiumok kiadására.

Sz. Á. T. Előre szeretném bocsátani, hogy ez nem intézményi vélemény. A saját véleményem, amely bizonyos helyeken minden bizonnyal egyezik a kollégáim véleményével is – ekként tehát akár intézményinek is tekinthető –, ám más pontokon egészen biztosan különbözik tőle. Ezzel nem egyszerűen a véleményem érvényességi körét akarom behatárolni, hanem szeretnék rámutatni arra a többszólamúságra, amely meglátásomban a KJNT (és áttételesen a néprajz tanszék) munkáját nagymértékben meghatározza, és értelmezési keretet adhat a szétágazó, de ezzel együtt összetartó véleményeknek is.

Azt gondolom, nem túlzás úgy fogalmazni, hogy a KJNT jelenleg a romániai magyar és magyarországi kutatói szférában igen jó helyet foglal el, hisz kívülről érkezett pozitív visszajelzésekből tudjuk, hogy fontos intézményként tartják számon mind itthon, mind Magyarországon. Ennek vélhetően ahhoz is köze van, hogy általában a kolozsvári néprajzi oktatásról – amellyel mára a KJNT szervesen egybefonódott – jó véleménnyel vannak, és ezt megint nem a szerénytelenség mondatja velem. Emellett a kutatóműhelyt a BBTE felvette intézményi listájára (ez az akkreditációnak az első lépése), mi több, a BBTE tavalyi kiválósági versenyén a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékkel (MNAT) együtt, de attól függetlenül, díjat nyertünk.

Az, hogy az európai beágyazottságunk nem olyan jó, több tényezővel függ össze – és ezzel nem hárítani akarom a problémát. Egyrészt a kelet-európai társadalomtudományos szféra európai beágyazottsága összességében problematikus (erről külön lehetne beszélgetni). Másrészt ezt a fajta „civil tudományosságot” Nyugaton nehéz megértetni, hisz ott a tudományosság intézményi háttere alapvetően különböző – nincs szükség arra, hogy egyesületek végezzenek tudományos munkát, ott egy egyesület (mint például a European Association of Social Anthropologists vagy az International Society for Ethnology and Folklore) valóban arra szolgál, hogy a szakembereket összefogja. A KJNT helyzetének sajátságos volta ebből a szempontból nyil-

ván a sajátos egyetemi működési logikákkal és a kisebbségi feltételekkel is összefügg. Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy az MNAT-nek igen kiterjedt kapcsolathálózata van francia, olasz, bolgár (és természetesen) magyar egyetemekkel és szervezetekkel, nemkülönben hazai tanszékekkel, valamint a tanszék és a KJNT tagjai is jó európai kapcsolatokkal (angol, német, lengyel, norvég, olasz, francia, spanyol) rendelkeznek. Ezt pedig akár olybá is lehet venni, hogy a Társaságnak jó kapcsolatai vannak.

Módszerek: a kérdés összetett, hisz rögtön visszakérdezhetnénk, hogy mire is gondol a kérdező, amikor tradicionális és progresszív szemléletre kérdez rá. Én ezt nem látom feltétlen gyümölcsöző kérdésfelvetésnek, mert nagyon rossz ízű (és végül ki nem futtatott) vitákat juttat az ember eszébe. Marcel Mauss például karosszék-antropológus volt, ebben az értelemben még a tradíció előtti (ha úgy tekintjük, hogy a tradíció maga Malinowskival kezdődik), de magukat komolyan vevő etnológiai iskolákban az ajándékról és az áldozatról szóló nézeteit mind a mai napig vonatkoztatási pontként kezelik. És ez igaz magára Malinowskira és sok más kutatóra is. A KJNT tevékenysége igen sokrétű, sokféle ember sokféle munkáját foglalja magába, illetve nagymértékben kapcsolódik az MNAT munkájához. Egy módszerről beszélni tehát igen nehéz, és talán nem is várható el. Mindezekkel együtt azt gondolom, hogy – mint ahogy a tanszék munkáját is – a KJNT szemléletét (ha lehet egyáltalán ilyenről beszélni) is nagyfokú rugalmasság jellemzi, és nem kérdezzük vissza, ha valaki azt mondja, hogy interpretív antropológia, „linguistic turn” vagy James Clifford. Ebben az értelemben tehát progresszív. De ha úgy látjuk szükségesnek, akkor a munkánk során forgatjuk Gunda Béla, Kós Károly, Domokos Pál Péter, de akár Malonyay Dezső könyveit is, így ebben az értelemben tradicionális.

K. V. Nem vagyok illetékes ennek eldöntésében. Én, aki magam is kutatásokat irányítok, konferenciákat kezdeményezek, azzal a meggyőződéssel teszem, hogy most, ezekben az években, Erdélyben ezt és így kell végezni. A kutatásnak két elengedhetetlen fontos szintje van: az egyik a tényfeltárás, az adatgyűjtés, az archiválás – és ezen túl –, a második az értelmezés, az analízis. Személyes meggyőződésem, hogy a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéken, a KJNT közelében dolgozó kutatók közül többen alakítottak ki adekvát kutatói-értelmezői módszert.

J. A. Zs. A válaszom személyesebbre formálva inkább azt mondanám el, hogy mit jelentett/jelent nekem a KJNT. Mint a fiatalabb generációból mindenki, magam is diákként kerültem kapcsolatba vele. A szakkönyvtár miatt jártam először itt, jólesett a duruzsoló kályha mellett – akkor csak néhányadmagammal – olvasgatni, jegyzetelni, beszélgetni, vitázni. Itt találkoztam először a felsőbb évesekkel is, akik szuverén fölényükkel vagy barátságos magatartásukkal beavattak az egyetemista és néprajzos létnek akkor még elérhetetlennek tűnő rejtelseibe. Itt hallottam az első konferenciaelőadásokat. Itt láttam először élőben az egyetemi jegyzetek és szakkönyvek száraz „bibliográfiai tételeit”, akik kilépve a kánon szabta homályból, a könyveiket mutatták be, gondolataikat osztották meg. Magatartásokat, tudást, kutatói mintákat, pályamodelleket és értékeket közvetítettek számomra. Úgy láttam, ez a hely egyfajta ablak a szakmára, ahol a társadalom és kultúra – egyszóval a világ – kérdések és értelmezések formájában jelenik meg. Mindenképpen többletet jelentett a társadalmi és szakmai kommunikáció szempontjából, és így egyfajta tudásközpontként és szocializációs helyként működött.

Amióta szerződéses viszonyba kerültem a Krizával, más perspektívából is látom az intézményt. A feladat és a munka iránti alázat, a szakmai felelősség megélése – ezeket itt tanultam meg. Látnom kellett, hogy az egyre inkább differenciálódó tudományos kihívásoknak és a tagság részéről megfogalmazódó elvárásoknak egyszerre kell tudni megfelelni, eleget tenni. Kevésbé látványos munkákat huzamosabb ideig végezni, határidőkre teljesíteni, pályázati beszámolókat írni, majd izgalommal kö-

vetni, hogy a döntéshozók, pályázttatók, megrendelők ezeket elfogadják és értékelik – ezeket csak belülről lehetett látni, megélni.

Beszélhetünk-e 2011-ben műkedvelő erdélyi néprajzkutatókról? Ha igen, miben támogatja őket a Társaság, hogyan próbálja irányítani tevékenységüket?

K. V. Igen, vannak s örvendetes módon egyre többen vannak a műkedvelő néprajzkutatók.

A kérdésben én két jelentésárnyalatot érzek, s a válaszmot is eszerint tagolom. A néprajztudomány a 19. században alakult ki és intézményesedett, amikor az iparosítás, a migráció, az alfabetizáció (s még egyéb modernizációs tényezők) hatására az életforma és a mentalitás radikális változásnak indult. Ez az időszak volt a nemzeti ideológia formálódásának kora is. Ekkor vált szükségessé a gyorsan kiszoruló kulturális elemek megőrzítése, letétbe helyezése, illetve az európai palettán a magyar nemzeti kulturális értékek feltüntetése, láthatóvá tétele. Azaz, a néprajzi gyűjtés egy időben vállalta az értékek mentését és a jövőre irányuló kulturális építkezést, a nemzeti kultúra népi regiszterének a köztudatba való beépítését, biztonságba helyezését. Ebben a nagy folyamatban szükség volt az önkéntes gyűjtőkre. Legkorábban a vidéken élő értelmiségiek (lelkészek, tanítók) megszólítására került sor, majd folytatódott minden írástudó bevonásával.

Az amatőr gyűjtők ösztönzése a 20. században végig napirenden maradt. Köztudott talán az, hogy a kolozsvári tudományegyetemen a magyar néprajzoktatás második, 1940–1948 közötti fejezetét erőszakos rendelkezés zárta le. Az 1970-es években nyilvánvalóvá vált, hogy az intézményekben elszórtan dolgozó kevés szakember képtelen eleget tenni a sürgető feladatoknak. Ekkor több egyetemi tanszék (bölcseztan, zenepedagógia, képzőművészet) tanárai önkéntes gyűjtésre biztatták hallgatóikat. 1968-ban a művelődési élet átszervezése következtében a megyeszékhelyeken megalakult népi alkotások és műkedvelő tömegmozgalom központjai szintén támogatták az amatőr gyűjtőmozgalmat. Nemrég összefoglaló tanulmány készült a romániai magyar lapok tömegeket megmozgató, 1960–1980 közötti gyűjtőpályázatairól. A Kritérium Könyvkiadó 1976-tól vállalta a *Népismereti Dolgozatok* kiadását. Az első kötet programadó előszavában dr. Kós Károly újra megszólította az önkéntes gyűjtőket. A műkedvelő néprajzi gyűjtés tehát legalább 150 éves mozgalom. S ebben az összefüggésben ne firtassuk, hogy eredményei a tudományosság milyen szintjén helyezkednek el. A lényege nem is a tudománytermelésben van. Hanem sokkal inkább a hagyományokhoz való felelősségteljes viszonyulásban.

Az európai mentalitás újabb nagy fordulópontja az 1980-as években következett be. Az ekkor felbukkant új fogalom nem a hagyomány (amelyet a hordozók vagy áthagyományoznak, vagy nem, át tudnak hagyományozni, vagy nem), hanem a patrimonium, az örökség. Ez a – szerintem a jogi fogalomra visszavezethető – terminus a kultúrát az utókort jogosan megillető örökségként, a hozzáférést az utókor jogaként határozza meg, s feltárásának, archiválásának és popularizálásának feladatát a nemzeti kulturális örökség minisztériumának hatókörébe helyezi. A kérdés nem csupán a mi tájainkon vált aktuálissá. Az UNESCO 1989-es közgyűlése Párizsban fogadta el azt az ajánlást, amely felhívja a minisztériumok, kutatóintézetek, múzeumok és archívumok, oktatási intézmények és a média figyelmét a kulturális örökség fontosságának és helyzetének tudatosítására. Romániában ezen a téren a szemléletbeli áttörés még nem következett be. Habár az már nagyon jól látszik, hogy a települések önkormányzatai és szövetségei egyre inkább rádöbbennek – részben az európai támogatáspolitikája hatására – a lokális hagyományok (gasztronómia, szokások, építészet, zene, tánc, szövegek, tárgyak stb.) hasznosíthatóságára. A települések sajtóhordó honlapjain látni lehet, ahogyan külső ösztönzés nélkül az egyes települések maguk veszik számba kulturális örökségüket.

És most válaszolok a kérdésre. Igen, léteznek műkedvelő néprajzkutatók, akik kedvtelésből, a család, a helyi társadalom biztatására feljegyzéseket készítenek, tárgyakat gyűjtenek, esetleg hagyományörző kört vezetnek. A Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék egy éve készül képzést indítani számukra.

A kérdésnek azonban van egy másik vonatkozása is. A néprajztudomány – tudomány. Művelése szaktudást igényel. A szaktudáshoz tartoznak a kutatás, az archiválás és az értelmezés módszerei, a kutatástörténeti előzmények. Sajnos a köztudat a néprajztudományt sokszor az amatőr (műkedvelő) néprajzosok teljesítményével azonosítja. Olyannyira, hogy – csupán a megdöbbentő példákat sorolva – a kiadók és az olvasók előnyben részesítik az adatközlő, olvasmányos kéziratokat, gyűjtések olykor szaklektor véleményezése nélkül látnak napvilágot, a sajtó képviselői gyakran felszínesen számolnak be egy-egy eseményről, a néprajzi kiadványok recenziálása kívülről álló személyek részéről történik. Pedig 1990 után mintegy 150 fiatal szerzett néprajz szakos oklevelet, akiknek segítségét a legkülönbözőbb helyzetekben lehetne igénybe venni, akár a műkedvelő néprajzkutatás irányítására is.

A KJNT-nek tudomásom szerint nincs a műkedvelő néprajzkutatók számára meghirdetett programja. Viszont a KJNT olyan tudományos programokat működtet (könyvkiadás, kiállítások, könyvbemutatók, konferenciák, kutatások), amelyeket a műkedvelő néprajzkutatók, a hagyományörző csoportok tagjai hasznosíthatnak.

P. F. Társaságunk elsősorban azoknak a vidéken élő értelmiségieknek az eredményeit jelenteti meg, akik koruknál fogva is kimaradtak a rendszeres néprajzi képzésből, de évtizedeken át nagyon fontos gyűjtő- és honismereti munkát végeztek.

Sz. Á. T. Az erdélyi néprajztudományban is – mint sok egyéb területen – az utóbbi két évtizedben erőteljes professzionalizáció, ha úgy tetszik, a tudományos centrum-periféria viszonyok újragondolása zajlott le (Kolozsvár mint centrum kialakulása és megerősödése, valamint felzárkózása, egyáltalán: centrumként működése). Ez nyilván egy 19. század végi folyamatnak a sajátosan kései kifutása, az okokról nem hiszem, hogy különösebben beszélni kellene. Hozzá tartozik a kérdéshez – a tudománytörténet alaposan feltárta –, hogy a magyar néprajz fejlődése során mindig összekapcsolódott valamiféle amatőr mozgalommal, ám a professzionális néprajz paradigmáiban hamar el is vált ettől az amatőr mozgalomtól. Hofer Tamás szépen bemutatja ezt a kettősséget. Valami ilyesmi kísérhető nyomon nálunk is. Pozsony tanár úr ezt úgy szokta megfogalmazni, hogy a kezdeti extenzív korszakot felváltotta az intenzív építkezés folyamata. Ez persze nem jelenti azt, hogy ma ne lennének Erdélyben műkedvelő néprajzkutatók, ám látni kell, hogy a társaság tagsága az utóbbi években átstrukturálódott, ami különösen az aktív tagság szintjén érezteti a hatását. Ez óhatatlanul azzal is járt, hogy a műkedvelő néprajznak már nem jutott annyi figyelem, hisz a tudástermelés követelményei és feltételei nagymértékben megváltoztak. Ezzel együtt a KJNT továbbra is nyitott – és például konferenciafelhívásait minden érdeklődőnek eljuttatja, és vélhetően nem az ő felelőssége, hogy erre ma már csak szakemberek jelentkeznek. A fentebbiekből következően azt is érdemes elmondani, hogy a tagság munkájának összefogásán, esetleges megjelenítésén túl a KJNT nem látja feladatának ennek a munkának az irányítását: ez egyrészt a mai körülmények között kevésbé lehetséges, másrészt tudománypolitikai szempontból is kérdéses (lásd fentebb a módszerek többrétűségéről mondottakat), hisz milyen jogon szabhatnánk meg bárkinek is, aki a Társaságtól függetlenül kutat, hogy mit és hogyan kutasson.

Pozsony Ferenchez:

A Társaság elnökeként hogyan rangsorolná (ha egyáltalán lehet) röviden a következő tevékenységeket: érdekképviselés, tudományszervezés, szakkönyvtár- és archi-

vumépítés és folyamatos bővítés, terepmunka, egyetemi háttérintézmény, önálló és/vagy partnerségekben működő kutatóintézet, könyvkiadás, múzeumalapítás, rendezvényszervezés (kiállítások, tudományos ülésszakok, ismeretterjesztő előadások, könyvbemutatók stb.), konferenciaszervezés, pályázatírás, irodafenntartás?

A Kriza János Néprajzi Társaság folyamatosan képviselni próbálja különböző tudományos, alapítványi, támogatói és könyvkiadói fórumokon a hazai kutatók érdekeit. Szakkönyvtárával, archívumával, interneten elérhető szakirodalmi és fénykép adatbázisaival az erdélyi meg a moldvai közösségekkel foglalkozó hazai és külföldi kutatók tájékozódását segíti. Rövid és hosszú távon azonban csak akkor tud fennmaradni a tudományos eredmények piacán, ha különböző tudományos műhelyekkel és intézményekkel együtt olyan közös programokat szervez, melyek korszerű eredmények megalkotásában finalizálódnak. Mindezekhez azonban nagyon sok adminisztratív munka, rengeteg pályázat szükséges. Úgy vélem, hogy a Társaság környékén, közösen dolgozó fiatalok már olyan szervezői tapasztalatra tettek szert, amire egyénként soha nem lett volna alkalmuk.

A Kriza Társaság gazdag könyvkiadói tevékenységet is folytat, mely – tudomásom szerint – meghaladta már a száz kiadott címet. A könyvkiadói tevékenység tudományos akkreditálása azonban még nem történt meg. Miért nem és mikorra várható ennek a lépésnek a megtétele?

A Kriza János Néprajzi Társaság az elmúlt két évtizedben közel 100 szakmai publikációt jelentetett meg. Az intézmény kiadóját azonban csak akkor tudjuk akkreditáltatni, ha évente legkevesebb 10 kiadványt tudunk megjelentetni. Ehhez azonban nem elég a kollégáink által megtermelt kutatási eredmény meg a szerkesztői tudás, mert jelentős anyagi forrásokra is szükségünk volna. Miután 2010 során számos hazai kiadónk veszítette el korábban elnyert tudományos minősítését, véleményem szerint csakhamar el kell gondolkodnunk azon is, hogy a különböző rangos tudományos műhelyek, egyének és doktori programok eredményeit közösen hogyan és hol jelentessük meg.

Ha újrakezdhetné a Kriza Társaság szervezését, mint elnök milyen döntéseket, stratégiákat gondolna újra, és mi az, amin nem változtatna?

Talán egyféleképpen valahol jó volt, hogy 1990-ben vagy azután nem is tudtuk felmérni, mekkora és milyen fába vágtuk a fejszénket, amikor egy új, nonprofit, tudományos egyesület és intézmény alapításába és működtetésébe fogtunk. Lehet, hogy jobb volt, hogy akkor nem számoltunk azzal, mennyi gondot jelent egy olyan intézmény alapítása, akkreditálása, fenntartása és működtetése, mint a Csángó Néprajzi Múzeum. Egy dologban azonban biztosan nem változtatnék: intézményünk tevékenységét sohasem rendelném alá a napi politika széljárásainak. Ez azonban, saját olvasatomban, soha nem jelentett értéksemlegességet. Öröm számomra az a tény, hogy csapatmunkánk eredményeképpen felnőtt egy olyan fiatal tudósnemzedék, mely csakhamar továbblép a korszerűbb formában és keretek között mindazt, ami földi életünk sűrűjét és értelmét jelentette két évtizeden át.

Keszeg Vilmoshoz:

Tanszékvezetőként hogyan értékeli a Kriza Társaság mint egyetemi háttérintézmény működését? Melyek azok a tevékenységek, területek, ahol a legnagyobb segítséget kapja az egyetemi oktatásunk a Kriza Társaságtól, és melyek azok a tevékenységek, területek, ahol esetleg nagyobb segítséget várna?

K. V. A KJNT gazdag könyvtárat működtet, ahol az e-könyvek előtti korszakban a diákok jól érezték magukat. Kutatási programokat kezdeményez, a tanszék tagjai által meghirdetett kutatásokat pályáztatja és menedzseli. Archiválja a diákok kutatási eredményeit (tanulmányok, gyűjtések, terepnaplók), fogadja a diákok kiállítá-

sait. A KJNT rendezvényei a tanszék diákjai számára szakmai közeget jelentenek. A Társaság évek óta szakkollégiumot működtet, melynek keretében a diákok egy része számára folytonos műhelymegbeszéléseket szervez. A KJNT és a MNAT általában társzervezők egymás tudományos rendezvényein, a tanszéki konferenciák előadásai a két intézmény közös kiadásában látnak napvilágot. A Lenyomatok könyvsorozatban hét kötet jelent meg, amelyek a néprajzos alap-, mester- és doktori képzés hallgatóinak tanulmányait gyűjtötték össze. Mint kiadó a KJNT kezdeményezte az egyetemi néprajzi jegyzetek kiadását. A sorozatban eddig hat jegyzet látott napvilágot.

A kérdés második felét válasz nélkül hagyom. Ugyanis a Társaság és a Tanszék folyamatosan nyitott egymás felé.

Szabó Árpád Tőhötömhöz:

A Társaság kiemelkedő jellegű projektjei és recens kutatásai hogyan illeszkednek egy általánosabb magyar néprajzi, tágabban pedig összerdélyi és/vagy összmagyar társadalomkutatási folyamatba?

Nem látom világosan azt a nagy folyamatot, amelybe illeszkednünk kellene, a tudományos specializáció és a kérdések felvetésének szétágazása következtében ezeket a nagy folyamatokat ma igen nehéz lenne megragadni. Ebben egyébként a modernitás és a modernitás utáni korszak elméletei látszanak visszaköszönni. Ráadásul minden tudományterületnek, ezen belül minden kutatóműhelynek, így a KJNT-nek is megvannak a maga prioritásai, illetve az intézmény fenntartásának sajátos logikájából eredő kényszerei. Nevezzük a kettő együttes hatását konjunktúrának. A nagy kérdés, hogy ennek a konjunktúrának a kialakítására az adott intézmény mennyire tud önmaga befolyással lenni, hisz a sokszor felemás civilítási gyakorlatok mellett ez igen megerőltető lehet. Mindezekkel együtt azt gondolom, hogy egy modern társadalomtudományos szemlélet és beszédmód meghonosításához a KJNT-nek és az MNAT munkájának is köze volt, mint ahogy sikeresen működtünk együtt több rendben is több intézménnyel olyan projektek kivitelezésében, mint az internetikus viszonyok kutatása, a moldvai csángók mindennapi életének kutatása, a gazdasági szerkezetváltozások vizsgálata erdélyi falvakban – és a sort lehetne folytatni. Mindemellett hozzátartozik a kérdéshez, hogy az 1990 után újjászerveződő néprajznak nemcsak kutatásokat kellett lebonyolítania, hanem a saját pozíciójának újratermelésébe is energiát kellett fektetnie, illetve egyfajta vissza- és áttekintéssel ki kellett jelölnie saját pozícióinak koordinátáit. Ebből a szempontból igen lényegesnek tartom a bibliográfiaépítő projektjeinket, amelyek a nehézségek ellenére több éve folyamatosan zajlanak, valamint a fotóarchívum – és legújabbán írásbeliség-archívum – létrehozását. Ma a bibliográfiáink és a fotóarchívumunk – az Erdélyi Magyar Adatbankkal való jó együttműködés eredményeként – bárki számára hozzáférhetőek, erről az ezeket készítő kollégáim érdemben és bővebben tudnak szólni.

Milyen a jelenlegi tudományos kapcsolathálózata a Kriza Társaságnak (milyen viszonyban áll a Társaság a KMEI-vel, a BBTE-vel, az EME-vel, az MNT-vel, MTA-val stb.)? Milyen nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik a Társaság?

A Társaság alapító tagja a KMEI-nek, háttérintézménye és egyetemi szinten minősített kutatóműhelye a BBTE-nek, az EME-vel és az MTA-val, illetve az MTA-KAB-bal a viszonyunk igen jónak mondható (bár ezt elsősorban mi állítjuk, és a klasszikus kérdés, hogy vajon az ugatós kutya maga is úgy gondolja-e, hogy nem harap, itt is érvényes). Az MNAT-vel közösen nagyon jó viszonyokat ápolunk a Magyar Néprajzi Társasággal, a magyarországi tanszékekkel, a néprajzi múzeumokkal és az MTA különböző kutatóintézeteivel. Ugyancsak jó kapcsolataink vannak a román intézményekkel (tanszékek, kutatóintézetek, múzeumok), így nem kérdéses,

hogy ma az erdélyi magyar néprajzkutatást mind belföldön, mind külföld felé az MNAT és a KJNT képviseli és fogja össze. Nemzetközi – Kárpát-medencén kívüli – kapcsolataink inkább egyéni szinten szerveződnek, hisz mint korábban említettem, a sajátos gyakorlatok intézményi szinten csak kevésbé egyeztethetők össze a nyugati elképzelésekkel.

Jakab Albert Zsolthoz:

Röviden ismertesse a Kriza Társaság digitális fotóarchívumának létrejöttét, gyakorlati hasznát, valamint további fejlesztésének, bővítésének lehetőségeit. Kiknek szól a digitális fotóarchívum?

A Társaság már működése kezdetétől nagy fontosságot tulajdonított a 20. század elejétől létrehozott fotóállomány szakszerű konzerválásának és digitalizálásának. Úgy ítélte meg, hogy ez az állomány nagyon értékes adalékait, reprezentációit tartalmazza annak a társadalomnak és kultúrának, amelynek vizuális aspektusait ma már más forrásokból nemigen ismerhetjük meg. A tematikát tekintve a néprajzkutatás klasszikus területeitől (tárgykutatás, vallás- és népszokáskutatás stb.) a jelenkori vizsgálódások köréig (gazdaság, piackörzetek, életmód, szakrális kisemlékek stb.) terjed az állomány. Gunda Béla, Seiwarth László, Kós Károly, Vámszer Géza, Nagy Jenő, Szabó Tamás, Péterfy László fekete-fehér vagy színes, üvegalapú vagy hagyományos pozitívjai, negatívjai, diapozitívjai, rajzai és fotói, a KJNT kutatóinak, a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke diákjainak, valamint külföldi kutatóknak a moldvai csángóknál vagy a Mezőségen végzett kutatásai során készített színes negatívjai és képei értékes és hasznos szakmai öröksége a Társaságnak. Az anyag digitális feldolgozását 2003-tól végzem. 2008-tól a digitalizált állományból több mint tizenhatezer tétel érhető el a honlapunkon.

A munka azóta is folyamatosan zajlik, közben újabb kollégáim is bekapcsolódtak a munkavégzésbe, tervezzük az online állomány bővítését is. Főként a 20. század második felében lezajlott kutatások fényképanyagát dolgozzuk fel, az új anyag is lassan eléri a tizenötezres nagyságrendet.

A fotóarchívum a szakmai kutatások mellett a nagyközönség számára is érdemmel bír, ezért is alakítottuk ki az internetes felületen a képeslapküldő szolgáltatást. Így forrásértékük mellett információs és esztétikai értékük okán is az érdeklődők figyelmére tarthat számon.

Röviden ismertesse a Kriza Társaság keretében szerkesztett Romániai magyar néprajzi bibliográfiára létrejöttét, gyakorlati hasznát, valamint további fejlesztésének, bővítésének lehetőségeit. Mennyire tartod jelen pillanatban teljesnek ezt?

A KJNT a romániai magyarság kultúrájáról és társadalmáról szóló szintézisek előmunkálataiként már indulása elején tervezte az adatbázisok létrehozását. A szakmai bibliográfiák összeállításában fontos eredményeket ért el. Elkészült több olyan tematikus vagy kutatói bibliográfia, amelynek építése, fejlesztése további feladat maradt. Én 2002-ben kapcsolódtam be ebbe a munkába. A Társaság *Értesítőjében* rendszeresen közölt személyi bibliográfiák mellett a nagyobb szintéziseket is javítottam és beépítettem (*Romániai magyar néprajzi könyvészet 1919–1944; Faragó József bibliográfiája; Kalotaszeg bibliográfiája; Háromszék néprajzi és honismereti bibliográfiája 1844–2002*). A moldvai csángók bibliográfiája már korábban megjelent kötetként (2006), majd az is felkerült a világhálóra. Annak anyagát nem vettem át, így a csángókat kutatók számára továbbra is az marad a tájékozódást nagyban elősegítő adatbázis.

A bibliográfia létrehozása kezdetben dokumentálódást jelentett az erdélyi és magyarországi néprajzi intézetekben, múzeumokban, könyvtárakban, tanszékeken. A különböző periodikák, évkönyvek, belső kiadványok, konferenciakötetek, gyűjtemé-

nyes kötetek, néprajzi monográfiák és egyéb hazai és magyarországi szakmai fórumok néprajzi-antropológiai anyagát igyekeztem összesíteni, egységesíteni, majd tudományosan hasznosíthatóvá tenni (értem ezen a tematikai, területi csoportosítást, felosztást).

Az adatbázis a *Romániai magyar néprajzi bibliográfia* címmel fut, ez a munkacím több is, kevesebb is, mint amit valójában takar: romániai, mert tartalmazza az erdélyi anyag mellett a partiumi, bánsági, bukovinai, moldvai, a román országrészek magyar vonatkozású kutatási eredményeit is, de a szerzők egy része külföldi; magyar, mert a magyarság kutatásának adatait öleli fel, de tartalmazza a szász, örmény, zsidó, cigány stb. etnikummal kapcsolatos – magyar, román, német, angol nyelvű – tételeket is; néprajzi, mert főleg ennek a tudományterületnek a szakkiadványaiból építkeztem, de kitekintéssel a társadalomtudományok (szociológia, kulturális antropológia, a történettudományok és a társadalomföldrajz) eredményeire is – és itt most nem kívánok belebonyolódni a diszciplínák vélt vagy valós különbségeinek vitájába.

A több mint tizenötezer – honlapunkon elérhető – tétel impozánsnak tűnhet, de az elvégzendő feladathoz képest nem az. A munka nem tekinthető lezártnak, folyamatosan zajlik, az adatok gyűjtése és bevitele mellett a rendszerezés, a koncepciót maga is folyamatosan jobb lesz.

Ilyés Sándorhoz:

Röviden ismertesd a Kriza Társaság keretében szerkesztett moldvai csángókra vonatkozó bibliográfia és a moldvai csángókra vonatkozó adatbázis létrejöttét, gyakorlati hasznát, valamint további fejlesztésének, bővítésének lehetőségeit. Mennyire tartod jelen pillanatban teljesnek ezt?

A moldvai csángókra vonatkozó kutatások a KJNT alapkutatásainak sorába illeszkedtek, ugyanakkor az egyik leghosszabb kifizetésű projektsorozatot jelentették. Nemcsak a KJNT tagjai, kutatók és tanárok, hanem nagyon sok diák dolgozott ezekben a kutatásokban, és az eredmények egyre nagyobb mennyiségű anyagot halmoztak fel archívumunkban, ezért szükségét éreztük annak, hogy külön Csángó Archívumot hozzunk létre. Ez egyrészt a meglévő anyag szisztematikus tárolását szolgálja, másrészt a könnyebb, gyorsabb és célirányosabb hozzáférhetőséget. A terepmunka eredményei mellett az archívum Pozsony Ferenc és Tánczos Vilmos csángó anyagainak a gyűjteményéből nőtte ki magát. Több mint kétezer tételt tartalmaz, ami tizenháromezer lapnyi magyar, román, angol, német, francia nyelvű anyagot jelent. Különösen gazdag a társadalomnéprajzi, a folklorisztikai és a történeti rész, de például a sajtóanyagoknak is nagy figyelmet szenteltünk.

2002 és 2006 között állítottuk össze a *Moldvai csángók bibliográfiáját*, és ennek a gyűjtő- és pontosító munkának a során gazdagodott egyre inkább az archívum is, tehát a legtöbb anyag 2006 előttre vonatkozik. Mind a bibliográfia, mind az archívum tovább bővült, de lassabban, mint az említett periódusban, mivel a csángókutatásoknak már nincs akkora vonzereje a diákok körében, mint pár évvel ezelőtt. A bibliográfia nyomtatott és internetes változata 5376 tételt tartalmaz, a legkülönbözőbb kutatási területekre vonatkozva. Hasznosságát jelzi az a tény, hogy a nyomtatott verzió fél éven belül elfogyott, a világhálón található verzióval kapcsolatosan is állandóak a visszajelzések.

Egyikről sem lehet mondani, hogy teljes, és szerencsére mindkettő bővíthető. Mindenképpen nagyon hasznos segédanyagot jelent mindenkinek, aki a moldvai csángók iránt érdeklődik. Mellettük még a könyvtárunkban található számos csángó vonatkozású kiadvány teszi teljesebbé azt a szakirodalmi és kutatástörténeti alapot, amellyel diák és kutató bármilyen téma kapcsán belevághat saját munkájába.

Ilyés Sándorhoz, Jakab Albert Zsolthoz és Szabó Árpád Töhötömhöz:

Az ifjabb erdélyi néprajzkutató nemzedék tagjaiként mi az, amin változtatnátok, és mi az, amin nem a Kriza Társaság működésében?

Sz. Á. T. Egy tudományág fejlődése a folyamatos generációs változásoknak és az ezekkel néhol összefüggő, máskor ezektől független paradigmaváltásoknak az összessége – ez akár a kilencvenes évek közepének híres Replika-vitájára is érvényes lehet. Nem kétséges, hogy a szemléletmódban lehetnek eltérések, és ekként akár másként is láthatjuk azokat a kérdéseket, amelyeket a KJNT-t alapító valamikori tanáraink – ma kollégáink – így válaszoltak meg. Egy dolog biztos: az adott tudomány- és intézménypolitikai helyzetben a KJNT működésére szükség volt mind a létező hiátusok betöltése, mind a pozíciók kiépítése, mind a tudományos építkezés irányainak kijelölése, valamint – a legfontosabbként – a korszerű tudástermelés vonatkozásában. Így utólag tehát, nagyobb rálátás, kifinomultabb diskurzus és olyan tudások birtokában, amelyek kialakításához, kumulációjához az alapítók is nagymértékben hozzájárultak (magyarán: ezt a látás- és beszédmódot nagymértékben nekik köszönhetjük), nem lenne méltányos ilyen *mi lett volna ha?*-szerű kritikákba belemenni. Nyilván kacérkodunk a gondolattal, hogy mi antropológusok vagyunk. Ez jól is hangzik. De néhány nagyon-nagyon ritka kivételtől eltekintve nem vagyunk antropológusok, és nem is kell azzá válnunk, hogy jól végezhessük a munkánkat. Játsszani a megnevezésekkel persze lehet (és szoktak is a tanszékalapítások és intézménypolitikák kusza erőterében). Erről megint Hofer Tamás jut eszembe, aki úgy volt kiemelkedő néprajzos, hogy antropológus is tudott lenni egyben, és egyszerre látta kintről és bentről a magyar néprajzot, helyezkedett bele annak hosszú hagyományába, és ötvözte vele az antropológiát. Ezt – ha nem is olyan szinten, mint Hofer Tamás – mi is igyekszünk művelni.

J. A. Zs. Nem hiszem, hogy a változtatás célként vagy problémaként felmerül. Inkább felerősíteni, kitarítani véghez kell vinni azokat a szakmai célkitűzéseket, amelyek felvállalására a társaság létrejött. Van sok elismert és értékelt megvalósításunk, vannak megkezdett folyamatok, kutatások, projektek, amelyeket továbbra is folytatni kell; emellett azokra a tudmánypolitikai kihívásokra is választ kell adni, amelyek folyamatosan megfogalmazódnak. Így a célunk sem lehet más, mint az, hogy a KJNT továbbra is fősodorba tartozó szakmai műhely, kutatóközpont maradjon. Emellett kiemelném annak fontosságát, hogy a Társaság tudjon nyitott és elérhető maradni a digitális kor piacán is. De ezek egyike sem jelent új irányt. Csak dolgozni kell továbbra is.

Változott-e az utóbbi évtizedben a néprajz szakos (vagy bármilyen szakos) hallgatók viszonyulása a Kriza Társasághoz a ti (mi) időnkhez képest?

Sz. Á. T. Nem tudom. Ehhez egyszerre kellene ma diáknak lennem, és a kilencvenes évek diákéveire emlékezni. Nekünk a Kriza egyike volt azon kevés intézményeknek (az EME Kőkert utcai könyvtára vagy akár a kari könyvtár mellett például), ahová szívesen mentünk, és akár egész napokat ott töltöttünk. Ez persze nem jelenti azt, hogy 7/24-es rendszerben tanultunk – ha megnézem a felsorolt intézményeket, mindegyiknek van kertje, ami Kolozsváron már akkor fontos volt. És hatalmasakat ücsörögtünk azokban a kertekben. Nem tudom, hogy ma, amikor a lehetőségek ennyire változatosakká váltak, hogyan viszonyulnak ezekhez a helyekhez a mai diákok. Annyi viszont kívülről is látszik, hogy a kapcsolat technikai szinten megváltozott: már nincs szükségük a diákoknak arra, hogy egész nap a könyvtárban ücsörögjenek, hisz mindent le tudnak fénymásolni. Vagy be tudnak szkennelni. Amikor mi diákok voltunk, szinte csak a Krizában volt számítógép és internet. Meg a KMDSZ-nél. A technikán túl talán általánosságban is megváltoztak azok a módok, ahogy a diákok elképzelik az életüket – de erről csak szórványos tudásaim vannak azokból

az információkból, amelyeket az oktatási folyamatba ékelődő paraliturgikus tevékenységek során kapok. És ezek torzítanak, hisz bármennyire is para- helyzetekről van szó, mégiscsak tanár-diák kommunikációs helyzetek mindenféle bourdieu-i és foucault-i leterheltségükkel. Többet talán nem is tudnék erről mondani, mert átesnék a lónak arra a sirámokkal teli oldalára, ahonnan csak az látszik, hogy bezzeg a mi időnkben, és bezzeg ma. Ez a beszédmód hárít és álcáz, én ezért nem feltétlen hiszek benne. Amúgy meg a diákokat ma is be lehet vonni kutatásokba, kiállítások szervezésébe, takarításba és cipekedésbe, mindenféle önkéntes és félig önkéntes tevékenységekbe. És ezzel még azt sem állítottam, hogy létezik az örök néprajzos diák megingathatatlan képe.

I. S. A KJNT-hez való kötődés ez esetben leginkább a könyvtárunkhoz való viszonyulást jelenti, hiszen elsősorban könyvtárügyben keresnek fel minket a diákok. Erre azt lehet mondani, hogy a mai diákok sokkal bátrabbak, de ugyanakkor sokkal kevesebb időt töltenek a könyvtárban. Kevesebben járnak be olvasni, sokkal inkább a fénymásolás, a fényképezés jelenti náluk az anyagok beszerzését. Bátorságuk a tér beélésében, az infrastruktúra felhasználásában, a „krizások”-hoz való fordulás közvetlenségében érhető tetten. Úgy gondolom, otthonossá vált számukra is a KJNT, nemcsak a könyvtár, hanem az előadóterem, az itt zajló események miatt is.

A könyvtáron kívül egyre több diák kerül másfajta kapcsolatba velünk, tehát tovább folytatódik a tanár–diák együttműködés, Kriza-menedzselés – diákok kutatási hagyománya. Talán a diákok egyre kisebb száma miatt érezzük sokszor, hogy azért mégiscsak más volt „a mi időnkben”.

Kérdezett Könczei Csongor

TÁNCZOS VILMOS

A KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG MÚLTJÁRÓL, JELENÉRŐL, JÖVŐJÉRŐL

Előzmények és megalakulás

■ Az 1989 végi rendszerváltáskor Erdélyben alig voltak képzett magyar néprajzosok, és akik mégis voltak, azok jobbára túl voltak már a nyugdíjkorhatáron. Itt elsősorban azokra a Gunda-tanítványokra gondolok, akiknek közvetlen közük volt az 1949-ben felszámolt néprajzi oktatáshoz (dr. Kós Károly, Szentimrei Judit, Nagy Jenő, Nagy Olga, Faragó József stb.), továbbá az erdélyi nagy zenefolkloristákra (Jagamas János, Szenik Ilona, Almási István). Az a néhány néprajzos, aki kutatói, egyetemi intézményben, esetleg múzeumban akkor még státusban volt, szintén közel állt már a nyugdíjkorhatárhoz (például Vő Gabriella). Ebben a helyzetben 1990–1993 között a lassan formálódó néprajzi tanszék tanári kara is egy fiatalabb nemzedékből verbuválódott, akik közül egyedül Gazda Klárának volt Magyarországon szerzett doktori fokozata, a többiek mind Kolozsváron végzett magyartanárok voltak, akik ugyan korábban is foglalkoztak a népi kultúra kutatásával, de csak a rendszerváltás után irakozhattak be néprajzi doktorátusra (Pozsony Ferenc, Keszeg Vilmos, Tánczos Vilmos, Könczei Csilla). Ehhez a generációhoz tartozik Zsigmond Győző is, aki a bukaresti hungarológiai tanszéken oktatott néprajzot.

A Kriza János Néprajzi Társaság (a továbbiakban Társaság) megalakítását 1990 elején ez a fiatalabb, akkor 30–35 éves aktívabb generáció kezdeményezte, amelynek tagjai az idő tájt nem is Kolozsváron, hanem leginkább a Székelyföldön, valamint a jelenkori Erdély más részein tanárként te-

Az utolsó nyolc esztendő folyamán olyan helyzetek is előfordultak, hogy az erősen politikafüggő pályázati rendszer akadozása miatt a székház működésének alapvető feltételei is nehezen voltak biztosíthatók...

vékenykedtek. Jól ismerték egymást, hiszen nagyjából egy időben jártak egyetemre, és már korábban, a rendszerváltás előtt is tartották egymással a kapcsolatot. A Társaság megalakulását előkészítő első nagyobb, mintegy 20–25 fős összejövetelünkre 1990 februárjában a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban került sor. A toborzó személyek – emlékezetem szerint – Salat-Zakariás Erzsébet és Pozsony Ferenc voltak, továbbá házigazdánk, a múzeum akkori munkatársa, Gazda Klára. Ekkor fogalmazódott meg tehát először nagyobb szakmai közösség előtt a Társaság megalakításának gondolata. Már ezen az összejövetelen is elhangzott, hogy az új tudományos intézményt csak a kolozsvári „nagy nemzedékkel” együtt lehet és érdemes megcsinálni, akik akkor, télvíz idején nem tudtak vagy nem is nagyon akartak Sepsiszentgyörgyre eljönni. Így került sor nemsokára, 1990. március 18-án Kolozsváron a Társaság tényleges alakuló ülésére, az első tisztségviselők megválasztására és a névadásra, de ezen magam nem voltam jelen.

Tagság, irányítás, szellemi háttér

■ Mivel nincsenek pontos információim arról, hogy 1990 után hogyan alakult a tagdíjfizető társasági tagok dinamikája életkor, végzettség, foglalkozás és lakóhely szerint, alábbi észrevételeimet csak spontán megfigyelésre és személyes emlékekre alapozhatom.

a) Az 1990-es években a Társaság tagsága voltaképpen három körből tevődött össze: 1. Az irányításban az előbb említett „*fiatalabb*” nemzedék jutott döntő szerephez, az a generáció, amely a rendszerváltás után a néprajzot hivatásszerűen kezdte művelni (egyetemi oktatás, múzeumok, kiadói tevékenység, kolozsvári akadémiai kutatóintézet stb.), és néhány év alatt a doktorátust is megszerezte. 2. A „*nagy klasszikus nemzedék*” részéről kezdetben volt némi fenntartás a fiatalabbakkal szemben, akiknek nem is volt, mert nem is lehetett néprajzosi képzettségük. Az idősebbek nehezményezték, hogy Péntek János, aki a néprajz szakot 1990 őszén a BBTE keretében Kolozsváron elindította, a tanszékalapításkor nem rájuk, hanem a fiatalokra alapozott, és mintha nem akarták volna tudomásul venni, hogy előrehaladott életkoruk miatt mint munkakönyves oktatókra rájuk már nem is lehetett számítani. Többen közülük azt szerették volna, ha a Társaság a néprajzi tanulmányokat tartalmazó saját évkönyvek kiadása helyett a dr. Kós Károly által 1976-ban elindított, majd öt kötet megjelenése után 1983-ban hatalmi szóval letiltott *Népismereti Dolgozatok* sorozat folytatására koncentrálna a tagság szellemi erőit. Az új generáció azonban megteremtette a maga fórumait, és végül ez a kezdetben jól érezhető bizalmatlanság lassan megszűnt az idősebbek részéről. A „nagy öregek” is aktívan bekapcsolódtak a Társaság tevékenységébe: előadásokat tartottak, részt vettek a vándorgyűléseken, publikáltak a Társaság kiadványaiban stb., egészen addig, amíg egészségi állapotuk ezt az aktivitást lehetővé tette. 3. Az 1990-es években a Társaság igen aktív tagjai voltak, sőt a tagság zömét képezték azok a vidéken élő *amatőr kutatók*, akik leginkább tanárok voltak, de már a diktatúra éveiben is komoly néprajzi munkát végeztek (például dr. Kós Károly sok dolgozatukat jelentette meg a *Népismereti Dolgozatok* sorozat kötetében). Ők a létrejött Társaság lelkes tagjai lettek, gyűjtőpályázatokon vettek részt, az évente legalább 2–3 alkalommal tartott vándorgyűléseken rendszeresen előadtak, helyi kiállításokat, múzeumokat szerveztek, publikáltak és általában igényelték a szakmai irányítást.

b) A 2001–2010 közötti korszakra, azaz az új évezred első évtizedére a tagság szerkezete lassan átalakult: az erdélyi néprajztudomány „nagy klasszikus” nemzedéke kihalt, vagy előrehaladott kora miatt inaktívvá vált. Lassan a vidéki amatőr gyűjtők sorai is meggyérültek, részint azért, mert ők is az idősebb korosztályhoz tartoztak,

részt pedig azért, mert időközben magának a hagyományos népi kultúrának a szerkezete is átalakult, és bizonyos jelenségek nehezebben kutathatókká váltak. Ugyanakkor – az 1990-ben beindított néprajzi képzés eredményeként - felnőtt egy olyan egészen fiatal nemzedék, amely új módszereket alkalmazva közeledett a néprajzi jelenségekhez. A néprajz szakot végzetteknek nagyobbik része egyáltalán nem vagy csak formálisan kapcsolódott be a Társaság életébe (pl. egyetemi éveik alatt a könyvtárhasználat és egyéb előnyök miatt beiratkoztak, aztán többé-kevésbé nyomtalanul eltűntek), de a fiatal végzettek legjobbjai – különösen az 1998–2003 táján végzett nemzedék tagjai - 2000 után meghatározó szerepet kezdtek játszani a Társaságban: vezetőségi feladatokat vállaltak, különféle pályázatokat írtak, kutatói programokat szerveztek, irányították a kiadói tevékenységet, létrehozták a fiatal kutatók *Lenyomatok* című sorozatát (ennek hét kötete jelent meg), szervezték a néprajzi archívumot, rendszerezték a könyvtárat, és nem utolsósorban részt vettek a kolozsvári székház tereinek funkcionális átalakításában, technikai felszerelésében stb.

c) *A jelen időszakot* a Társaság életében ismét korszakhatárnak látom a tagság vonatkozásában is. Amint láttuk, az alapításban és az 1990-es évek tevékenységében szerepet vállaló idő nemzedék mára kihalt, illetve elöregedett. Az alapító, ma már 50–55 éves nemzedék tagjainak tudományos tevékenysége jelenleg szorosabban kapcsolódik azokhoz az intézményi keretekhez, amelyek számukra státust biztosítanak (egyetemek, múzeumok, kiadók stb.), tehát munkájuk javát ezek keretében fejtik ki. A néprajz szakot végző hallgatók száma az utóbbi 5–6 évben megcsappant, az önálló tudományos kutatást is kevesebben érzik hivatásuknak, és ennek megfelelően az egészen fiatal generációtól nem számíthatunk akkora tudományos teljesítményre, mint a tíz évvel ezelőtt végzettektől. Igaz ugyan, hogy a Társaság mellett működő kolozsvári tanszék nívós doktori programjában sok erdélyi és magyarországi fiatal vesz részt, de ezek jelentős tudományos tevékenysége, valamint az eredmények megjelenítése csak lazán vagy egyáltalán nem kapcsolódik a Társasághoz. Megfigyelhető, hogy a néprajzi-antropológiai kutatással aktívan foglalkozó tehetséges fiatalok más intézmények (romániai és magyarországi kutatóintézetek, kiadók, múzeumok stb.) felé orientálódnak, természetszerűen érdeklődnek az európai uniós lehetőségek (kutatási pályázatok, konferencia-részvétel, publikációs lehetőségek) iránt, és emiatt a Társaság körüli élet az utóbbi években mintha formalizálódni, sőt „kiürülni” látszik. Ezt a jelenséget természetesen tágabb kontextusban kell értelmeznünk.

Működési háttér és programok

■ Az elmúlt két évtizedben a Társaság működését döntő mértékben a Magyarországról jött állami alapítványi támogatások biztosították, a költségvetésnek csak kis része származott egyéb forrásokból (román állami intézmények, erdélyi önkormányzatok, egyéb tudományos és kulturális szervezetek, adományok, tagdíjak stb.).

Mivel ezeknek a magyarországi támogatásoknak nem volt hosszú távú tudományos stratégiájuk, az intézményépítést sem lehetett hosszabb távon megbízhatóan megalapozni. A Társaság keretében létrejött programok (tudományos kutatások, kiadói tevékenység, könyvtár- és archívumfejlesztés, konferenciaszervezés stb.) mindig egy-egy pillanatnyi, legtöbb esetben aktuális politikai-hatalmi vonatkozásokkal terhelt helyzet függvényei voltak. Egészében véve a Kriza Társaság mindvégig sikeresen használta ki ezeket az adódó lehetőségeket (pl. folyamatosan fontos tudományos alapkutatásokat sikerült finanszírozni, rendszeres volt a Társaság kiadói tevékenysége, sikerült székházat vásárolni és benne rendszeres módon tartalmas programokat szervezni, a Társaságnak ma jelentős állománnyal rendelkező könyvtára és néprajzi archívuma van stb.), de a működés stabil és megbízható anyagi háttérének

hiánya kétségkívül károsan befolyásolta az egyes tevékenységeket. Az utolsó nyolc esztendő folyamán olyan helyzetek is előfordultak, hogy az erősen politikafüggő pályázati rendszer akadozása miatt a székház működésének alapvető feltételei is nehezen voltak biztosíthatók, megesett például, hogy magánzsebből kellett megelőlegezni a telefon-, internet- és villanyszámlák ellenértékét.

Ez az „ingadozás” azért érdemel említést, mert tudományos egyesületről lévén szó a Társaság programjai között van néhány olyan, amely hosszú távon is létfontosságú, és szakszerű megvalósításuk stabil, megbízható anyagi háttér híján lehetetlen. Ezek közül emelek ki néhányat:

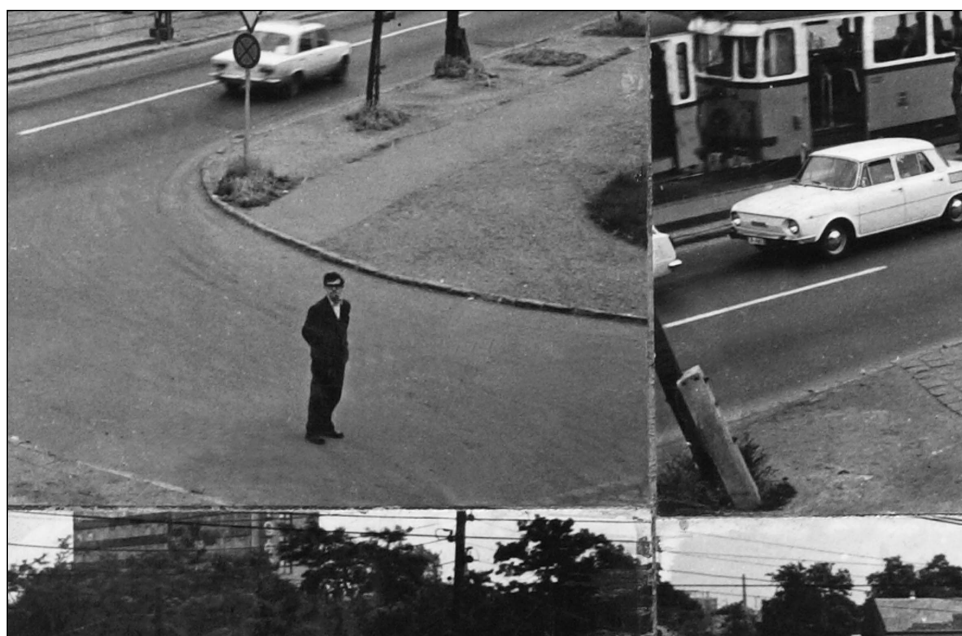
Megfigyelhető például, hogy a mára igen tekintélyes állománnyal rendelkező néprajzi *szakkönyvtár* fejlesztése „hullámokban” történt: vásárlásokra csak akkor kerülhetett sor, amikor erre alkalom adódott, így különös gondot kellett fektetni a néprajzi könyveket, periodikákat kiadó romániai és magyarországi intézményekkel való cserekapcsolatokra, a szerzői vagy kiadói adományok rendszeres begyűjtésére, a hagyatékok szerves beillesztésére a meglévő könyvtári állományba stb. Az idegen nyelvű könyvek vásárlása gyakorlatilag mindvégig lehetetlen volt, és néhány alapvető adatbázis-kezelő számítógépes program megvásárlására is szükség volna. Az erdélyi magyar civil tudományos szervezetek könyvtárainak egységes rendszerben való elektronikus feldolgozására az elmúlt években történtek bizonyos kísérletek, de egy központosított, hosszú távon is megbízható fejlesztés megvalósítása továbbra is nagyon fontos volna.

A „hullámszerűség” még inkább jellemezte a Társaság *néprajzi archívumának* (mindenekelőtt kéziratok, fényképek, filmfelvételek) építését és az erdélyi magyar *néprajzi bibliográfia* összeállításának programját is. A Társaság néhány igen fontos néprajzi könyvészetet jelentetett meg egyrészt tájegységek szerint (Kalotaszeg, Háromszék, moldvai csángók), másrészt személyi bibliográfiák (Kallós Zoltán, Faragó József, valamint az időlegesen létező társasági értesítőben közzétett személyi bibliográfiák) formájában, de a nagy cél ebben az esetben a folyamatosan fejlesztett és napi szinten aktualizált elektronikus erdélyi néprajzi bibliográfia kellene legyen. Ez a program a személyi feltételek biztosítatlan volta miatt az utóbbi években akadozik, holott nyilvánvaló, hogy a folyamatosan felgyülemelő hiányosságok később csak nagy munkával lesznek majd pótolhatók.

Részen az anyagi stabilitás hiánya, részben a tagság szerkezetének és prioritásainak megváltozása okozza a *kiadói tevékenységben* mutatkozó egyenetlenségeket. Nagy eredmény, hogy a társasági évkönyvek folyamatos megjelentetését sikerült fenntartani (18 évkönyvünk jelent meg eddig), de a társasági értesítő kiadása már az 1990-es években is akadozott, jelenleg pedig évek óta szünetel, holott egy ilyen típusú kiadvány tükrözhetné a Társaság kapcsolatát az erdélyi, magyarországi és nemzetközi tudományos élettel, és egyidejűleg meg is teremthetné ezeket a kapcsolatokat.

Az évek folyamán a Társaság impozáns mennyiségű tudományos szakkönyvet, évkönyvet, egyetemi jegyzetet stb. jelentetett meg, viszont problémát jelent, hogy kiadója ennek ellenére nincsen akkreditálva. Ennek oka, hogy a Társaság tudományosan aktív tagsága alapállásban más intézmények (egyetemek, kutatóintézetek, múzeumok stb.) keretében van alkalmazva, és jobbra itt is publikál, tehát maga a Társaság – még ha meg is tudná teremteni a megfelelő anyagi feltételeket – nem tud rendszeresen annyi minőségi tudományos kiadványt megjelentetni, hogy saját kiadója tudományos akkreditációját elérhetné és évenként rendszeresen fenn is tarthatná. Ha az akkreditációt továbbra sem sikerül megszerezni, az hosszú távon ugyancsak a kiüresedést és az arculatvesztést mozdíthatja elő.

■ A Kriza János Néprajzi Társaság elmúlt húsz évének történetét az erdélyi magyar kisebbségi lét lehetőségei és korlátai határozták meg alapvetően. Mind az eredmények, mind a kudarcok, hiányosságok ebben a tágabb keretben értelmezhetők. Most úgy tűnik, hogy az európai uniós csatlakozás folytán ezek a külső feltételek megváltoznak. Jelen pillanatban nagy kérdés az, hogy a Társaságnak, a tagság legfiatalabb nemzedékét mozgósítva sikerül-e tudományos kutatói, kiadói és gyűjteményszervezői tevékenységét a létrejött új környezethez, az új pályázati lehetőségekhez igazítani és következésképpen a működtetés anyagi hátterét illetően változtatnia azon az erőteljesen érvényesülő Budapest-központúságon, amely az elmúlt – alapjában véve igen sikeres – húsz esztendőt jellemezte.

KESZEG VILMOS

A TÖRTÉNETMONDÁS FUNKCIÓI A 20. SZÁZADBAN

Az autobiografikus
beszédmód elkezdí a
külön mentális és
szimbolikus világok
termelését.

■ 1. Egy francia szociológus egyik esszéjében írja le a néhány évtizeddel ezelőtti, alábbi esetet. A fiatalember pályaválasztásra készül, s liberális szellemű pedagógus szülei és oktatói önálló döntésre biztatják. A fiatalember meghozza a döntést, műszaki képzést választ, a katonai akadémiára megy tanulni. Ám itt hamarosan rájön, hogy a család és az iskola által preferált humánus és szellemi értékek hiányoznak a technika és a katonai fegyelem világából. Visszatér, s szülei nyomdokain humán-értelmiségi pályára lép. Szülei elálmodták, ellopták előle jövőjét – mondja a szerző.¹ Ha ebből a nézőpontból gondoljuk újra az „apáról fiúra” metaforával azonosított társadalmakat, a generációs viszonyok sajátos fényben jelennek meg. A szülők a családban nyújtott nevelés, a hagyományokba való belenevelés, a személyes példamutatás, de az élet és a munka feltételét képező ingatlanok (ház, föld) megszerzése, a szakmai tudás átadása által döntően korlátozták a választás lehetőségét. Másik oldalról, a gyermekek a pályán való elhelyezkedésben elvárták, készségesen elfogadták a szülők gondoskodását. Ebben a helyzetben kétszeresen torznak tűnik fel a generációk közötti viszony: a szülők – tudatosan vagy öntudatlanul – elorozzák gyermekeiktől a választás lehetőségét; a gyermekek – gyakran türelmetlenül várva – szüleik örökébe lépnek. Ezt a generációk közötti kölcsönös függőséget borította fel a 20. század. Az életpályák a 20. század során nagymértékben differenciálódtak és individualizálódtak.

Romániában a 20. század eseményei jelentősen kihatottak a pályaválasztási stratégiákra. Az individuális és tradicionális opciók mellett meg-

határozó szerepet játszottak a tömegek sorsát megszabó világháborúk, a kisebbségi sorsot befolyásoló politikai döntések, a kollektív bűnösség elvét alkalmazó törvényes rendelkezések. Mind az egyéni opciók, mind a körülmények által az egyénre kényszerített életpálya-stratégiák változatos, fordulatokban gazdag, előreláthatatlan kimenetelű életpályákat eredményeztek. Az életpálya-választás terén tapasztalható látványos változások a következők: az elsőgenerációs szakmai orientációk számának növekedése s ennek következtében a generációk közötti mentalitás-, életvitelbeli távolodás, új foglalkozási opciók eltömegesedése (ipari alkalmazott), a tömegeket érintő fordulópontok sorseseemény jellege (államosítás, kollektivizálás, emigráció), új életter választása (külföldre, városra való migrálás), a tömegeket mobilizáló eseményekben való részvétel (országépítés), az életpálya intézmények általi modellálása (törvényes keretek, iskolai oktatás). Az oktatási rendelkezések jelentősen befolyásolták a romániai magyar etnikum képzettségi szintjét és az ezzel összefüggő pályaválasztását, életvitelét. A területmódosítások (országhatárok változása, települések szisztematizálása) bizonyos régiókba koncentrálták a magyar ajkú lakosságot, majd a szisztematikus többségi immigráció feloldotta a kisebbség koncentrációját. A kisebbségi intézmények felszámolása az egyéni, gyakran hátrányos, bizonytalan kimenetelű döntések meghozatalára kényszerítette a magánszemélyeket, törvényen kívülre helyezte a kollektív kezdeményezéseket. A magántulajdontól való megfosztás a családon belül hagyományosnak számító gazdálkodási stratégiák feladását hozta magával, megszüntette a romániai magyar társadalom foglalkozási hagyományait. A magántulajdon státusának megváltozása, a migráció kizárta az életpálya-stratégia magántulajdonra való építését. A földek, épületek és a különböző tárgyak a pragmatikus funkció helyett szimbolikus jelentéssel telítődtek.

2. A történetmondásban s az erre reflektáló kutatások szemléletében, a történetek kutatásában a 20. század során több alkalommal radikális paradigmaváltás következett be. A hagyományos, személytelen narratívumok mellett a 20. században eluralkodott a biografikus és az autobiografikus beszédmód, a történetmodás esztétikai-szórakoztató funkciója mellett előtérbe került a történet és a történetmodás fatikus, identitásképző és -reprezentáló funkciója, a mesemondás hagyományos habitusa mellett a változatos történetmondási stratégiák (pl. kimondás, elhallgatás, eltorzítás) jelentek és honosodtak meg. A 20. század eseményei jelentős mértékben megváltoztatták az élettörténet-stratégiákat is, valamint az élettörténetek értékesítésének, használatának stratégiáit. A legjelentősebbnek nevezhető változás az, hogy a biografikus beszédmód esetenként egy adott helyzet (viszony), egyéni és közösségi státus alátámasztását szolgálja. Az egyén története összekapcsolódik egy politikai-ideológiai-gazdasági helyzet, egy intézmény, a személyi státus történetével. A másik, jellegzetesen 20. századi narratív stratégia – az előbbi eljárással ellentétben – a kontraprezentikusan működő történetek forgalmazása. Az utóbbi kategóriába tartozó élettörténetek az egyénnek az adott helyzettel való szembenállását, fenntartását fejezik ki.

2.1. Az élettörténetek szerkesztésének egyik stratégiája a múlt, a jelent megelőző személyes tapasztalatok exponálása vagy ennek elhallgatása. A *longue durée* érvényesítése, az erőszakosan felszámolt múlt történetekben való fenntartása kontraprezentikus eljárás, gyakoribb a méltatlan körülmények közé sodródott egyének esetében (arisztokrácia, kisebbség). Ezzel szemben a múltat felszámoló hatalom, társadalmi konjunktúra a történetek elhallgatását írta elő, s a történetmondást cenzúra ellenőrzése alá helyezte. A múlttól való elszakadás (a róla való kényszerű vagy önkéntes lemondás), akárcsak a múlt felvállalása (programszerű felelősejtése) a különböző társadalmi státusokra érvényes adaptációs narratív stratégia. 2.2. A biografikus történetek olykor ragaszkodnak a genealógiai hagyományokhoz, az

egyén életét kinyújtják az elődök és az utódok által megélt események irányába, a család, a közösség folytonosságát hangsúlyozva (arisztokrata családtörténetek). Más-
kor a történetek az események előzménytelen voltát húzzák alá (hadifoglyok törté-
nete). Közbülső kategóriaként említendő az a történettípus, amely az elődök és az
utódok életpályájában beállt gyökeres változást exponálja (kulákok beszámolóí). 2.3.
A történetek egyik része az egyén, a család autonóm életstratégiájának szemlélteté-
sére a genealógiai történetet elhatárolja a történelemtől. A történetek másik része a
személy, a nemzetség és a történelem összefonódását hangsúlyozza (a munkásmoz-
galmakban, a kollektivizálásban való aktív részvétel aktivistaként vagy áldozatként,
a háborúk, a kényszerszermunka, a migráció, a politikai üldözés megélése). 2.4. Az eltérő
társadalmi és ideológiai pozíció az esemény alternatív megjelenítését eredménye-
zi. Ilyen eltérő narratív pozíció a kisebbségi/többségi, az eltérő etnikus (román/ma-
gyar), a hatalmi/alárendelt, a földnélküli/kulák, a kommunista/antikommunista, az
elvándorló/helyben maradó személy pozíciója. 2.5. Az egyes történetek háttérében
összetett, az értékrendet implicit módon érvényesítő általános narratívák húzódnak.
A történetek finalitása (az expozíció és kimenetel viszonya) szempontjából jellegze-
tes történettípusok a fogyatkozás-, hanyatlástörténetek (asszimiláció, migráció,
deprivatizáció), a fejlődéstörténetek (országépítés), az értékváltozástól mentes törté-
netek (túléléstörténetek). Tematikai szempontból a 20. század biográfikus története-
inek tipikus motívumai a migráció, ezen belül az amerikázás és a nyugat-európai
vendégmunka, a kisebbségi sérelmek, a strukturális (interetnikus, osztály- és ideoló-
giai) konfliktusok, a háborús élmények, a kuláksors, a diktatúra és a személyi kul-
tus. 2.6. A külső referenciához való viszonyulás szempontjából a történetek a teljes
fikció és a dokumentum két szélső határa között helyezkednek el. A két pólus között
középuton foglal helyet a vallomás, amely egy időben kapcsolatban van a fikcióval
és a dokumentummal. 2.7. Az autobiográfikus beszédmód különböző narratívákkal
került affinitásba. Ezek: a történelem, a lokális történelem, a családtörténet, a fikció
(regény, film), a társadalomtörténet.

3. A 18. századtól gyakorivá, a 20. században pedig intenzívvé vált az
(auto)biográfikus stratégiák használata. Egyik oldalon az (auto)biográfikus beszéd-
mód, a biográfikus történet eszközértéke nagyobb téthez jutott (állampolgárság
megőrzése/elvesztése/elnyerése, emigráció, az anyagi egzisztencia megingása/stabili-
zálása, anyagi és morális kárpótlás megszerzése, egy egyén kompromittálása vagy re-
habilitálása biográfiája alapján). E stratégiák különösen egy történeti fordulópont
után alakulnak ki, és egy korszakon belül vannak érvényben. Az 1950-es években a
származás exponálása vagy elhallgatása általános gyakorlattá vált. 3.1. Másik olda-
lon az (auto)biográfikus beszédmód általánossá válása figyelhető meg, olykor egy-
szerű narratív beszélői szándékkal magyarázhatóan, máskor intézményi előírásnak
tulajdoníthatóan. Az intézmények az egyént biográfikus narratívuma alapján kezd-
ték el megítélni, promoválni és büntetni. Az 1945-ban létrehívott CASBI, az Ellen-
séges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Intézet döntött a családi vagyonok sorsáról; a
187/1999-es román törvény elrendelte a Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Ta-
nács létrehozását, a diktatúra áldozatainak és csatlósainak azonosítása végett; a kol-
lektivizált földek, az államosított javak 1989 utáni visszaszolgáltatása, a hadifoglyok,
a menekültek, a börtönviseltek morális és anyagi kárpótlása a személyes és a család-
di múlt narratív rekonstruálása alapján történt meg.

4. A 20. század során az (auto)biográfikus regiszterek változása figyelhető meg. A
regiszterek a történetek és a történetmondás számára a nyilvánosság intézményei-
ként működnek, amelyek a társadalmi érintkezést, véleménycserét, a történetek tár-
rolását és forgalmazását teszik lehetővé. 4.1. A családi emlékezet és kommunikáció
továbbra is megmarad a biográfikus beszédmód primer, releváns kontextusának (a

családtagok, az elhunytak emlékének rituális megszerzése és a kommunikatív és kulturális emlékezetben való őrzése; gyászjelentések, sírfeliratok). 4.2. Emellett azonban látványosan megnő a lokális regiszterek és – 1989 után – a megemlékezési szertartások szerepe. A településtörténetek, településmonográfiák a lokális közösség tagjainak számontartására, rehabilitálására vállalkoznak. Az épületek falán, a templomokban elhelyezett emléktáblák, a köztereken felállított emlékoszlopok a két világháború, a kulákosítás, a politikai rendszer áldozatainak állítottak emléket. A romániai magyar társadalom körében az egyház jelentős szerepet vállalt a világháborúk és a politikai rendszerek áldozatai emlékének ápolásában. Szintén 1989 után több állami és országos intézmény és szervezet kezdi el az állampolgárok múltjának feltárását. 4.3. A 20. század során a szépirodalmi regiszterbe gyakran kerülnek be a korszak reprezentatív biográfiai, az 1940–1950-es években a hiányzó, ideológiával átítított szépirodalom import útján kerül az országba, majd az 1960-as években elkészülnek az országépítés hazai szépirodalmi narratívumai is. A 20. század második felében a reprezentatív biográfiai láthatóvá tételét egyre inkább a szociográfia vállalta fel. 4.4. A 20. század első felétől kezdődően a média jelentős szerepet töltött be a reprezentatív biográfiaiak popularizálásában. 4.5. Az oktatás minden korszakban a tananyag szervezési formájaként, a társadalomtörténeti eszmények modelljeként használta fel a biográfiát. A szocializmus sztálini korszakában, majd a személyi kultusz idején a biografikus beszédmód ideológiai motívumok terjesztésének eszközévé vált. 1981-ben készült el Nicolae Ceaușescunak az oktatásban és a politikai képzésben alpműként használt biográfiája. 4.6. Az 1989-es változások után a társadalomtudományok (etnológia, antropológia) az életpályákra és élettörténetekre vonatkozó kutatásokat kezdeményeztek. 4.7. Az intézmények által a reprezentatív történetekből szervezett regiszterekkel párhuzamosan épültek ki a nyilvánosság alatti, az intézmények, közéleti személyek tekintélyét megkérdőjelező történetek (pl. a diktatúra éveinek politikai viccei, a kisebbségi sérelmek narratívumai).

5. Az események szerveződése, akárcsak az események narratív formában való megjelenítése korszakhoz kötődik. A korszak határát egy jelentős politikai, társadalom- és gazdaságtörténeti fordulópont képezi. A korszak mint intézmény az időhöz való viszonyulás mentális, kognitív és szociális habitusaiból szerveződik. Egyik oldalról a társadalmi viselkedést, az életpálya-stratégiákat törvények, előírások, szankciók és kompenzatorikus gyakorlatok szabályozzák. Másik oldalról az életpálya tagolását az emlékezés, az életvezetési stratégiák rendszerezésének számdéka határozza meg.

A korszak és ennek mentális megjelenítése, a korszaktudat egyaránt lehetővé teszi az idő tagolását, érzékelését és specifikumainak megjelenítését, reprezentálását. A korábban említett példák azt hivatottak bizonyítani, hogy a korszakhatárok kijelölését, a korszakok eseményekkel és szereplőkkel való benépesítését a különböző társadalmi csoportok közvetlen tapasztalatok és a hagyományok alapján végzik el (a háború résztvevőinek, a kollektivizálással szembeszegülő személyek számontartása). E történeti narratívák révén az idő, a múlt birtokbavétele, hozzáférhetővé tétele, a múlt benépesítése, az időben való eligazodás történik meg. Továbbá a narratívák a történelemről szerzett személyes tapasztalatokat halmozzák fel, teszik felidézhetővé, velük szembeni attitűdöket állandósítanak és terjesztenek. Ezzel magyarázhatóan a történeti narratívumok a történeti fordulópontokat követően kicserélődnek, átértékelődnek, módosulnak, megváltoztatják státusukat.

A korszak, korszaktudat fogalmak több 20. századi társadalomtudományi életműben jelentek meg. Fernand Braudel a társadalomtörténeti folyamatok három eltérő dimenzióját különíti el. Ezek a hosszú időtartam (*longue durée*), a középtávú idő, a konjunktúrák ideje, valamint a rövid időtartam, az események ideje.² A filozófus

Odo Marquard a korszakot, korszaktudatot alapvető emberi igényként írta le.³ Az utóbbi időben jelentek meg azok az antropológiai megközelítések, amelyek a történelem birtokbavételét, láthatóvá tételét, a történelem kiállítását vizsgálják.⁴ Ezek az értelmezések arról győznek meg, hogy az (auto)biográfiák az individuális életpálya keretében teszik láthatóvá a politikai, gazdasági változások, a törvények és a rendelkezések, az intézményi reformok, az ideológiák következményeit. A történetek mögött a változásokkal kapcsolatos élmények húzódnak meg.

A romániai magyarság emlékezetében a „hosszú huszadik század” során különválnak a háborúk kora (1914–1945), a trianoni döntéssel kezdődő „román világ” (1919–), a második bécsi döntéssel kezdődő „kicsi magyar világ” (1940–1944), a kollektivizálás kora (1945–1962), a kommunizmus időszaka (1965–1989), valamint az 1989-es eseményeket követő korszak. Ezek a korszakok a többségi román nemzet periodizációjában is megvannak. Megítélésük azonban eltérő. A románság számára a trianoni döntés az 1918. december 1-jei gyulafehérvári népgyűlés határozatainak, a nemzeti népakarat európai elismerését jelenti. Ezzel szemben az Észak-Erdélyben 1940–1944 között reinstalálódó magyar közigazgatás a román lakosság emlékezetében a jogtipró intézkedések és a diszkriminációk sorát léptette életbe.

A korszakokon belül a történetek státusa és forgalmazása viszonylag stabil, különböző individuális és csoportidentitásokkal és -érdekekkel van összefüggésben. A korszakváltozások a narratívumok státusában, a történetmondási habitusban jelentős módosulásokat indítanak el.

6. A 20. században a biografikus/autobiografikus reprezentációk jelentősége fokozatosan növekedett. A biográfia a társadalmi kommunikációban az értékrend szervezésének és működtetésének keretévé vált. Egy lépéssel továbblépve a beszélői és befogadói pozíciókhoz érkezünk el. Innen tekintve a jelenségre a biografikus/autobiografikus sémák és az ezekre épülő szövegek *interpretív habitusokként* jelennek meg.⁵ Azaz a történelmi, a társadalomtörténeti események és folyamatok a személyes bevonódás, részvétel, családi, lokális tradíciók perspektívájából válnak láthatóvá. A személyes bevonódás, részvétel az egyén részéről az események megtapasztalását (alakítását, leküzdését, elszenvedését) jelenti, s ilyenképpen teljesítményként s az azt megjelenítő identitáskonstrukcióként működik. A biográfia és az autobiográfia a társadalom és az intézmények részéről az egyéni identitás receptálását, az egyén megítélését teszi lehetővé.

7. A 20. századi események és állapotok számtalan eltérő, személyes tapasztalatot és élményt termeltek. Ez után, ezen túl vetődik fel az a kérdés, hogy a társadalom mihez kezd ezekkel a tapasztalatokkal és élményekkel. A felsorolt példák több erőteljes irányba mutatnak.

7.1. Egyik oldalon az válik láthatóvá, hogy az egyén szívesen forgalmazza történetét. Az informális szféra mellett egyre többen keresik meg a nyilvánosság különböző formáit. Annak a folyamatnak az újabb állomását kell látnunk ebben, amely a társadalom iránti szimpátia kialakulásával, valamint az individuum önmaga általi felértékelésével indult a 18. században.⁶ Az egyén élettörténeti keretben jeleníti meg a történelemmel való találkozását, az intézményi, közösségi normarendszerhez való igazodását, az elődökkel, ősökkel való szolidarizálását vagy a tőlük való elhatárolódást. A személyes identitás kifejezését lehetővé tevő narratíva a szakirodalomban a *histoire à soi* néven ismeretes.⁷ 7.2. Ezzel párhuzamosan a 20. század során fokozódó mértékben követhetjük nyomon a társadalom egyénre irányított figyelmének növekedését. A folyamatot a társadalomtörténeti irodalom a modern korból eredezteti. A 18. századtól megnő és hozzáférhetővé válik, demokratizálódik a társadalom egyéneire vonatkozó tudás. Ennek klasszikus formája a statisztika tudománya.⁸ Pierre Nora szerint az autobiográfiát megelőzi az eposzokban megörökített biográfia, majd

a királyi udvarokban szervezett feudális emlékezet. Az első két, centralizált, hivatalos emlékezeti formával szemben az autobiográfia a demokratikus emlékezet.⁹ Az egyén élete iránti érdeklődést az motiválja, hogy az élettörténet, azaz a személyes emlékezet láthatóvá teszi a társadalmi-történelmi-ideológiai struktúrák működését. Azaz az autobiografikus emlékezet nem intézményesített és nem kumulatív emlékezet, s az intézményesített emlékezet alapját képezi.¹⁰ 7.3. Az, ami a fenti áttekintésből nyilvánvalóvá lesz, ezzel ellentétes folyamat. Az állam az egyént élettörténete alapján tartja számon és klasszifikálja. Az élettörténetből válik láthatóvá az állam iránti lojalitás, a törvények és az ideálok tiszteletben tartása. A társadalom a specifikus történetek alapján tartja számon a hadifoglyokat, a kulákokat, a pedagógusokat, lelkészeket. Azonban természetesen nem csupán a személyes élmények megosztásáról, a társadalom homogenizálódásáról van szó. Az autobiografikus beszédmód elkezd a külön mentális és szimbolikus világok termelését. A kisebbségi sors traumáit, a Maniu-gárda kegyetlenkedéseit a szárazajtai, a gyantai, az egeresi atrocitások narratív feldolgozásaival szemléltette. Az Ördökgúton, az Ippen sorra került megtorlások narratív feldolgozásai a román etnikum sérelmeit jelenítették meg. Ugyanannak az eseménynek más-más narratív reprezentációja alkalmas a besúgó és a besúgott, az aktivista és a kulák társadalmi pozíciójának és mentalitásának kifejezésére.

■ JEGYZETEK

1. Pierre Bourdieu: *Le rêve des familles*. In: *Uő: La misère du monde*. Edition du Seuil, Paris, 1993. 1221–1242.
2. Az időképzetek meghatározása: Fernand Braudel: *Histoire et sciences sociales. La longue durée*. Annales ESC. 1958. 4. 725–753. A fogalmak analitikus alkalmazása: Fernand Braudel: *Civilisation matérielle, économique et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*. Librairie Armand Colin, Paris, 1979.
3. A gondolatot, más összefüggésben Kulcsár-Szabó Zoltán is felveti. Az általa idézett Odo Marquard szerint a korszakhatárok felállítása, az idő „behatárolása”, a „határszükséglet” antropológiai igény. Kulcsár-Szabó Zoltán: *A „korszak” retorikája. (A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia)*. In: Bednancs Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Osiris, Bp., 2000. 90–105.
4. *A domestiquer l'histoire* kulturális habitusának leírása és értelmezése Daniel Fabre (dir.) *Domestiquer l'histoire. Ethnologie des monuments historiques*. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 2000. Alban Bensa: *Fièvres d'histoire dans la France contemporaine*. In: Alban Bensa – Daniel Fabre (dir.): *Une histoire à soi. Figuration du passé et localités*. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 2001. 1–12. A lokális történelem megkonstruálásának alakzatairól és habitusairól: Keszeg Vilmos: 17–20. századi erdélyi toronygombiratok: a lokális történelmek szerkezete és funkciója. In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. Egyetemi Műhely kiadó, Kvár, 2007. 71–108; Keszeg Vilmos: A történelmi emlékezet alakzatai*. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklor és történelem*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2007. 18–43.
5. Az interpretív tőke (Sz. Kristóf) a tények, szövegek interpretálását lehetővé tevő tapasztalatok és ismeretek összessége. Az azonos interpretív tőkével, azaz interpretációs kompetenciákkal rendelkező közösségek az interpretív közösségek (Fish). Stanley Fish: *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge–London, Harvard University Press, 1980; Sz. Kristóf Ildikó: *Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól*. *Tabula* 1998. 1. 1–2. 60–83.
6. Jacques Voisine: *Az „autobiographie” irodalmi terminusának kialakulása*. *Világirodalmi Figyelő* 1963. IX. 2. 131–138. 138.
7. A. Bensa – D. Fabre: i.m.
8. Hervé Le Bras: *La Statistique générale de la France*. In: Pierre Nora (szerk.): *Les lieux de mémoire I*. Gallimard, Paris, 1986. 317–353.
9. Pierre Nora: *Les mémoires d'État*. In: *Uő* (szerk.): *Les lieux de mémoire II*. Gallimard, Paris, 1986. 355–400.
10. Pierre Nora: i.m. 380–390.

NARCISA ŞTIUCĂ

MÓDSZEREK ÉS ELJÁRÁSOK AZ ORÁLIS TÖRTÉNELEM VIZSGÁLATÁBAN

A fénykép, a magnószalag, a film, ahogyan F. Laplantine mondja, „azonnal véget vetnek a kérdéssel szembeni szkepticizmusnak, az értelmezéssel kapcsolatos kételkedésnek. Konstatálnak, hitelesítenek, garantálnak.”

A narratívumok kutatása az egyik legnépszerűbb kutatási irányzat, annak ellenére, hogy az adatgyűjtés módszerei és technikai sokszor esetlegesek. Olyan mértékben szorította ki a klasszikus kutatási módszereket, mint ahogyan a filmezés a fénykepezést. (E két változásra talán épp ugyanabban az időben került sor.) A jelenséget az magyarázza, hogy az emberek nagyobb hajlandóságot mutatnak tapasztalataik és életszemléletük elmondására, mint a megélt események személytelen, semleges formában való megörökítésére. Azaz nem szívesen mondanak le a megfigyelői szerepről azért, hogy mindössze egy történet szereplőivé, esetleg főszereplőivé váljanak.

Az élet és a társadalom történetének ilyen típusú megközelítésében alapvető probléma az „élettörténet” és az „orális történelem” különválasztása. A két közötti különbség ugyanis nem csupán a terminológiából, a perspektívából és az egyéni stílusból ered, hanem lényegbeli természetű. Véleményem szerint az élettörténet rögzítésével hozzáférhetővé váló információk és vallomások nem világítják meg a hivatalos történelemmel való kapcsolódásokat, és még kevésbé tekinthetők a hivatalos történelem alternatívájának, kiegészítőjének. E kijelentést azzal támasztom alá, hogy a személyes élettapasztalatok előadása kiváltképpen és elkerülhetetlenül szubjektív jellegű, s a kutató nem szembesítheti őket az eseményekkel kapcsolatban megörökített igazságokkal, hanem feltevél nélkül kell elfogadnia őket. Az autobiografikus történetek megszerkesztése közben pszichikai folyamatok is érvényesülnek. Az emlékezés során alkalmazott pozitív vagy negatív szelekció – amelyet az emlékező személy egyénisége vagy a mesélés, a rö-

zítés kontextusa diktál – számunkra lényegesnek tűnik. Másrészt, a homodiegetikus szövegek csak ritkán kapcsolódnak össze heterodiegetikus szövegekkel, minthogy az egyén csupán saját tapasztalatainak közlésében érdekelt, s ezeket nem kívánja összehasonlítani, szembesíteni más személyek tapasztalataival.

Úgy véljük, a narratív kutatásnak két lényeges feltételt kell teljesítenie ahhoz, hogy az orális történelem vizsgálatára alkalmas legyen. Mindenekelőtt meghatározó történelmi esemény vagy korszak felé kell irányulnia (pl. világégések, totalitárius korszakok), s az egyén története eszközként szolgál a múlt képének rekonstruálásához. Azaz a kutatásnak a társadalomtörténet irányába s nem a személyes történelem felé kell gravitálnia. (Mert valójában a cél időben távoli események megértése azoknak a személyeknek a véleménye, ítéletei, értékelése és érzelmei alapján, akik vagy megélték az eseményeket, vagy szemtanúi voltak azoknak.) A második feltétel az, hogy a szájhagyomány kutatása számára elérhető legyenek olyan dokumentumok – feljegyzések vagy szemtanúk vallomása –, amelyek alátámasztják vagy cáfolják, de mindenképpen ellenőrzik és igazolják a feldíszített események hitelességét. A megélt eseményekkel kapcsolatos vallomások csupán ebben az esetben helyezhetők a hivatalos feljegyzések mellé.

Az orális történelem típusú *narratív kutatások előkészítése* különbözik a más néprajzi kutatások előkészítésétől. Megalapozásához át kell tekinteni a szakintézmények (Kortárs Történelmi Kutatóközpont, A Kommunizmus Büntetteit Vizsgáló és a Román Száműzöttek Emlékét Ápoló Országos Intézet, a Holokauszt Kutatás Nemzeti Intézménye), továbbá a helyi és megyei hatóságok, különböző egyesületek (a Háborús Veteránok Országos Szövetsége, az 1989-es Forradalmárok Szövetsége, a Volt Politikai Foglyok Szövetsége megyei fiókjai), egyházi és oktatási intézmények levéltárait. Jelentős adatokat eredményezhet a média-archívumok áttekintése: a korabeli sajtó, a hang- és videofelvételek, a fényképarchívumok. Egy következő szakaszban ezek az adatok kiegészíthetők a családi archívumokban megőrződött dokumentumokkal, amelyek a maguk rendjén szintén történelmi értékkel rendelkeznek (adománylevelek, tulajdonlevelek, örökséglevelek, bírósági határozatok, kisajátítási okiratok, anyakönyvi és katonai iratok, oklevelek és kitüntetések stb.).

Az így begyűjthető információk a kutató számára egyáltalán nem mellékeselek. Egyrészt alaposan felkészülve jelenik meg az interjúalany előtt. Másrészt a felkészülés az elhangzó vallomások megértéséhez tágabb horizontot nyit meg, s ami szintén végtelenül fontos, az elhangzó szubjektív vallomásokat szembesíteni tudja a dokumentumok által egyhangúlag elfogadott és szentesített igazságokkal. Ez az eljárás semmiképpen sem minősül a kutató részéről megnyilvánuló bizalmatlanságnak. Inkább deontológiai szempontból szükségszerűség, és miért ne, egy ma már elavult követelmény, az objektivitás megvalósulása. Nem utolsósorban a szolid és körültekintő, sok forrásra alapozott dokumentálódás az interjú előkészítését könnyíti meg (az interjú helyszínének megválasztása, a beszélgetés és a kérdéses menetének meghatározása).

Az interjúalanyok (adatközlők), a központi témában jártas személyek megválasztása élesen elhatárolja az orális történelem kutatását az antropológiai (etnológiai) kutatástól. A kutató nem a hagyományos típusú közösségekre figyel, hanem olyan másfajta struktúrákra (szervezetek, egyesületek és formálisan létrehozott csoportosulások), amelyek státusát általában a törvények is szentesítik (veteránok, politikai foglyok, a totalitarizmus, az 1989-es forradalom áldozatai, a tulajdonukból kifogartottak).

Azonban mégsem hanyagolhatjuk el azt a segítséget, amit rurális környezetben egyes hagyományos intézmények nyújtani tudnak. Ilyenek a szomszédság, az életkori, a nemi, nemkülönben a felekezeti csoportok. S ezt azért is hangsúlyozzuk, mert az autobiografikus narratívumok a történetmondás aktusának meghosszabbításai. A történetek kiterjesztése egy olyan társadalmi keretet feltételez, amelyben a történetmondó kapcsolatba kerül azzal a hallgatósággal, amelynek folklorisztikai értelemben az a hivatása, hogy biztosítsa a variánsok körforgását, átadását vagy épp létrehozását.¹

A kutató az *interjúalany (adatközlő) kiválasztásában* és elismertetésében előnyösen kiaknázhathatja a közösségről szerzett, a közösségi hierarchiával kapcsolatos ismereteket, különösen akkor, amikor az emberek masszív csoportjai által megélt tapasztalatokat vizsgálja. Mondhatni, ilyenképpen az etnológiával konvergens ponthoz érkezőnk, mert az előkészítő szakaszban legalábbis a „típus-adatközlőkre”², a „szakosodott adatközlőkre”³ figyelünk, azokra az ismert, elismert személyekre, akik olyan gazdag, tekintélyes tapasztalattal rendelkeznek, amely mind a témánk szempontjából, mind a kikérdezett társadalmi kategória szempontjából releváns. A jól meghatározott helyzetekben (találkozók, megemlékezések, hivatalos közlemények) a hagyományos csoporton belüli kommunikációban kipróbált, csiszolódott narratív kompetencia alapján az egyének különböznek egymástól, s a kiválasztás különösen akkor előnyös, amikor a narratívumok formáját kívánjuk elemezni.

Amint azt korábban jeleztük, a *források előállítása* nem történhet meg a két előző szakasz aprólékos megtétele nélkül. Az antropológiai/etnográfiai jellegű kutatások esetén a kutató a közösség érdekében, a hagyomány jegyében végrehajtott tetteket és eseményeket kíván rögzíteni, egy relatíve homogén közösség jellegzetes, több generáción át alkalmazott kulturális örökségének megőrzését és átadását kívánja regisztrálni. Amikor viszont az élettapasztalatokra vonatkozó információkat gyűjt, adatközlőtől arra kér engedélyt, hogy behatoljon intimitásukba, emlékeiket felbolygassa, arra ösztönzi őket, hogy újra átéljék és megosszák ezeket. Ez a kutatóra nézve más magatartást és nézőpontot tesz kötelezővé mind a beszélgetés, mind a teljes kutatás idején, s a deontológiai normák szigorú betartását írja elő.

A rögzítés legalkalmasabb módszere a félig strukturált (*interviul semidirectiv*) vagy strukturálatlan interjú (*interviul non directiv*).⁴ Tapasztalt kutatók esetében eredményes lehet a *mélyinterjú (convorbirea)* (irányított beszélgetés), valamint a *társalgás (conversația)* (laza beszélgetés). Az adatközlők jegyzékének összeállítását követően a terepmunkához szükséges kutatási eszközök előkészítését az teszi szükségessé, hogy az etnográfiai és antropológiai kutatások adatgyűjtésétől eltérően a narratív kutatások tematikája adekvát kell hogy legyen, összhangban kell lennie a személyek egyéni tapasztalatával. Az interjú kérdéssorának összeállításában a szociológiai és az antropológiai kutatásmetodológia mégis segítségünkre lehet, tekintve hogy a jól kiválasztott kritériumok szerinti mintavétel érdekében a kutatónak minden adatközlővel való találkozás esetében a beszélgetést az illető személy egyéniségéhez, kognitív és kommunikációs készségeihez kell igazítania.

A kutatás néhány szempontjának alkalmazása az etnográfusok, etnológusok és folklorikuskok számára fakultatív jellegű, viszont megkerülhetetlen azok számára, akik az orális történelem vizsgálatára vállalkoznak. Mindenekelőtt az őszinteségről van szó, a kutatás céljainak explicit kifejtéséről, az adatok közlésekor kötelezően betartandó konfidencialitásról, az intimitás tiszteletben tartásáról, valamint a beszélgetés idején a bizalmas, szinte családi hangulat fenntartásáról. A deontológia és az érvényben lévő törvénykezés értelmében az adatközlő részese a kutató munkájának, ami mindkét részből a kölcsönös tiszteleten és bizalmon alapuló magatartást teszi kötelezővé. Következésképpen a kutatónak már a kutatás megkezdése előtt számolnia kell ezekkel a tényezőkkel, hogy a „játékszabályok” megsértésével, az őszinteség hiányával ne kockáztassa a munka elvégzésének esélyeit. A beszélgetőtárs bizalmának megerősítése céljából neki is „csere-történeteket” kell szolgáltatnia, amelyekkel a vizsgált történelmi időszakra vonatkozó ismereteinek meglétét, egy bizonyos ügy iránti szolidaritását érzékeltetni tudja.

A két kutatás abban hasonlít egymáshoz, hogy – ahogyan J. Clifford rámutatott – a kutató a meginterjúvált személlyel való „direkt szembesülést” követően készíti el a leírást.⁵ Az orális történelmek nagyon terjedelmesek és szerteágazóak, a beszélőt azonban nem lehet minden kijelentése után megállítani. Akárcsak az etnográfusok és

a folklórkutatók, a kutató feljegyzi a kevésbé világos és kevésbé kifejtett mozzanatok, ezekre visszatér, s az így megszerzett válaszokat az interjúhoz mellékeli, s értékesíti őket a szöveg értelmezésében.

A kutatás célpontja kétségkívül maga a *tulajdonképpeni felvétel*. Olyan összetett folyamat, amely a kutató aktív jelenlétét feltételezi. J. Copans szerint a kutató „nem szeretne láthatatlannak, hiányzónak”,⁶ sem – s ezt már mi tesszük hozzá – egyszerűen a felvevőkészülék kezelőjének tűnni.

Fontos szerepet tölt be a kutatónak az adatközlővel való nem verbális kommunikációja, „testnyelve”. A helyeslő gesztusok, a biztató tekintet, a gesztusok követése, a verbális megnyilatkozások – a tömör replikák, a látszólag retorikai természetű kérdésekre adott válaszok, a részletezés igénylése – az élénk társalgás fenntartásának és folytatásának garanciája, sőt olykor a feltétele is. A kutató aktív jelenlétének fontosságáról van tehát szó, arról, hogy – amint azt többek között Simon Ottenberg megfogalmazta⁷ – a terepen készült feljegyzés, a terepnapló világosan láttatja a kutató véleményét, reakcióit és az adott helyzetben kimondatlanul maradt kérdéseit is. Ezek maguk is a kutatás sajátos dokumentumai lesznek, annak ellenére, hogy nincs sem párbeszéd, sem szövegesített formájuk. Szöveggként állandóak, megváltoztathatatlanok, párbeszédként pedig kontextualizálásra szorulnak. Ez utóbbi szükségessége a *részt vevő megfigyelés* hosszú időn át gyakorolt antropológiai/etnológiai módszeréből fakad. Az interjúkészítés környezetének (körményeinek) leírása az adatközlőre vonatkozóan fontos adatokat szolgáltathat.

Az emlékezet őrzése az „idő relikvái” által történik. Ezek a fényképek, az oklevelek, a jogosítványok, a trófeák, a szuvenírek. De ilyen aktivizáló, olykor provokatív szerepük lehet közeli ismerősöknek is, akikkel az adatközlő korábban megosztotta kivételes tapasztalatait. És ebből két további kutatási módszer következik: a *szemtanúk meghallgatása* és a *kísérletezés*. Másrészt, ha az etnológus kifejezheti azt, hogy munkavégzését az idő siettet, érzékeltetheti a „norma teljesíthetetlensége” miatti pánikhangulatát, az orális történelem kutatója számára ez megengedhetetlen, mert általa végzetesen befolyásolhatja a beszélgetést. Szükség esetén ismételtten visszatérhet az interjúalanyhoz (s ez tulajdonképpen ajánlott is), amennyiben az adatközlővel barátságos kommunikációs kapcsolatot tart fenn.

Konkrétan: a visszatérés a bizalmat erősíti, kiegészítő információkat eredményez, hangsúlyozza a kutatás fontosságát, pontosítja a kutatás célját. Minthogy az orális történelem kutatásának alanyai nem egy kollektív jellegű kulturális hagyomány művelői és hordozói, mint az etnográfiai és folklorisztikai kutatások esetében, nyomasztó, frusztráló lehet számukra, ha egy esemény bizonyos mozzanatait kifejejtették vagy eltúlozták. Ezért a kutató kötelessége, hogy felkínálja számukra a kutató és – tekintve a kutatás célját – az utókor előtti „rehabilitálás” lehetőségét. Ilyenképpen az orális történelem kutatását kivételes tevékenységnek tartjuk, szemben az etnográfiai és folklorisztikai, lényegesen statikus kutatásokkal, amelyeknek a vizsgált orális kultúra elemeinek egy stádiumát kell megörökíteniük, leírniuk.

A szemtanúk meghallgatására visszatérve ennek kötelező voltát hangsúlyozzuk. A fénykép, a magnószalag, a film, ahogyan F. Laplantine mondja, „azonnal véget vetnek a kérdéssel szembeni szkepticismusnak, az értelmezéssel kapcsolatos kételkedésnek. Konstatálnak, hitelesítenek, garantálnak. A bizonyosság, az evidencia területéhez tartoznak, sőt mi több, a tények objektivitásának próbái.”⁸ Annál is inkább, mert a történelmi és jogi dokumentumok még akkor is a narráció megkérdőjelezhetetlen dokumentumai, ha a kutató kifejezetten nem is igényli ezek felmutatását a megélt események hitelességével szembeni kételyek eloszlatása végett. Más szóval bármilyen természetű dokumentum a referencialitás szilárd alapját képezi. Ezek hiányában, amennyiben a kutatás és az elemzés során eltekint tőlük, a kutató az élettörténet élményszerű, ám tűnékeny horizontjában marad.

A *kísérletezés* a kutató és az alany közötti labilis kommunikáció alternatívájaként használható, vagy pedig a kifejezetten emocionális megterheltség, a defenzív felejtés (önvédelmi pszichikai reakció) következtében előállt helyzetekben. Akárcsak a népi epika rögzítésekor, üdvös, célravezető vagy jószándékú kérdésekkel rekonstruálható például az elmesélt helyzet „hagyományos kerete”. Természetesen ilyenkor a kutatást fel kell függeszteni mindaddig, amíg összegyűl egy olyan csoport, amely alkalmas az interjúalany meghallgatására, értékelésére és kiigazítására. Ez a kitérő azonban a kutatásra nézve csupán előnnyel járhat.

Úgy véljük, nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy ezeknek a kutató stílusához és mesterségéhez tartozó eljárásoknak úgy kell megjelenniük a terepmunka leírásában (a végső kulturális produktumban), hogy az ne vessen kedvezőtlen fényt az adatközlőre, hanem egyéniségét tegye érthetőbbé.

Az orális történelem egy szövegének kiadásra való előkészítése közös munka, különösen az olyan esetekben, amikor az információkhoz hozzáadódnak a központi diskurzust igazoló és cáfoló emlékek (szerteágazó felvételek), a holográf dokumentumok másolatai és átirásai (levelezés, feljegyzések, feliratok, dedikációk, naplók és emlékiratok). Egyébként a feltárásnak három, az élettörténetek kortárs exegétái által is elfogadott módszere van. Ezek a *biografikus* (az életpályának egy külső személy általi megjelenítése), az *autobiografikus* (az önmegjelenítés) és a *dialogikus* (együttes megjelenítés) módszer. A harmadik az orális történelem vizsgálatára a legalkalmasabb.⁹ Végeredményben az orális történelem kutatása olyan metadiskurzus, amely az élettörténeti magból indul ki, s az interjúalany és a kutató interakciójára reflektál.

A narratív kutatások módszertanának szerzői azt sugallják, hogy az *elemzés* vagy a tartalom, vagy pedig a forma szintjén végezhető el. Az elemzés mindkét esetben vagy a teljes szöveget, vagy a teljes szöveg átirása után a belőle kiemelt kategóriákat vizsgálja. Amint látni fogjuk, a kutatás ezen a ponton a szociológia és a pszichológia, a logika és a filozófia, az irodalomelmélet és a nyelvészet módszereit veszi igénybe.¹⁰

A *tartalom holisztikus megközelítése* lehetővé teszi a történet központi magvának azonosítását, miközben arra figyelünk, hogy a mesélő mekkora teret szán bemutatásának, ismételtelen hogyan tér vissza a témához, mennyi és milyen részletet fűz hozzá. Utólag, a *kvantitatív és kvalitatív elemzések* által megállapítható egyik vagy másik téma fontossága, ha összeszámoljuk a kontextusait, felmérjük bemutatásának terjedelmét, áttekintjük a bemutatásában előforduló ellentmondásokat, a más témákkal való kapcsolódásokat (kapcsolatok, utalások, flash-back, előrejelzések).

Munkafázisként a *tartalmi kategóriák elemzése* a szövegnek kérdések, feltételezések és hipotézisek szerinti, szövegszegmentumokra való felosztását teszi szükségessé. A kérdések, feltételezések és hipotézisek igazolása vagy elvetése érdekében azoknak a szegmentumoknak a feltárázására és elemzésére van szükség, amelyek tartalmazzák az illető témát, vagy akár egy olyan újabb, strukturált vagy félig strukturált interjúra, amelyben az interjúalany ismételt segítségét kérjük az adott kérdésben. Termékeny elemzési módszer lehet a *szabad* (ám figyelmes) *szövegolvasás*, amelyet követően összesítjük a szöveg sajátos kategóriákba való tagolására vonatkozó olvasói ötleteket (a szegmentumok felcímkézése a narráció által alkalmazott jellegzetes megfogalmazásokkal, amelyek mottó, leitmotiv vagy sztereotip formula szerepét töltik be; ezek lehetnek értékítéletek, következtetések, általánosítások).

A *forma holisztikus megközelítésének* célja a narratívumok három nagy típusba való besorolása a *szándék* és a *narratív progresszió* szerint, amelyekhez hozzáadódik még a *kohézió* (a tárgy strukturálása, a narrátor látásmódja és az eseményben való elhelyezése, a narrátor azon képessége, hogy több cselekményszálát tartson fenn). Megközelítési módként sugalljuk az élet rendjének (reális kronológia), a valamelyik nemre jellemző sajátos struktúra követését vagy akár más szempontok érvényesítését (életkor, szakmai és

férfiúi státus, egy adott vallási, etnikai csoporthoz való tartozás). A történet egészének elemzését irányíthatja a *kutatói perspektíva* is (a részletek iránti érdeklődés, értékítéletek, a narrátor érzelmeire való figyelés).

A *forma kategóriáinak elemzése* abból az előfeltevésből indul ki, hogy az élettörténet a gondolkodási folyamatokat tükrözi; érzelmekkel terhelt, ugyanakkor az interperszonális kommunikáció pozitívan befolyásolja. Két elemzési típushoz folyamodhatunk: az *irracionalis gondolkodás* (amennyiben abból az előítélethöz indulunk ki, hogy ez jellemzi az alanyt) és a *racionalis gondolkodás* elemzéséhez. Következésképpen első esetben az ellenőrizetlen asszociációkat és emóciókat, a konkrétumoknak és részleteknek az absztrahálással és általánosítással, a konkrét szimbólumoknak a fogalmakkal szembeni preferálását, a dichotómiákat, a sztereotípiákat, a tekintélyes személyek iránti passzív bizalom formáit stb. követjük nyomon. A racionalis gondolkodás elemzése sokkal összetettebb, azokig a nyelvi szintekig ereszkedik le, amelyek fényt vetnek az absztrakt és/vagy szimbolikus fogalomalkotás képességére, a hasonlóságok és különbségek felismerésének képességére, a felelősségteljes gondolkodásra és a kritikai érzékre és ismételten a narráció érzelmi telítettségére.

Azt tapasztaljuk, hogy az eddigi román publikációk – kevés kivételtől eltekintve – makacsul ragaszkodnak az autobiografikus narratívumok elemzéséhez, látható módon közömbösek a fentebb említett másik két elemzési modellel szemben. Szerintünk a dialogikus módszer döntő adatokat szolgáltatna az információnak általunk leginkább *szubjektív* vagy *alternatív történelemnek* nevezhető narratívumba való belehelyezéséhez. Alapjában véve az úgynevezett „orális történelem” csupán ellenőrizhetetlenül sok változata a hivatalos történelemnek, amelyek magukat igaznak állítják. Minthogy azonban individuálisan megélt élményekről van szó, amelyek bizonyos körülmények között kerülnek előadásra, „a történelmi igazság e más arcait” alaposan kell leírni, magyarázni, dokumentálni. Ebben az esetben ugyanis nem csupán az étikus és az émius perspektíva egyszerű szembeállításáról van szó, mint az etnológiában. Szerintünk ez lenne a kutató feladata, s nem csupán a történetmondás provokálása többé vagy kevésbé ihletett kérdések által.

Összefoglalva: két olyan követelményt emelünk ki, amelyek érvényesítése a román kutatók és kiadók élettörténet-kutatását orálistörténelem-kutatássá alakítanák át. A kutatásnak szigorú módszereket kell követnie (anélkül, hogy a modernség kedvéért megszakítaná a kapcsolatot az antropológiával és annak tapasztalataival), s a kutatónak szüksége van a pszichológia és a kommunikáció-, a társadalomtudományok és a humán tudományok területén való felkészültségre.

Keszeg Vilmos fordítása

■ JEGYZETEK

1. Nicolae Constantinescu: Implicații teoretice în delimitarea categoriilor narative contemporane. *Memoriile Secției de Filologie, Literatură și Artă* X/1988. 97–102.
2. Constantin Brăiloiu: Schiță a unei metode de folklore muzical. *Boabe de grâu*. 1931. II. 4. 8–16. 12.
3. Pierre Bonte – Michel Izard: Dicționar de etnologie și antropologie. Polirom, Iași, 1999. 430–433.
4. Marie-Odile Géraud – Olivier Leservoisier – Richard Pottier: Noțiunile-cheie ale etnologiei (Analize și texte). Polirom, Iași, 2001. 40–42.
5. James Clifford. Idézi Jean Copans: *L'enquête ethnologique de terrain*. Nathan, Paris, 1998. 91.
6. Jean Copans: i.m. 105.
7. Simon Ottenberg – Roger Sanjek: *The Makings of Anthropology*. University Press, Ithaca, 1990. Idézi J. Copans: i.m. 98.
8. François Laplantine: Descrierea etnografică. Polirom, Iași, 2000. 111.
9. Gaston Pineau – Jean-Louis Le Grand: *Les histoires de vie*. Payot, Paris, 2001. 101.
10. Amia Lieblich – Rivka Tuval-Mashiach – Tamar Zilber: Cercetarea narativă. Citire, analiză și interpretare. Polirom, Iași, 2006.

SZALMA ANNA-MÁRIA

FÉNYKÉP A 20. SZÁZADBAN – A 20. SZÁZAD FÉNYKÉPE

Egy privát fotókorpusz elemzésének tanulságai

A fénykép sajátos viszonyban áll az idővel. Közhelynek számít, és tetemes mennyiségű szakirodalom beszél arról, hogy számottevő különbség van a különböző időminőségek, az elméletileg meghatározott és a megélt idő között.

■ 20. századunk alighanem elképzelhetetlen a fénykép nélkül. Fényképek élnek a médiában és immár bennünk is a 20. század nagy eseményeiről, és fényképek garmada halmozódott fel archívumokban, múzeumokban, de az egyéni lakótérben is. Bár a fényképezés és a fénykép megszületése – technikai értelemben – a 19. század második felére tehető, széles körű elterjedése és demokratizálódása, azaz társadalmi-kulturális értelemben történő megszületése éppen a 20. század folyamán ment végbe. Egyfelől mint technika és tárgy épült be a század folyamán egyre szélesebb társadalmi rétegek köreiből a társadalmi és az egyéni idő- és térhasználatba, a kommunikációba, tárgykultúránkba, másfelől tagadhatatlan, hogy a fotografikus kép a 20. század talán legmeghatározóbb médiumává vált. A média, a tömegkommunikáció, a politika, a reklám, a hivatalos szféra mellett a privát, családi szféra is birtokba vette a fotográfiát, kidolgozva sajátos szabály- és kódrendszerét. Állításunk akkor is megállja helyét, ha elismerjük, hogy a századvégen elsöprő erővel előretörő digitális fordulat alapjaiban rengeti meg a „hagyományos” fotográfia alapjait. A 20. század során felhalmozott fényképanyagot magunkkal és magunkban hordozzuk továbbra is. A társadalomtudományos kutatás már év(tized)ek óta figyelme homlokterében tartja az egyre megújuló képtechnikákkal létrejövő médiumok elméleti tisztázásának feladat körét, miközben a hagyományos¹ fényképezés, fényképhasználat, fényképanyag empirikus kutatásával, a mélyreható, konkrét korpuszokra, esetelemzésekre támaszkodó analízisekkel – néhány műhely és kutató munkássága, illetve szakirodalmi munka kivételével – adós maradt.²

Az itt bemutatásra kerülő privát fényképkorpusz egy tágabb kutatási kontextusba (A *fénykép a mindennapi életben* című doktori kutatásba) ágyazódik,³ melynek célja a privát, családi fényképezés, illetve fényképhasználat sajátosságainak feltérképezése. Ezt három egyéni fényképkorpusz elemzésén és összevetésén keresztül kívánom megvilágítani. A kutatások sarkalatos pontjait képezi a fényképek tartalomelemzése (adataik adatbázisba szerkesztése), összevetése különböző (auto)biografikus szövegekkel, a fénykép egyéni, illetve interperszonális használatának feltérképezése, a fénykép(használat) mögött felsejlő célok, funkciók, módok kimutatása és tárgyalása. Várható eredményei egyfelől kutatómódszertani jelentőségűek (a fényképek feldolgozásának és elemzésének technikai, módszertani aspektusait próbálja tisztázni), nem titkolva azt a szándékot, hogy a *privát fotó módszerére* mint potenciális önálló(suló) kutatási módszerre tekintsen a társadalomtudományos diskurzusban. Másfelől a fényképekhez kapcsolódó, immáron jelentősre duzzadt elméleti jellegű szakirodalom mellett esetelemzések szintjén kívánja megmutatni rendre a médium műfaji aspektusait, társadalmi-kulturális, illetve biografikus vonatkozásait, helyét a mindennapi életben.

Források, módszerek. A tanulmány forrását az 1925-ben, Gyergyószentmiklóson (Hargita megye) született özvegyasszony, B.I.⁴ 715 fotóból álló fényképkorpusza⁵ képezi, mely állományt 2003-tól kezdődően kutatom és tartom nyilván. A fényképekhez tartozó feliratokat (cégjelzéseket, különböző gyári feliratokat, nyomtatott szövegeket, de különös tekintettel a kézzel írott datálásokat és dedikációkat) ugyancsak fontosnak tekintem nem csupán a fényképek tartalomelemzése szempontjából, hanem többé-kevésbé homogén szövegcsoporthként, sajátos beszédmódként is. A fényképek értelmezésében a fényképet birtokló, használó személy interpretációjának döntő jelentőséget tulajdonítok, melyet különböző módszerekkel (interjú, fotók értelmeztetése) és forráscsoportok (írott és szóbeli élettörténetek, személyes dokumentumok) révén próbálok felszínre hozni. Az így létrejött szövegek (1. *Rövid visszaemlékezés életem történetére*: B.I. élettörténete 25 közösen kiválasztott fotó mentén elmesélve, interjúk helyzetben, 2. *Emlékezéseim a gyermekkorra*: B.I. által, saját indítatásból, a kutatásnál korábban megírt élettörténet-epizód, 3. félig strukturált élettörténet-interjú, 4. a fényképek használatára vonatkozó strukturált interjú, valamint 5. a fotók egy részének egyenkénti szóbeli értelmezése B.I. által, interjúk helyzetben) egyfelől a kutatásban megfogalmazott kérdések megválaszolásában bírnak nagy jelentőséggel, másfelől folyamatos kontrollanyagként funkcionálnak a fényképek látványanyagának kutatói értelmezése, megfejtése során. A fényképek vizuális felületéről leolvasható információk (a fotografikus látványfelület, illetve a fényképen található különböző feliratok információi), valamint az értelmezés során felszínre kerülő információk együttesen képezik a fényképek tartalomelemzésének bázisát (mely formáját tekintve egy 715 sor⁶ x 21 oszlop⁷ paraméterekkel rendelkező Microsoft Access adatbázis).

A fényképkorpusz minél részletesebb feltárása és elemzése után igen tanulságos összevetnünk a pusztán az egyén fényképeiből kiolvasható (élet)történetet az egyén által elbeszélte és/vagy megírt élettörténetekkel. Az átfedések, különbségek, párhuzamok rendre igen beszédesek. Érdeemes megvizsgálni: melyek azok az élettörténeti események, fordulópontok, léthelyzetek, amelyek láthatóvá válnak a fényképkorpusz által, és mely aspektusok kerülnek kimondásra az egyén által. Mi az, amit a fénykép nem tud elmondani és ez hogyan viszonyul az elbeszélte élettörténetekhez. Továbbá: az egyéni (családi) privát történelem hogyan ágyazódik bele a 20. század (hivatalos) történetébe: mi és hogyan válik láthatóvá a privát fotókon, illetve ismét az elbeszélte történetekben.

Hipotézisek. Tágabb kutatási kontextusba ágyazva a privát fotókorpuszok elemzése várhatóan a következő hipotéziseket fogják igazolni, példázni (árnyalni):

Az egyéni fénykép(korpusz) autobiografikus szöveggént is olvasható, összevethető más (típusú) forrásanyagokkal (elbeszél és írott élettörténetekkel, különböző személys és hivatalos dokumentumokkal, mások elbeszéléseivel az egyénről). Az egyén birtokában levő fényképekből kibontható élettörténetének egy változata, melynek legmarkánsabb jegye vizuális jellegéből adódik. Egyfelől specifikus, egyedi (az egyéni életpályából eredően), másfelől univerzális (korpusztól függetlenül, a privát fotó műfaji sajátosságaiból fakadóan) jegyeket ötvözve hordoz egy sor állítást az egyénről, életéről, társadalmi/kulturális/természeti környezetéről, mely egyszerre több, kevesebb és más, mint az egyén elbeszél vagy írott élettörténetei. A privát fotók olvasásához a használó egyén(ek) értelmezése elengedhetetlenül szükséges. A maguk rendjén a különböző (interjú) helyzetekben előhívott és rögzített, fényképeket értelmező szövegek maguk is a tartalomelemzés tárgyát képezik, és tartalmi-formai szempontból elemezhetők. Legszembetűnőbb tulajdonságuk, hogy mindenkor az aktuális látvány (fénykép) strukturálja, miközben a legkülönbélebb tartalmak kerülhetnek felszínre egy-egy fénykép kapcsán (adott esetben a fotó egy-egy hosszabb történet elbeszélésének gyújtópontja).

A privát fényképkorpusz rálátást biztosít az egyén társadalmi beágyazottságára, láthatóvá teszi a családon belüli és kívüli kapcsolatokat. Egyéntől, családtól függően érdekesen alakul a valós, fizikai értelemben vett, rendszeres találkozásokon alapuló kapcsolatok és a főként fényképi és egyéb közvetett úton tartott kapcsolatok aránya: a teljes átfedéstől (személyes kapcsolatok, személyek számos fotón jelennek meg) a teljes szétartásig (ahol a legtöbb fénykép a korpuszban a felszínes, alkalmi találkozásokhoz köthető, míg az egyén családon belüli, közeli rokoni és baráti kötelékei más szintéren érvényesülnek és fogalmazódnak meg).

A fénykép és használatának különböző módjai egyféle speciális kommunikációként foghatók fel. (Ezen belül a fényképdedikáció mint sajátos beszédmód tételeződik.) A fényképküldés gyakorlata a fényképezés kezdeti fázisától folyamatosan jelen van a családon, illetve baráti körön belül megvalósuló kommunikációban. S mint ilyen viszonylag letisztult – és így kutatható is – annak rendje és módja, hogy melyek azok az alkalmak és közlendők, amelyek fénykép bevonásával (is) közlendők/megerősítendők.

A fényképezés és a fényképhasználat egyaránt felfogható mint ritualizált cselekvés, mely jól látható és körülhatárolható kód- és szabályrendszerrel operál. A fénykép(ezés) tevékenységként és tárgyként egyfelől a több mint 150 éves történelme folytán, másfelől széles (sőt teljes) körű elterjedtségéből adódóan, így vagy úgy, a legtöbb család életének szerves része és (ön)reprezentációjának meghatározó szegmense. Bár megfigyelhető egy lassú informalizálódási folyamat a fényképek alkalmait, látványtartalmát tekintve, s elvétele találkozhatunk tabudöntőgető magatartással is, mégis úgy tűnik, hogy viszonylag konstans és eléggé merev határok között mozog a családi fényképhasználat mind tartalmát, mind formáját, alkalmait tekintve.

Végül, de nem utolsósorban jelen tanulmányomban azt állítom – s az esetelemzéssel azt szemléltetem –, hogy a 20. század hivatalos, „nagy” történelme, illetve az egyéni, családi, privát történelem a privát fotókorpuszban is tetten érhető módon összefonódik. Egyfelől a 20. század jelentős eseményei valamilyen szinten, módon megjelennek a privát fotókorpuszokban is, másfelől a vizsgálatba vont fényképkorpuszok úgy is jellegzetesen 20. századiak, hogy nagyrészt ebben a században keletkeztek. Mind tartalmukat, mind pedig formájukat és kiterjedésüket tekintve a 20. századot felölelve alakultak olyanná, amilyenként ma kutatóként rájuk találunk.⁸

Egy élet képei a 20. században. A fotókorpusz összetétele. Mínthogy a privát fényképkorpuszt elsősorban biografikus szempontból vizsgálom, a számtalan osztályozási lehetőség közül most ahhoz fordulok, amely az egyén fényképeihez az egyé-

ni életpálya (és -történet) felől közelít. A több ízben és változatban is megfogalmazott élettörténetek jó alapot és releváns mennyiségű információt szolgáltatnak ehhez. Az elbeszélte élettörténetek az éppen adott körülmények függvényében kisebb-nagyobb mértékű változatosságot mutattak ugyan, de mindannyiszor egy jól elkülönülő, hármas tagoltságot követtek, mely az életpályát három nagy szakaszban tárgyalta: gyermek- és ifjúkor, asszonykor, illetve özvegység. E három életszakaszt tekintve B.I. fényképei a következő bontásban oszlanak meg:

	Összes fénykép	B.I.-t (is) megjelenítő fényképek száma	B.I.-t (is) megjelenítő fényképek %-ban
Gyermek- és ifjúkor (1925–1944)	176	86	48,86
Asszonykor (1944–1971)	181	76	41,98
Özvegység, öregkor (1971-től)	358	138	38,54
Összesen	715	300	41,95

B.I. 1925-ben született, ám a birtokában levő fényképkorpusz – ahogyan egyébként az elbeszélte élettörténet is – túlmutat a valós élettartamon, magába foglalva a felmenők életidejét (legalábbis részben), elhelyezve őt a genealógiai láncban.⁹ Továbbá az egyéni életidőn belüli időbeli megoszlás sem egynemű, ami a fényképek készítésének idejét (alkalmát) illeti. Egyfelől igen szemléletes, ahogy az idő előrehaladtával a fényképek száma nagy léptékben növekedik, másfelől az egyén – életkorának előrehaladtával – egyre kevesebb fényképnek képezi centrumát. Ez a számbeli csökkenés B.I. életpályájának alakulásával összhangban áll: az öregség, betegség, egyedüllét nem kívánkozik fényképre, sokkal inkább a gyermekek, unokák, majd a déd-unokák születése és növekedése, életük kisebb-nagyobb (utóbb egyre több kisebb) jelentőségű eseményei. A fénykép e sarkító, eufemizáló jellegéről a továbbiakban még szó esik.

Gyermek- és ifjúkor (19 év). B.I.-ről a legkorábbi fénykép 1926-ból való (bátyjával együtt látható rajta). Az 1939-es évig, amikor megjelenik az első, B.I.-ről készült amatőrkép a korpuszban, évente-kétévente készül egy-egy műtermi fotográfia róla (egyedül vagy családja körében). Az 1940-es években (a fényképek számából következően 1941-ben vagy 1942-ben) B.I. bátyja révén fényképezőgép kerül a családba (katonasága ideje alatt szerzi be): innentől nemcsak a fényképek száma nő meg, hanem láthatóvá válik a család – szűkebb (udvar, utca) és tágabb (város, város határa, környék kirándulóhelyei) – élettere, bizonyos eseményei saját környezetükben. Ettől függetlenül műtermi fotográfia továbbra is készül időről időre a családról.

Asszonykor (27 év). Ebből a periódusból a teljes korpusz mintegy negyede származik (181 fotó). Míg a gyermek- és ifjúkor idején készült fényképek a család (családi ünnepek) és a tanulás témája köré szerveződtek, a házasság során készültek ünnep/munka/szabadidő hármas felosztásában tárgyalhatók. Legtöbb fotó a szabadidő eltöltésének módját dokumentálja (59 fotó), igen egyenetlen időbeosztásban (egy-egy kiránduláson több fotó is készülhet, majd újabb szabadidős eseményről csak hónapokkal, évekkel később készül fénykép). Az ünnep-hétköznapi viszonylatában tárgyalva általánosan is jellemző, hogy az ünnepi idő megörökítése messze felülmúlja a hétköznapi események rögzítését, mely utóbbihoz alig néhány fotó kapcsolódik. Ezen belül csupán a munkához kapcsolódik több felvétel: B.I. asztalos férjének munkája 7, a család kiegészítő kereseti lehetőségeként, de ugyanakkor a részben szabadidős (hobbyi) tevékenységként számon tartott méhészkedés 20 fotó tárgyát képezi. Annak ellenére, hogy időben jelentősen hosszabb ez a periódus, mint a gyer-

mek- és ifjúkor ideje, a fényképek számát tekintve csak kismértékű növekedés figyelhető meg. Ez az időszak a család egzisztenciája megteremtésének (otthonteremtés) és fenntartásának (munka, háztartásvezetés), gyarapodásának (4 gyermek születése és nevelése) időszaka, mely során kevesebb idő és tér, valamint anyagi forrás fordítható a család ilyen jellegű reprezentációjának kidolgozására.

Özvegység. A teljes fényképkorpusz több mint fele az 1971-es évet követően készült. Ez a 39 évnyi idő a fényképek centrumát képező személyeket tekintve is jól körülhatárolhatóan a gyermekek (családalapítása), unokák, majd a dédunokák idejére oszlik. A konkrét fényképkorpusz az általános érvényű, a szakirodalomban a fénykép demokratizálódásaként és informalizálódásaként emlegetett folyamatok látványos példája. A számbeli növekedés mellett legszembetűnőbb változás az, ahogyan a fényképek tematikája változik, bővül az egymást követő generációk idejében (fényképein). Míg B.I. gyermekeiről iskolai ballagásukkor, házasságkötésükkor, kirándulások, születésnapok, illetve a katonaság alkalmából készült fénykép, az unokák életéhez kapcsolódó fényképek témái között az eddigiek mellett megjelenik az óvodai/iskolai ünnepség, karácsony, nőnap, betegség, illetve majd a dédunokák fényképei között döntő többségre jutó csecsemőfotó.

Míg a korábbi életszakaszokban a fénykép fő funkciójaként előbb az én, majd a szűk (saját) család életének dokumentálását, feljegyzését, önreprezentációjának (többek között) képi kidolgozását nevezhetjük meg, addig ez utóbbi időszakban főként a – szűkebb-tágabb családon belüli – kapcsolattartás, illetve kommunikáció szolgáltatában áll. A fényképek megrendelői/készítői a felnövekvő generációk által alapított, olykor térben is elkülönülő családok. B.I. a birtokába kerülő fényképek címzettjévé, a korpusz aktív alakítójából passzív¹⁰ gyűjtőjévé válik.

A fényképkorpusz mint autobiografikus „szöveg”. A fényképek erőteljes narratívással rendelkeznek, főként a fényképsorozatok.¹¹ A fénykép bevallottan is az egyénről, a családról és annak életéről, környezetéről akar szólni. Annak ellenére, hogy a fotónak az illető személy, csoport biográfiájaként való olvasata, értelmezése kézenfekvő, a privát fotó kívül marad(t) a társadalomtudományos diskurzus fő fluxusán.¹² A nagy számban való előfordulásából és széles (teljes) körű társadalmi terettségéből fakadóan el kell ismernünk e médium beszédességét, társadalmi-kulturális vonatkozásainak jelentőségét. Több értelmezési lehetőség közül választva (a fénykép mint kommunikáció, ritualizált cselekvésmód) e helyütt az egyéni fényképkorpusz autobiografikus „szöveg”-ként való olvasatát vázoljuk, sommás kitekintéssel az egyéni életpályát integráló szélesebb idő- és térkontextusra (egy egyéni élettörténet a 20. században). A tartalmi vonatkozásokat nagy vonalakban áttekinthettük a fentiekben, az egyéni életpálya és a fényképkorpusz tartalmi összevetése révén. A továbbiakban e „szöveg” megformálásának és olvasatának hogyanja kerül tárgyalásra: nem elsősorban a kutatói diskurzusba, hanem primer kontextusába ágyazottan.

Az, hogy az egyéni életet, életpályát a maga elvontságában fényképi úton nem (sem) lehet rögzíteni, evidencia. Éppen ezért releváns a kérdés, hogy mit és hogyan örökít meg az egyén, a család élete történetéből. Az egyén birtokában levő fényképek összességét érdemes tehát úgy összeolvasni mint szelektív személyes történelmet. A fényképek tartalomelemzése és egyéb kutatói megfigyelések empirikus tapasztalataira támaszkodva e történet alább vázolt sajátosságai körvonalazódnak. A határok feszegetése, a tabuk döntögetése a fénykép médiumával nem összeférhetetlen ugyan (lásd a médiában alkalmazott, szenzációhajhász fényképek nagy hányadát), azonban a privát fotó műfaját – úgy is mint a *home mode communication*¹³ egy megvalósulási módját – következetesen és viszonylag kitaró módon konformizmus jellemezte (legalábbis az általam tárgyalt időszakban és technikai formában).

A fényképek tehát az élet:

– jelentős eseményeit (házasságkötés, évfordulók, kortárstalálkozók, elsőáldozás, katonaság, tanulmányok befejezése stb.);

– ünnepi, látványos, ceremoniális aspektusait (esküvő, elsőáldozás, iskolai ballagás, ünnepi étkezések, a nemzeti identitás deklarálásának manifeszt pillanatai¹⁴ stb.);

– publikus (más csatornákon is közzétett és hozzáférhető) szegmenseit teszik láthatóvá.

Ezzel szemben a fényképkorpusz – egyaránt társadalmi-kulturális, illetve technikai okokból – nem vagy nagyon ritkán tartalmaz:

– hétköznapi eseményeket (pl. a gyermeknevelés látható aspektusai, bevásárlás, ház körüli teendők, állatok ellátása, konyha vezetése, hétköznapi étkezések);¹⁵

– rutinszerű cselekvéseket (tisztálkodás);

– ma privát, intim szférát (hálószoba, fürdőszoba eseményei);¹⁶

– bánatot, szomorúságot,¹⁷ diszharmóniát,¹⁸ betegséget (veszekedést, haragot, gyermekek fegyelmezését stb.) megjelenítő fotókat.

Mindezekből egy erőteljesen sarkított, bizonyos (egyébként meghatározó) eseménytípusokra, állapotokra érzéketlen történet olvasható ki az egyén életéről, mely ugyanúgy csupán az élettörténet lehetséges változataként tartandó számon, mint az elbeszélte vagy írott (auto)biográfiák. Ez egyszerre lehet több is (vizualitásából fakadóan olyan tartalmakat tud közvetíteni, melyek eddig gyakorlatilag hozzáférhetetlenek voltak, ilyen pl. a lehetőség az egyén fizikai változásainak, testi sajátosságainak aprólékos nyomon követésére), kevesebb is (pl. a jelentős fordulatok, sorseseményekhez kapcsolódó emberi érzések kifejezésére nem alkalmas a fénykép), mint a többi autobiografikus narratívum.¹⁹ Éppen ezért a rendelkezésre álló vagy előhívható forrástípusok összevetése, párhuzamba állítása különösen gyümölcsöző lehet, nem beszélve annak jelentőségéről, hogy a számunkra nehezen vagy félreértelmezhető fotókat megszólaltassuk saját közegükben, használójuk által.

Fénykép, (egyéni) idő és tér. A fénykép sajátos viszonyban áll az idővel. Közhelynek számít, és tetemes mennyiségű szakirodalom beszél arról, hogy számottevő különbség van a különböző időminőségek, az elméletileg meghatározott és a megélt idő között. Érdekes azonban megvizsgálnunk a privát fotók időhasználatát, és a több szempontból sem egyneműként érzékelt időfolyamot fényképezésre alkalmas/nem alkalmas időszakokként is tárgyalnunk. Korábbi állításainkat összegezve, a korpusz tartomelemzésére támaszkodva azt mondhatjuk, hogy:

– a privát fényképek ideje egyszerre lineáris (kronologikus rendbe állítható) és ciklikus (visszatérő fényképezési alkalmak, pl. több generáció házasságkötése került fényképes rögzítésre); a nem egyneműként tételeződő idő megjelenítésében még tovább szelektál a fénykép: az ünnepi- és a szabadidő (125 fotó) messze fölülmúlja a munka (7+20 fotó) idejének megjelenítését;

– a fényképkorpusz ideje túlmutat az egyéni életidőn: egyfelől az egyéni életidőt megelőző periódusról (a felmenők idejéről) tudósít, másfelől az egyén életidejéről őriz meg információkat az őt követő generációk számára;

– a fénykép kontraprezentikus beszédmódot szolgáltató. A múltra reflektál (mi sem természetesebb, hisz múltbéli látványt tesz jelenlevővé), melyhez gyakran társul patetikus, nosztalgikus hangvétel. Az elbeszélte élettörténetétől eltérően nem csupán reflektál a múltra (a jelent a múlt következményeként, a múltból fakadóként narrativizálva), hanem a látvány révén jelenlevővé teszi a múlt egy pillanatát (a fényképek egyéni értelmezései gyakran használják a jelen igeidőt).

A fénykép a tér megjelenítésének és az egyéni térhasználat vizsgálatának szempontjából is beszédes lehet. Tárgyként a lakóteret szegmentálja: az lakóter falára olyan bekeretezett fotók kerülnek, mint pl. több generáció tagjainak házasságkötésekor készült műtermi fotográfiák, melyek egyfelől nem vesztenek aktualitásukból

(mint jelentős események az egyén, a család életében és mint maradandóan jelentős fényképtéma), másfelől esztétikai szempontból kiemelkedőek – a fénykép formáját (a műtermi környezet és a készítő szaktudása a garancia) és tartalmát (az ifjú pár szép, fiatal, szép ruhát öltött, virágokkal dekorálja magát stb.) tekintve. A fényképezés helyét (s így a fényképen megjelenő helyet) illetően az otthonos, illetve idegen helyek reprezentáltságát érdemes figyelemmel követnünk. Általánosan az a tudat él a fényképről – nyilvánvalóan nem alaptalanul –, hogy különös affinitást mutat az egzotikus tájak, különleges helyek, turisztikai látványosságok iránt (gondoljunk csak a folyamatosan keletkező tömérdek turistafotóra). Ebből kifolyólag azt gondolhatnánk, hogy a megszokott, hétköznapi, otthoni környezetre kevésbé érzékeny ez a médium. Nyilván az egyének, családok életvezetési stratégiája, mobilitása, szokásai s nem utolsósorban az utazás (szabadság, vakáció, nyaralás stb.) lehetőségeinek változása (főleg az utóbbi évtizedekben) a térreprezentációk egyedien színes palettáját hozzák létre a különböző korpuszokban, a széles körű általánosítás lehetőségét árnyalják, s a főbb irányultságok csupán elnagyolt vonásokkal határolhatók körül. Az itt bemutatott fotókorpusz számadatai egyértelműen azt mutatják, hogy az otthoni/otthonos tér jóval többször kerül fényképre, mint az idegen.²⁰ Ez az arány összhangban áll az életpályával és a feltárt biografikus szövegekkel (az egyénre – és tegyük hozzá, a korszakra²¹ is – jellemző mobilitás mértékével). A fényképezésre alkalmas események és állapotok (azaz a frekvens fényképtémák) döntő többségükben az otthon és annak vonzáskörében zajlottak. Avagy fordítva: (az adott fotókorpusz esetében) a szűkebb-tágabb egyéni, családi élettér eseményei képezik a fényképtémák döntő többségét. B.I. néhány külföldi utazása (nyugdíjas körutak a hetvenes évek második felében) alkalmából elsősorban technikai okokból nem készült több néhány fényképnél (B.I.-nek soha nem volt saját fényképezőgépe, a szülői házban bátyjának volt, majd gyermekei családjában lesz saját fényképezőgép). Az időben és térben távolabb élő családtagok (külföldre telepített unokák, rokonok) küldött fényképei pedig éppen az (ottani) otthont hivatottak dokumentálni, az „itt/így élünk mi”-t megmutatni, a személyes megtapasztalást helyettesíteni. B.I.-t idős kora és egészségi állapota jó ideje helyhez (immáron házhoz) köti. Bizonyos értelemben az ily módon beszűkülő egyéni tér expanziója történik meg a fényképek által:²² a családtagoktól, unokáktól és dédunokáktól időről időre kapott fényképek révén rendszeresen „részeseül” távoli, idegen vagy számára ismeretlen terek (részleteinek) látványából.

A fénykép és a 20. század. Mint a bevezetőben is megfogalmaztuk, a privát fénykép egyfelől médiumként jellegzetesen 20. századi jelenség, másfelől pedig nagyrészt a 20. században keletkezett fényképkorpuszok a nagy történelmet privát, lokális, alternatív olvasatokkal egészítik ki vagy árnyalják. Releváns kérdéseink: mennyiben és hogyan jeleníthetők/jelenítődnek meg a 20. század eseményei a privát fényképkorpuszokban? Újrairódnak-e az egyes események, ha csupán (privát) fényképi reprezentációjukat olvassuk? Visszakereshetők-e az elmúlt század – egyéni életidővel nagy vonalakban egybeeső – jelentős eseményei az egyes fotókorpuszokban? (A megjelenő és hiányzó események egyaránt beszédesek lehetnek.) E kérdésekhez kapcsolódva, az elemzett fényképkorpusz mentén a következőket állíthatjuk:

A 20. század nagy eseményei:

– A fényképkorpuszban utalások szintjén jelennek meg. Például a második világháborúra katonaruhás portrék, egy repülőgépet (is) ábrázoló fotó utal. A háború vitathatatlanul – sorseseményként – nagy hatást gyakorolt az egyén, a család életére. Megélt borzalmait, az (1944 augusztusától 1945 tavaszáig tartó) menekülés viszonyosságait explicit formában nem találjuk meg a fényképkorpuszban.²³ Az elbeszélte élettörténeteknek annál kidolgozottabb, meghatározóbb szegmenseit képezik ezeknek az eseményeknek a narratívái.²⁴ Csupán a 20. század történelmére vonatko-

zó kutatói háttértudás birtokában állapíthatjuk meg azt is, hogy a periódust jellemző fényképhiány éppen a háborús körülményekkel magyarázható.²⁵

– Az adott időszakban készült fényképek kapcsán elbeszélésre, említésre kerülnek mint az élettörténet hangsúlyos, meghatározó eseményei. Mint azt már korábban megemlégtettük, a személyesen megtapasztalt nagy történelmi események, természeti katasztrófák technikai, társadalmi vagy egyéni okokból nem jelennek meg a fényképkorpuszban, legalábbis explicit formában nem. Ettől függetlenül, a korban közel eső vagy éppen akkor készült, de más témájú fényképek kapcsán, azokból kiindulva felszínre kerülnek,²⁶ olykor igen aprólékos kidolgozásban.²⁷ Erre a vizsgált korpuszban például szolgál egy Csíkszentsimonban (B.I. és férjének akkori lakhelyén) 1944-ben, közvetlenül B.I.-ék menekülése előtt készült fénykép, melynek értelmezésekor B.I. hosszasan, az események kronológiáját és topográfiáját aprólékosan ismertetve elmesélte az őket érintő háborús események egész sorát, menekülésük kezdetétől a hazatérésükig (s az ezt követő időszakig, melyben életüket és életterületüket próbálták újrendezni, „normális” kerékvágásba terelni).

– Autobiografikus kontextusba ágyazódva jelennek meg. Ezzel egy időben (ebből következően) háttérben maradnak, miközben az egyéni élet eseményei, fordulópontjai kerülnek erőteljesen előtérbe. Az egyedi fényképek egy-egy pillanatot ragadnak ki és mutatnak meg az egyébként folyamatosan megélt életpályából, illetve az összefüggő, folyamatában elbeszélte élettörténetből. Az egyén az ebben az értelemben dekontextualizált fényképet az értelmezés során nem csupán a fényképkorpuszon, de az élettörténeten belül is megpróbálja rekontextualizálni (oly módon, hogy az a kutató számára is átlátható és követhető legyen). Ebben a folyamatban az adott történelmi háttér (pl. „magyar világ”, háború, kommunizmus) fő koordinátaként kerül említésre, minden különösebb részletezés nélkül, támaszkodva a kutatóval közösen birtokolt tudásra a közös történelemről.²⁸ A hangsúly így az egyéni, családi életpálya minél jobb megismertetésére tevődik. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az elsősorban autobiografikus szempontokat érvényesítő, részletesen kidolgozott eseményelbeszélések, élettörténeti epizódok ne engednének bepillantást az éppen aktuális történelmi kontextusba (privát, megtapasztalt aspektusaiba). És nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy egy-egy fénykép kapcsán felszínre kerüljön az egyén társadalmi-politikai rendszerre, eseményekre vonatkozó értékelése, reflektálása, megítélése, bírálata.

– Viszonyítási pontként funkcionálnak. Annak ellenére, hogy – mint láttuk – kevésbé kidolgozott formában jelennek meg a 20. század történelmi eseményei a fényképkorpuszban, az értelmezési folyamat során sok esetben fontos szervezőelvként tarthatjuk számon. Gyakran az adott fénykép időben és térben történő elhelyezése olyan megállapításokban áll, mint: a *háború előtt/után* történt, a *másik rendszer* alatt volt, a *magyar világban/román világban* történt; hasonlóan az egyéni/családi jelentőségű sorsfordító rítusokhoz, élettörténeti eseményekhez, fordulópontokhoz (még *leánykoromban* történt, *mielőtt a gyerekek születtek volna* stb.).

Végezetül, de nem utolsósorban érdemes megfigyelnünk, hogy – bár kétségtelenül összefonódik az egyéni és a hivatalos történelem, illetve az egyéni élet reprezentációi összefüggésben állnak a nagy történelem eseményeivel – adott esetben a privát (fény)képi világ az érvényben levő politikai/társadalmi/gazdasági helyzettől függetlenül vagy azzal éppen szembehelyezkedve formálódhat. A 20. század második felének (sors)dőntő jelentőségű ideológiája általános értelemben birtokba vette, ellenőrzése alá vonta a fénykép médiumát (főleg a médiában, sajtóban megjelenő képeket).²⁹ Annak ellenére, hogy utalások (egyenruhák, jellegzetes események – pl. május 1-je –, sajátos tárgyak) formájában vagy nyíltan kimondva (fotózott plakátok, szövegek,³⁰ a hatalom által konszolidált személyiségek képei) megjelenhet a privát fotó-

korpuszokban, nem befolyásolta döntően a korpusz alakulását, összetételét. Az ideológikus „közlemény” a privát fotón mindig mellékes információként jelenik meg, ha egyáltalán megjelenik. Annak ellenére, hogy elkerülhetetlenül beleíródik helyelközzel a privát fotókorpuszba a kommunista ideológia, a privát, családi fénykép más szinten, az ideológiától függetlenül, azzal párhuzamosan képződik.³¹ Az államosítás, a munka „fentről” történő átszervezése, a gazdasági állapot alakulása, hanyatlása, a mindennapi élet és a családszerkezet fokozatos átszerveződése az elbeszélte élettörténetben kimondásra kerül. Mindeközben a fényképek szintjén szinte törésmentesen, az ideológiától függetlenül (esetleg azzal szembenemenve) marad fenn egy hagyományörző, konzervatív látványvilág a családról, melynek fontos tényezői: a hagyományok tisztelete, a hagyományos családi és közösségi ünnepek deklarálása (elsőáldozás, bér málkózás, esküvő, keresztelés, születés- és névnapok megülvése stb.), a kiterjedt család egysége (ha csupán egy fénykép erejére is), a kisebbségi nemzetiségi hovatartozás nyílt felvállalása (székely ruha). Ezt a képi világ inkább a Chalfen által bevezetett „home mode” doméniumába íródik, mely zárt vizuális közlési módként, a családon belül ismert és használt kód- és szabályrendszerrel operálva, a maga rendjén minden különösebb tudatosság nélkül független a hivatalos, hatalom által előírt és ellenőrzött képi világtól. Az ideális, modellértékű, hagyományokat ápoló család (fény)képe szembenemegy a korszak ideológiájával (vagy pontosabban elmegy mellette), s közben összhangban van a demokratizálódott, informalizálódó, uniformizált, „Kodak-kultúráként” is emlegetett, világszerte széles körben elterjedt privát fényképi világgal.³²

Következtetések. Az egyéni, privát fényképkorpusz az egyén biográfiájának tehát egy (vizuális) változataként is olvasható, a megfelelő sajátosságok (vizualitás, mozzanatosság) és korlátok (vizualitás, sarkítás, szelektivitás) figyelembevételével. A privát fotók az egyén értelmezéseivel együttesen válnak igazán beszédessé, s ezen a ponton az értelmezések a médium műfaji keretein túlmutatva elsősorban biografikus indíttatásúak lesznek. Mindazonáltal a privát fényképek „összeolvasásából” sajátos, minden más forrástól különböző formájú és tartalmú élettörténet bontható ki.

A fényképezésnek és a fényképhasználatnak és tárgyként magának a fényképnek a családi, egyéni időben és térben helye van, különböző funkciókkal: emlékeztetés, kommunikáció, családtagok és genealógia megismer(tet)ése, kapcsolatok ápolása és megerősítése, dísz tárgy. Mint széles körben elterjedt, töretlenül népszerű és mennyiségileg számottevő forráscsoport az egyén és az őt körülvevő mikro- és makrokontextusok értelmezésében, leírásában hatékonyan hívható segítségül a társadalomtudományok több részterületén. A fényképkorpusz vizuális kapcsolathálóként értelmezve az egyén társadalmi beágyazottságáról ad információkat (aktív kapcsolatok és fényképkapcsolatok viszonya). Túl azon, hogy számszerűsíthető, mérhető adatokat szolgáltat az egyén, a család egy sor vizuálisan (is) megragadható aspektusáról, sajátosságáról (fizikai tulajdonságok, lakáskultúra, tárgykultúra, szabadidő eltöltésének módja, ünnepi alkalmak és ünneplési módok, öltözködés, térhasználat stb.), a privát fénykép médiumán keresztül olyan elvontabb tartalmak is felszínre hozhatók, mint például az egyén és történelem viszonya, a 20. század történelme, az egyén tudása és véleménye (kora) történelméről. Az egyén fényképei elsősorban saját és közvetlen környezetének (élet)történetét dokumentálják, ugyanakkor e narratívumok nem függetleníthetők, sőt párbeszédbe állíthatók az őket integráló nagyobb struktúrákkal,³³ ez esetben nevezetesen a 20. század hivatalos történelmével, melynek egy sajátos, privát olvasatát teszik hozzáférhetővé.

1. Értsd: nem digitális.
2. „A fotográfiáról nincs már mit mondani. A fotográfia megközelítéséről, használatáról, társadalomtörténetéről annál többet.” Bán András 2008. 8.
3. A szerző az Európai Szociális Alap által társfinanszírozott POSDRU 6/1.5/S/3. doktorandusa.
4. B.I. élettörténetének bemutatásáról helyszűke miatt eltekintek, a tanulmány megfelelő pontjain az élet bizonyos eseményeire, aspektusaira részletebben kitérek. A teljes élettörténet elérhető: Szalma Anna-Mária 2008.
5. Azaz a B.I. tulajdonában az adott pillanatban megtalálható összes fénykép: a lakás különböző tereiben kiállítva, fotóalbumokba ragasztva, illetve különböző borítékokban, cipősdobozban tárolva.
6. Fényképek száma.
7. A következő rekordcsoportokkal: ID (a program által generált numerikus azonosító), azonosító (a kutatói rendszerezés során kialakított), fotó színe, készítő státusza (hivatásos, amatőr vagy privát), készítés tere (külső vagy belső), fotó műfaja (portré, pillanatkép, csoportkép, tájkép stb.), fotón megjelenő hely (minél pontosabban), készítő személye, készítés ideje, megrendelő, készítés alkalma, fotó tartalma (személyek, tárgyak, épületek, tevékenységek megnevezése), fotó lelőhelye (album, boríték, doboz, kiállítva stb.), értelmezés (a fényképet használó személy hozzáfűzése), felirat (betűhű átírása), felirat típusa (datálás, cégjelzés, dedikáció stb.), felirat tartalma (kivonatolva), felirat helye, felirat címezte, felirat feladója és felirat kivitelezése (cégjelzés, kézírás stb.).
8. A digitális képkészítési technika, valamint az ezzel járó, a hordozókat is jelentősen befolyásoló technikai átalakulás és megújulás a kutatást is gyökeresen megváltoztatja. Az általam vizsgált valamennyi korpusz összetételét tekintve fekete-fehér, illetve színes, hagyományos papíralapú fényképekből áll. Ez nagymértékben függ a vizsgálatba vont személyek életkorától (58, 72, valamint 85 évesek). Egy következő generáció fényképeit vizsgáló kutató nem éledehet meg az egyén analóg technikával készült képeinek vizsgálatával, hanem vizsgálatát olyan területekre is ki kell terjesztenie, mint: az egyén internetes portálokon működtetett társoldal-profiljai, elektronikus levelezőládája, (asztali és hordozható) számítógépe, mobiltelefonja, különböző adathordozói (CD-k, USB-k) vagy a lakásban kihelyezett digitális képkeretek. Lásd erről Lugosi: 2009. 195–197, passim.
9. Az időintervallum a másik irányban is tágabb keretbe ágyazódik, hisz az egyén halálát követően a fénykép-korpusz sorsa nem zárul le. (Előreláthatóan egészében vagy részeiben a leszármazottak öröklik majd.)
10. A passzívítás a fényképek tárolásának módjában is hangsúlyossá válik: a kis számú aktuális, illetve kedves, a szentsarokban ideiglenesen kiállításra kerülő fényképet leszámítva a fotók szinte rendszerezetlenül kerülnek borítékokba, cipősdobozba. A régebben összeállított, bizonyos koncepciót (leginkább kronologikus rendet) követő albumok lezárultak, az újonnan összeállításra kerülő albumok (műanyag fóliákból álló lapozók) sokkal inkább a borítékokhoz hasonló, tároló funkciót látnak el.
11. Lásd erről Kibédi Varga 1993.
12. Vö. „A családi fényképeket és albumokat általában jó adag megvetés övezi: messzire száműzik ezeket a kiállításokon megcsodálható »művészfotóktól«, és talán még messzebbre az élet elevenébe hatoló, a pillanatot a maga közvetlenségében megragadó sajtófotóktól. Ha minden kötél szakad, a szociológusok és történészek időnként hajlandók némi érdeklődést tanúsítani a családi fényképek iránt.” Linares 2000. 128.
13. R. Chalfen terminusa, olyan kommunikációs módozatra vonatkozik (ilyen pl. a privát fotó, privát film, házi videó), melynek egyik fő jellemzője, hogy a „ház” köré összpontosul (a kommunikáció „házi” módja). („The »home mode« is described as a pattern of interpersonal and small group communication centered around the home.”) Chalfen 1987. 8, passim.
14. Pl. külföldről hazalátogató családtagok székely ruhába öltözése.
15. „A fényképgyűjtemények többségében kevés olyan kép található, melynek a témája a férfi- vagy a női munka. Általában is igaz, hogy a gazdasági és politikai-szociális vonatkozású mindennapi eseményekkel kapcsolatos témák távol maradnak a képekről.” Boerdam–Martinius 2000. 175.
16. „Azokat a szobákat látjuk leggyakrabban a családi képeken, amelyekben a vendégeket fogadjuk: a nappalit és a szalont, de mostanáig csak ritkábban volt ez a helyiség a konyha, és sohasem a hálószoba.” Hirsch 2000. 86.
17. Ez alól kivételt képeznek a szórványosan előforduló ravatalképek, illetve temetési képek. A korpuszból több fénykép is készült B.I. anyai nagyanyjának sírhelyénél (melyet egyébként a városban nevezetességgé tartanak számon, kiadványban is szerepel fotója, igaz, téves képaláírással, vö. Váradi–Lőwey 2000.). Ezek a fotók azonban nem a gyász fotói, hanem az időközben országhatárokon is túla szakadt családtagok egytűvé tartozásának dokumentumai, melyek időről időre megismétlődnek.
18. A privát fotó itt élesen elkülönül a sajtófotótól, mely hangsúlyosan odafigyel a bűntényekre, katasztrófákra, konfliktusos helyzetekre, s ezeket is sokkolóan próbálja bemutatni. Negatív irányban sarkít, míg a privát fotó pozitív előjellel sarkít.
19. Lásd erről: Kallanich 2000.
20. A fényképek több mint 63 százaléka készült Gyergyószentmiklóson és környékén, de ezenkívül számos olyan fotó is ebbe a kategóriába sorolható, melyek más városokban, országban készültek, az adott helyre származott rokonok, családtagok otthoni terében. A valóban idegen terekben (ritkán vagy egyszeri alkalommal látott, kirándulások, nyaralások helyszínein) készült fotók aránya alig haladja meg a 10 százalékot.
21. B.I. életének első harmadát kizárólag szülővárosában töltötte (miközben államformák, közigazgatások és államhatárok változtak meg több ízben is), első térben és időben hosszabb „utazása” egyben háborús menekülésük. Amikor családi és anyagi körülményei lehetővé tették volna az utazást (megőrzégyűlése és gyermekei családalapítása után), a hatalmon levő kommunista rendszer szabott korlátot főként a külföldre irányuló mobilitásnak. Amikor „elvíleg” (1989 decembere után) lehetősége adódott volna (akár hosszabb) utazásra, akkor gyakorlatilag, egészségi állapota és/vagy anyagi helyzete miatt nem utazhatott.

22. Megemlítenéd itt természetesen a képes levelezőlap, a sajtó, a televízió, majd a telefon is.
23. Ezt a Boerdam–Martinius szerzőpáros is megfigyelte: „Érdekes megjegyezni például, hogy az 1940 és 1945 közötti fényképeket tartalmazó családi albumokból szinte hiányzik minden hivatkozás a német okkupációra és egyáltalán, a háborúra.” Boerdam–Martinius 2000. 175.
24. Béres István írja a második világháború idején készült fotókról: „A képeken a háborúról semmi sem árulkozik. (A képeken nem, de csak hallgassuk meg a kommentárokat!) Hogy mégis lezajlott, azt csak akkor vesszük észre, ha elérünk az 1945-ös évhez, mely évben csupán két darab fénykép készült – mindkettőn egy koszorúkkal borított sír látható.” Béres 1992. 12.
25. Itt – mivel a háború idején a család többnyire együtt tudott maradni – nem találhatunk példát a szakirodalomban több helyütt is bemutatott, jellegzetesen háborús fényképtípusra, a frontról küldött vagy frontra küldött, csonka családot ábrázoló fényképre. Erről a fényképtípusról lásd pl. Kunt 2003; Stemlerné Balog Ilona 2009.
26. „A »fényképek apropójából« elmondott szóbeli történeteket sajátos műfajú narrációknak, etnográfiai sum-mázatoknak is nevezhetjük (legtöbb esetben »túlőnének« a szűkebb értelemben vett témán [...], ezért lényegében – hosszabb-rövidebb – sűrített beszédek. [...] A fénykép lényegében kiindulópont, fizikai segédeszköz az emlékezetben őrzött, tárolt történetek életre keltéséhez.” Fogarasi 2004. 226.
27. Amy Kotkin írja erről: „Habár minden folklórműfaj kézzelfogható vagy szemmel látható tartalma alapvetően különbözhet egymástól, a családi fényképek a családi történetek tükörképei.” Kotkin 2000. 130.
28. Fontos megjegyeznünk, hogy ebben az értelemben a fényképek birtokosa jelentős többlettudással (élménnyel) rendelkezik, hisz a kutató tudása közvetett, életkorából kifolyólag főként elbeszélésekből és könyvekből származik.
29. Lásd erről Peternák 2007; King 1999.
30. Lásd erről: Stemlerné Balog Ilona 2009. 197.
31. „Távolinak és részérvényűnek tekintve a politikai meghatározottságot, szabadon, pontosabban a lokális és családi hagyományok rendszere által meghatározottan számoltak be a működő kultúráról, hitekről és ízlésekről” – írja Bán András a privát fényképekről. Bán 2008. 233.
32. Vö. „A családi boldogság különösen fotogén téma [...] a családi boldogság egy olyan képi nyelv része, amit – úgy tűnik – mindenki birtokol és ért.” Boerdam–Martinius 2000. 174. Vagy „a családi fényképek olyan személyhez kötődők, mint az ujjlenyomatok. De éppannyira általánosak is [...]”. Hirsch 2000. 91.
33. „A fotográfia mint a mindennapi élet privát dokumentálása individuálisan kialakított narratívák szilánkjaira törte szét az egységes nagy elbeszélést.” Forgács 2008. 149.

■ IRODALOM

- Bán András: A vizuális antropológia felé. Typotex, Bp., 2008.
- Béres István: Egy családi fényképgyűjtemény vizuális antropológiai elemzése. JPTE, Pécs, 1992.
- Boerdam, Jaap – Martinus, O. Warn: Családi fényképek – szociológiai megközelítésben. In: R. Nagy József (szerk.): Családi album. Vizuális antropológiai szöveggyűjtemény I. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2000. 157–176.
- Chalfen, Richard: Snapshot Versions of Life. Bowling Green State University Press, Ohio, 1987.
- Fogarasi Klára: A jelen és a jövő. Az alkalmazott fotográfus és a muzeológus változó lehetőségei a digitális képalkotás korában. In: Fejős Zoltán (szerk.): Fotó és néprajzi muzeológia. Tanulmányok. Tabula könyvek 6. Néprajzi Múzeum, Bp., 2004. 221–228.
- Forgács Éva: A tárgy mint fotó. A személyes dokumentum mint történetmondás (Christian Boltanski és Ilja Kobakov). In: Bán Zsófia – Turai Hedvig (szerk.): Exponált emlék. Családi képek a magán- és közösségi emlékezetben. Műkritikusok Nemzetközi Szövetsége AICA Magyar Tagozata, Bp., 2008. 149–157.
- Hirsch, Julia: Családi képek. Tartalom, jelentés, értelem. In: R. Nagy József: i. m. 70–110.
- Kallanich, Joachim: Fotográfia és élettörténet. In: R. Nagy József: i. m. 60–69.
- Kibédi Varga Áron: Vizuális argumentáció és vizuális narrativitás. Athenaeum 1(4): Kép-képiség. T-Twins, Bp., 1993. 166–179.
- King, David: Retusált történelem. A fotográfia és a művészet meghamisítása Sztálin birodalmában. PolgArt, Bp., 1999.
- Kotkin, Amy: A családi fotóalbum mint a folklór egyik megnyilvánulási formája. In: R. Nagy József (szerk.): Családi album. 129–136.
- Kunt Ernő: A fénykép a parasztság életében. Vizuális antropológiai megközelítés. In: Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok. Documentatio Ethnographica 20. L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézet, Bp., 2003. 89–122.
- Linares, Chantal de: A család játéka. Családi képzeletvilág a családi fényképekben és albumokban. In: R. Nagy József (szerk.): Családi album. 118–128.
- Lugosi Lugo László: Fényképipró. A dagerrotípiától a digitálisig. Typotex, Bp., 2009.
- Peternák Miklós: Az államosított látás. Kísérlet az allegorikus dokumentarizmus megteremtésére. In: Uő: Kép-háromszög. Ráció Kiadó, Bp., 2007.
- Stemlerné Balog Ilona: Történelem és fotográfia. Osiris – Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2009.
- Szalma Anna-Mária: A fénykép mint narratívum. Kísérlet egy egyéni fényképpállomány értelmezésére. Néprajzi Látóhatár 3., Debrecen, 2008. 57–95.
- Várádi Péter Pál – Löwey Lilla: Gyergyó és vidéke. PéterPál Kiadó, Veszprém, 2000.

NICOLETA MUŞAT

EMLÉKEK ÚJRAMESÉLÉSE KÖZBEN

Írásbeliség versus/és szóbeliség
a visszaemlékezésekben

A kutatás kontextusa

■ Jelen kutatás terepe Kárpátalján,¹ Románia határain kívül található, ahol a temesvári Nyugati Egyetem szervezésében terepgyakorlatot végeztünk Aknaszlatina, Alsóapsa, Felsőapsa és Tiszafejéregyháza falvakban. A kutatás terepe fokozatosan épült ki: első körben 2007-ben előkutatást végeztünk, majd 2008-ban egy következőt, mindkettő célja az volt, hogy a határon túli román közösségek történetére kérdezzünk rá. Módszertanunk részben megegyezett a klasszikus antropológiáéval: résztvevő megfigyeléssel, fényképes dokumentálással, élettörténet-interjúval, de tematikus interjúval is dolgoztunk. Az érdekelt, mit *mesélnek* az emberek mindennapjaikról a mai Ukrajnában, egykori életükről a Szovjetunió területén; hogyan szervezik *mostani* (2007, 2008) és *akkori* (harmincas, negyvenes, ötvenes évek) életük történeteit, és milyen döntéseket hoznak, amikor *a jelen felől re-konstruálják a múlt történeteit. Az emlékezet – történelem*² vagy *kollektív emlékezet – egyéni emlékezet*³ közötti viszony fontos kutatási témákká váltak.

A közösség reprezentatív egyéniségei közé tartozik Marioara Deiac (született Huban) nyugalmazott aknaszlatinai franciatanárnő, akit a falusi iskolában ismertünk meg. 2007-ben az ő lakásában készítettük az első felvételeket, melyek egyfajta *kísérletnek* minősültek. Néhány beszélgetés után, melyben kifejtette, *én vagyok a család enciklopédiája*, és részletes információkat adott az Aknaszlatinán vagy Máramarosszigeten élő családtagokról, Marioara néni felfedte előttünk, hogy

„Abban az időben,
tudja, hogy volt, vagy
lehet, hogy nem tudja,
mert fiatal, na, de
abban az időben jött
Sztálin a hatalomra, s
az értelmiség,
az értelmes emberek
mind börtönbe kerültek.
Mint a nép bűnösei.
Köztük volt
az apám is....”

apjának, Dumitru Hubannak a kéziratos naplója a birtokában van. 1950-ben apját Karagandába, Szbériába deportálták, és csak 1955-ben sikerült visszatérnie Aknaszlatinára. 1982-ben kezdte megírni lágerbeli emlékeit, melyek ma egy 72 oldalas, kézzel írott füzetben találhatók román nyelven, latin betűkkel, néhány orosz kifejezéssel. 2007-ben rögzítettem Marioara Deiac igen részletes visszaemlékezését apja életére. 2008-ban visszatértem Aknaszlatinára a füzet begépelt verziójával, melyet *aide-mémoire*-ként használtam, s az apai élettörténetből kiindulva újabb interjúkat készítettem. Az egymást követő években ugyanazzal a személlyel készített felvételek, melyek az apai visszaemlékezés szövegén alapultak, illetve a lány apjával kapcsolatos emlékei lehetővé teszik, hogy olyan fogalmi kérdésekre térjek ki, melyek az írásbeliség és szóbeliség (auto)biografikus narrációkban, illetve családtörténetekben betöltött szerepét világítják meg. Kiindulópontként Jack Goody⁴ fogalmi különbségtételeit használok fel.

Az írott szöveg *belső, személyes* perspektívában beszél az eseményekről, a megélt történelem visszanyerésének eszközeként működik, statikus, visszavonhatatlan eszközként, a központi cselekvő (Huban) és feltételezett közönsége közötti közvetítő felületként. A füzet román nyelve miatt a latin ábécé olvasóihoz szól, mely bizonyítéka egyrészt annak, hogy Huban sokkal jobban fejezte ki magát románul, illetve annak is, hogy 1982-ben maximálisan csökkenteni akarta a füzet potenciális olvasóinak számát.

Az emlékezethez való viszonyában az írott szöveg az adatok közvetítésének hosszú távú fennmaradását biztosítja, ugyanakkor viszont korlátozza is a hallgatóság és a közösség cselekvője (ez esetben Huban) közötti *közvetlen* kommunikációt, miközben a szóbeli szöveg lehetővé teszi ezt az interakciót: „a szóbeli és írásbeli kultúra közötti lényegi különbség a közvetítésmódokkal áll összefüggésben: az előbbi nagy felületet biztosít a kreativitás, de a ciklikus kreativitás számára is, míg a második a pontos ismételteshez kapcsolja a pozitív változás feltételét.”⁵ Huban szövege az, amit a narratológusok *histoire*-nak neveznek: emlékirat.

A füzet szövegét Huban lányának felvilágosító megjegyzései kísérték. A füzetbeli eseményeket kiegészítő narrációként Marioara Deiac 2007-es, majd 2008-as története *külső, szóbeli, közvetlen, eredeti és vállaltan nyilvános* beszédmód, olyan korszak terméke, amikor *nemcsak* beszélnek a kommunizmus borzalmairól, hanem bizonyosfajta viktimizációnak pozitív jelentései lehetnek, a szóbeli kifejezés eszközei pedig *irodalmi és mitológikus* előnyöket biztosítanak.⁶ Marioara Deiac a családi panteonban helyezi el az apa képét, újragondolja az írott emlékezést, a történet lassan felismerhetetlenné válik.

*Az apa deportálásának története*i közül melyik helyezhető első helyre az emlékek e „versengésében”? Az írott, a múltbeli, a belső nézőpontból elmesélt vagy pedig a szóbeli, a jelenbeli, a külső nézőpontból mesélt, mely a hallgatóság függvényében folyamatosan változik.

A család emlékei: hogyan írd meg és meséld el ugyanazt a történetet?

■ Dumitru Huban emlékirata az 1946 és 1955 közötti periódust öleli fel. Ez a periódus az elítélés, a deportálás és a hazatérés időszaka. A következő tényekkel számolhatunk: Dumitru Huban az aknaszlatinaiai demokratikus szavazata alapján 1946-ban polgármesterré választották, 1949-ben megvádolják, pert indítanak ellene, majd a huszti törvényszék bűnösneként elítéli. A hivatalos vád az volt ellene, hogy polgármesteri és kolhozalapítói minőségében nem írta alá az aknaszlatinaiai kulákok listáját. A meghozott ítélet *huszonöt év kényszermunkáról* és ötévi karagandai, kazahsztáni

száműzetésről szól. Füzetének tanúsága szerint Hubant 1950-ben viszik el Szibériába, és 1955. április 23-án tér vissza. E technikai információkon túl kétféle módja van a vád alá helyezés és a deportálás elmondásának: a Dumitru Huban által írt füzet, illetve a lányával készült interjúk. Munkahipotézisünk pedig az, hogy egymást kölcsönösen lefedő szövegekről van szó.

Mindenekelőtt az írott dokumentum erőteljesen jellemző olyan közösségek emlékeinek tárolására, amilyenek Dumitru Huban is része. A pártgyűlések szervezése, a polgármesterek megválasztása, a kolhozba való belépést elősegítő toborzások, a rajoni pártgyűléseken való felszólalás módja, az önkritika módszerei – mindezek egy közösséget, illetve annál valamivel többet, egy korszakot, egy ideológiát körvonalaznak. A füzet első fele tulajdonképpen strukturálatlan, olyan bűnök és szabályszegések listája, melyeket a Szovjetunió bármely állampolgára elkövethetett. Az (ön)kritika mindig „nevelő” szándékú, a *narrátornak* pedig folyamatosan szüksége van a bizonyításra és az önigazolásra. A *bűnösség* előfeltételezése mindig minden állampolgár fölött ott lebeg, a vádat azonban nem kell bizonyítani (illetve fiktíve kell bizonyítani) ahhoz, hogy a büntetés végrehajtható legyen.

A vád játéka perverz bizonyítási eljárásnak tűnik, melyben a hipotézis már konklúzió, az egyénről feltételezik, hogy bűnös, tehát bűnös, a bizonyítás pedig a valós legitimitáshoz szükséges *mise-en-scène*. A *valós-fikcionális* szintek egymásra helyezése e két világ határainak elmosásához, illetve mindkettő szabályainak eltöréséhez vezet.

Íme tehát azon hétköznapi vétkek, melyek miatt felelőssé tehették az egyént mint a Szovjetunió állampolgárát: kis lopások, melyeket a táplálék hiánya motivált (a zsidók esete például, akik kénytelenek ételt lopni ahhoz, hogy túléljenek), a pecsét hiánya vagy jelenléte a hamisított okiratokon, melyek a határátlépéshez voltak szükségesek, az egyén környezetében élők részéről érkező apró vádak.

Huban ön maga és mások számára megoldásokat javasol az *ártatlanság* megőrzésére: *Ne lássak. Ne halljak. Ne tudjak. Hallgassak*. Tízparancsolatszerű törvénysor, mely állítással végződik, mely ebben a kontextusban szintén negatív: a hallgatás az ártatlanság egyetlen lehetősége. Ne beszélj, ne cselekedj, mert a beszédaktus önmagában *vád*. *Beszélni* annyit jelent, mint *ítéletet mondani*, *vád alá helyezni*. Ez az egybeesés a hivatalos szervek szemében a bizonyított bűnösséget jelenti.

Az emlékiratos füzet az én szememben a dolgok jóvátételének lehetősége. Mint-hogy Huban verbálisan és a megfelelő időpontban nem képes ártatlanságát bizonyítani a szovjet állam hivatalos szervei előtt, harminc évvel később írni kezd, *az írás pedig egy adott helyzet kiegyensúlyozásának formája*. A szöveg kijavítható, kiegészíthető – bizonyos esetekben éppen Huban vagy a leszármazottai által –, ugyanakkor pedig az emlékezet archiválásának egyik módozata. Figyelembe kell viszont vennünk azt is, hogy az eseményeket *post-factum* jelöli: *Mindez 1947-ben történt, és amikor ezt írom, 1982-t írunk, még ma is szenvedek azok miatt a választások miatt... a végén majd meglátják, és hinni fognak nekem*. Ebből pedig következik, hogy torzítja őket, és éppen a tények bemutatásában torzítja, annak ellenére, hogy az, aki ír, az események részese volt.

A deportálás tematikája, a láger mint az örület tere

■ Azoknak, akiket deportáltak, az idő mindig a deportálás szerint szerveződik: van egy deportálás *előtti* és *utáni* periódus, egy *elvesztett világ* és egy *pótlási szándék*. Dumitru Huban esete is hasonló. Hubant, akit szabad szavazással választanak Aknaszlatina polgármesterévé az ungvári rajongyűlésen, s aki a slatinai vasútnál dolgozik, abban a pillanatban tartóztatják le, amikor e lehetőségre semmilyen jel sem

enged következtetni. A letartóztatás az élet magától értetődő voltát változtatja meg, mint egy *vicc*, szinte alig felfogható. A reakció hasonló ahhoz a mentalitáshoz, mely azt mondja: ha nevetsz a dolgokon, azok nem következnek be.

Hogyan szerveződik újja mentálisan a bebörtönzött? – ez lenne a kutatás első szintje. Az újrasisztuálás, a beilleszkedés. A börtön tere *elbeszélések*⁷, az új ismeret-ségekötések és menekülési útvonalak e pótszere által szelídíthető meg. „*Én ismertem a legjobb történeteket – írja Huban –, hiszen, amint említettem, gyermekkoromban meséskönyveket, majd regényeket olvastam.*” A letartóztatás meghökkentő mozzanátát a hivatalos vád alá helyezés követi. Huban nem ír alá egy olyan iratot, mely által másik három falujabelit vád alá helyeznek, s őt magát is a „kulák volt” vádja éri, és huszonöt szibériai évre ítélik. Ez pedig egy olyan pillanat, melyben megérti – már az események után, de még mindig a trauma hatása alatt –, hogy a *semmiség* nagyon jelentőssé válik, amikor a probléma személyes jellegű. Az áruló kulákokat Husztra majd Lembergbe viszik, hogy aztán Fjodorovka faluba érkezzenek, Karagandába, Kazahsztánba, vagyis Szibéria szívébe. Említésre méltó az *általános-egvedi*, az *állam s egyén*, a személy által teljesen ismeretlen konglomerátum – a szovjet állam – és a személy – ez esetben Dumitru Huban közötti viszony, akiről viszont az állam mindent tud, sőt mi több, azt is tudja, hogy bűnös. Biblikus viszonyról van itt szó egy majdhogynem isteni, felülvizsgálhatatlan autoritás és az örökös bűnös, a fogantatása óta bűnös egyén között.

„*Most pedig írom kell a lágerbeli életről, és azt hiszem, hogy kötelességem is.*” A füzet második részének szerkezetét követve a következő témákat azonosítottam, melyek szerintem igen jelentősek egy bizonyos beszédmód és a deportálások minél teljesebb térképének kirajzolásában: *testiség*/testszerkezetek (a táplálékhoz jutás, táplálékfajták), *munka* – a felszabadulás és az önfelmentés⁸ lehetősége, a családdhoz való viszony, a *betegség* – bizonyos megnyilvánulásaiban: a test, az elme, a személyközi kapcsolatok vagy a kommunikáció *labilis* volta, illetve kiterjesztés által – a *szöveg*, az emlékezés és a *felejtés* gyengesége.

Itt senki sem beszél – mondhatnánk, hiszen a lágerben eltöltött idő elszemélytelenít, s a deportálás minden története ugyanazon történet. Személytelen (hiszen a lágerben nincsenek személyek, számok vannak), boldog (a letartóztatott túléli) vagy boldogtalan (a letartóztatott nem éli túl) kimenetelű. Az események önmagukat mesélik el anélkül, hogy bárki is létrehozná őket – ami azzal magyarázható, hogy a „deportálás története” archetípusszerűen szerveződik, mindenfajta egzisztenciára rátelepszik, s megsemmisíti azt. E diskurzustípus fő jellemzője a *visszaemlékezés* (*remembrance/rappeler*). Az írás – ebben az esetben – történelmet hoz létre. (Dumitru Huban *történeteket mesél*.)

Dumitru Huban személyes történetétől (*histoire*) eltérően a lánya *récit-t*⁹ hoz létre, újraalkotja az apja fix és nyers emlékanyagát. A deportálás színrevitele évről évre változik.

A valós találkozás első pillanataiban (2007) Marioara Deiac kijelenti: „*Én vagyok a család enciklopédiája*” – mely kijelentés úgy is lefordítható, hogy ő a *családi emlékezet letéteményese*, a családi történetek elmesélője, a család emlékeinek létrehozója. A felvétel első pillanataiban a trauma elmesélése a családfa rekonstrukciójának történetei közé illeszkedik, s jól körülbástyázottnak tűnik. Egy magyarországi kirándulás leírása, melyet konkrét évhez kapcsol (1975), az apa alakját vezeti fel, akinek fő jellemzőjeként ezt említi: *Apám... a rendszer áldozata volt.*

Kérésre: *elmesélné-e?* – a válasz villámgyorsan érkezik: *mit meséljek, hát megvannak az emlékiratai...*¹⁰ A történetmondás egyik jellemzője a *közönség iránti igény* (a közönség elvárása) – az tehát, amit Goody az anyag *re-konstrukciójának* nevez. A *történet nem létezik a hallgatóságtól elvárt feed-back nélkül; hozzáértő zenészként*

Marioara Deiac megérzi, illetve figyelmeztet rá, hogy a jelenléteemtől függ az, hogyan szervezi az elbeszélés anyagát. Az apa emlékei – az írott szöveg *aide-mémoire*-ként működik, s legitimálja azt, hogy az elmondottak megegyeznek a leírtakkal, annak ellenére, hogy (vagy éppen azért, mert) ezt a helyszínen nem ellenőrizhettem. Az epizód aztán feledésbe merül, beszélgetni kezdünk a Tisza jobb partján élő románokról és Marioara néni aznapi aknaszlatinai látogatásáról. A lágerbe vitt apa története szinkópásan így bontakozik ki.

„Na... tudják mit. Ezt a kommunista rezsimet nem hagyták... Mer’ amikor az öreg meghalt, papír jött, hogy ártatlanul ítélték el.” A történetnek még azelőtt vége lesz, hogy elkezdődne, nem következtetésekkel, hanem inkább az állam hivatalos iratok általi beavatkozásával, mely az 1950-ben felborított egzisztenciát helyezi ismét egyensúlyba. A kezdet és a vég egymásba érnek, mondhatnánk. Ami a kettő között végbement, Marioara Deiac hozzáértésétől függ, attól, hogyan tudja lekötni a közönség figyelmét.

Az apát az aknaszlatinai szovjet szojuz vezetőjeként mutatják be: „Ő volt a szovjet szojuz első vezetője – MH.¹¹ Miután jöttek az oroszok – MD. A kommunista elnyomás kezdetekor. És őt a nép választotta... illetve a nép – szavazással. Azelőtt a nép választott.” Marioara ráérez arra, hogy érdekelhet a kommunizmus alatti politikai élet, s olyan fogalmi apparátust működtet, melyet anyja nem birtokol. Az anya „jöttek az oroszok” kifejezését, mely egyszerű, minden kárpátaljai faluban hallani lehet, amikor nők egymás között beszélnek a kapuban, a könyvízübb „kommunista elnyomás” ellensúlyozza, mely az 1990 utáni román vagy ukrán médiából hallott beszéd-módot idézi. Miközben az anya szóhasználat a falu életének bizonytalan múltjában vész el, és a történeti eseményekhez való személyes viszonyt jelzi, a „kommunista elnyomás” minden negatív összetevőjével együtt tudatosítást jelent, s a 2007-es évben a történelemben elfoglalt hely tudatosítását – egyfajta diszkurzív viktimizációt.

Marioara Deiac *récit*-je a kimondott esemény kontextualizálása szerint szerveződik: „Abban az időben, tudja, hogy volt, vagy lehet, hogy nem tudja, mert fiatal, na, de abban az időben jött Sztálin a hatalomra, s az értelmiség, az értelmes emberek mind börtönbe kerültek. Mint a nép bűnösői. Köztük volt az apám is. Ő a szovjet szojuz vezetője volt, s már meg kellett oldja azokat a dolgokat, hogy zárja be a templomot, szervezze meg a szövetkezetet, a kolhozot, vegye el az emberek földjét, mert akkor az embereknek volt saját földjük...”¹²

Az az idő, amiről Marioara néni beszél, a mesék ideje. Mialatt Dumitru Huban évszámokkal tagolja az időt (1947, 1950, 1955), hogy az eseményeket elhelyezze, Marioara Deiac az *emlékezeten kívüli idő*höz kapcsolódik.

Az elbeszélés ideje két szinten helyezkedik el: az elbeszélt történelem ideje (*abban az időben*), a *belső idő*,¹³ a diegetikus, szinte mitikus idő, mely a kezdet nem emberi ideje, és az elbeszélés ideje, a *külső idő*beliség (2007, a felvétel időpontja). Marioara néni gyerekkorának egyes eseményei¹⁴ az apa deportálását a mesék idejében helyezik el – éppen a kezdőformula révén. Azon aspektusok, melyek a tankönyvekbeli történelem konkrétumaihoz hasonlítanak, abban a pillanatban tűnnek fel, amikor Sztálin neve említésre kerül.

És ha 2007-ben Marioara Deiac bemutatta a szereplőket, körvonalazta az elbeszélés idejét, és az apa deportálásának kontextusához kapcsolódó részleteket fedett fel, a történet megismétlésének lehetősége 2008-ban is felmerült. Ismét a terepen vagyunk, ezúttal viszont az átírt kézirattal és az azzal kapcsolatos kérdésekkel. Egy augusztusi késő délutánon Marioara Deiac apja füzetének értelmezője lett, hiszen arra kértem, mesélje újra a Dumitru Huban által leírt mozzanatokot.

A *metatextuális* magyarázatok, melyek az apa füzetében felbukkanó orosz kifejezésekhez kapcsolódtak, nemcsak azt teszik lehetővé Marioara néni számára, hogy

orosz–román fordító legyen, hanem azt is, hogy a két kultúra között közvetítsen. Vannak az elbeszélésnek olyan epizódjai, melyeket Marioara Deiac nem ismer, vagy pedig nem tart jelentősnek az apa története szempontjából,¹⁵ ezért elsiklik fölöttük: „*De hát erről nem írt? [...] Amikor megnősült, azt nem említi?*” – kérdezi, hiszen úgy véli, hogy e mozzanat említést érdemelt volna.

A visszaemlékezés tudatfolyamként működik: „*vigyázz, mert az jön, hogy...*”, a figyelem pedig, irányítottan ugyan, de más epizódok felé mozdul: „*Aztán amíg jött, arról már nem írt semmit. Abban a füzetben a gyerekkorának a története volt [...] hogy született, hol született, a harmadik vagy negyedik gyerek volt, s tíz gyermek volt, mind éltek, az apja szegény ember volt, s sokan jártak hozzá tanácsért, jó szemmel nézték. Apám maradt a családfő. Tízen voltak, a nagymamám és a dédnagymamám. Ő tartotta el mindannyiukat.*” A deportálás pillanata, mely a füzetbe írt történelmet hozza létre, második helyre kerül, s helyet biztosít – az információ közvetlen terjesztésének szintjén – a közösség különböző történeteinek: a faluból való elmenekülés, a román határon való átkelés, a határon át zajlott/zajló kereskedelem, aradi kirándulások és aradiakkal kötött barátságok említése.

Az apa deportálása ürügy a saját élettörténet elmesélésére, melyet Marioara Huban részletesen elmond – hogyan jutott be az egyetemre, az akadályok, a támogatás, melyben részesült, minthogy a legjobb volt az évfolyamon. Ahogy telik az idő, és egyre jobban hozzászokik a kérdéseimhez, az apa életével kapcsolatos információk aprólékosabbak lesznek: „*Valami jobbat akart, nem tudom, ki ajánlotta, de neki adták a plajuci tanári állást. [...] Itt dolgozik valaki tanítói diploma nélkül [...] asszem líceumi végzettsége van, de nem tanítói. Inspekcióba jöttek, hogy lássák...*”¹⁶ A részletek fölötti elbizonytalanodás nem akadályozza a narráció kibontakozását, mely a történetben való előrehaladással egy időben egyre összetettebbé válik. Az apát különféle vizsgáknak vetik alá, hogy aztán bebizonyítsa különleges képességeit: „*dolgozott valami embereknel, s ott volt egy ötéves kisfiú, az már tudott írni és olvasni, s az inspektor, aki ott volt az órákon, azt mondta, igen, Huban, nagyon jól van ez így, s megemlítette Rahón, hogy né te, ott van egy tanító, s ott vannak azok a gyermekek. Aztán Plajucról átvitték Középpapsára. Ott készült az a fénykép a román tanítókkal, s asszem addig dolgozott ott, amíg elvitték katonának. A csehszlovák hadseregbe. Ott szolgált, ezt nem szoktuk mondani, szolgált, na, de asszem négy évet.*”

Marioara Deiac elbeszélései eredetiek, felcserélhetőek, gördülékenyek, s az emlékezéshez hasonlóan a hallgatóság igényei és reakciói szerint szerveződnek. Amikor beszél, nem apja lágerélményeit rekonstruálja, hanem saját történetet mond el, döntést hoz afelől, hogy *mit* és *hogyan* meséljen el. A változtathatatlan adathordozón, az apa jegyzetfüzetén túl, mely a megcsonkított test és az embertelen határán álló tapasztalatok történetét mondja el, a Huban család története áll, s főként a Marioaráé, *családja történetének és emlékezetének kezelőjéé*. Nemcsak elfeledett történetek, hanem az elmúlt idők közvetítőjének és fordítójának szerepét is magára vállalja. Ki fogja követni ebben a szerepben? Hogyan oldódik meg az emlékezettranszfer a családon belül, és ki fogja továbbvinni a családi emlékezetet? Ezek a kérdések további kutatásra várnak.

Keszeg Anna fordítása

■ JEGYZETEK

1. Kárpátalja régió Ukrajna délnyugati részén helyezkedik el (oblaszty – oroszul közigazgatási egység), melyet délen a Tisza, északon pedig az Erdős-Kárpátok határolnak. A régió fővárosa Ungvár, mely a magyar határ közelében fekszik. A 20. század folyamán a régió rendre a következő birodalmakhoz, államokhoz tartozott: 1918–ig Osztrák–Magyar Monarchia, 1918–1919 Románia, 1920–1940 Csehszlovákia, 1940–1944 Magyarország, 1944–1989 Ukrán Népköztársaság, a Szovjetunió része, majd 1991. augusztus 24-e óta Ukrajna része. Kárpátalja déli részén, a román határ közelében, a Tisza jobb partján tizenkét románlakta falu található. A kutatást ezekben végeztük.

2. Az emlékezet–történelem közötti viszonyok dinamikáját Paul Ricoeur tárgyalta az *Emlékezet, felejtés, történelem* című kötetben, ugyanakkor Jacques Le Goff történelemkoncepciójával is számolnunk kell a *Történelem és emlékezet* kötetben kifejtettek alapján. Mindkettejük számára az emlékezet bizonyos események észben tartásának képessége, mialatt a történelem események sorozata (leggyakrabban kronológiai sorrendben) vagy pedig az adott eseményekről való beszéd.
3. A kollektív emlékezet fogalmát Maurice Halbwachs dolgozta ki, és részletesen tárgyalta a *Mémoire collective* című kötetben. Lásd Halbwachs 1950. A fogalom további meghatározásához lásd Ross Poole 2008-as tanulmányát.
4. Jack Goody a szóbeli és írásbeli kultúrák közötti különbségekről beszél, illetve ezeknek az egyéni és kollektív emlékezethez való viszonyáról. Az angol antropológus következtetése arra vonatkozik, hogy a kultúrák az emlékek továbbításának módjában különböznek. „A különbség ebben az esetben a pontos visszaemlékezés (amit a pszichológusok »emlékezésnek« neveznek) és a kreatív rekonstrukció között húzódik, mely nem a szó szerinti elsajátítás vagy az imitáció, hanem a létrehozó felidézésén alapszik. Ez a visszaemlékezésforma az emlékezet tesztelésének hagyományos technikái számára hozzáférhetetlen, viszont sok irodalmi alkotás alapjánál áll.” Jack Goody 1996. 181. Itt és a következőkben a szakirodalmi, illetve az interjúbeli idézetek magyar változatai szintén a tanulmány fordítójától származnak.
5. Jack Goody 1996.194.
6. Uo. 181.
7. Az elbeszélés életet jelent, mondja Todorov a *Poétique de la prose*-ban. „S hogy a szereplők nem szűnnek meg történeteket mesélni, annak tulajdonítható, hogy ezt az aktust abszolút elismerés övezi: az elbeszélés egyet jelent az élettel. E gondolat legjobb példája Seherezáde, aki addig él, amíg tovább képes mesélni.” Todorov 1971. 41.
8. A lágerben élőknél dolgozniuk kellett, mert a szovjet állam úgy ítélte, úgy biztosítja megélhetésüket, ha ledolgozzák étkezési és elszállásolási költségeiket, melyeket a szovjetek irányoztak elő számukra. E gondolat a következő kötetben is megjelenik: Aniței Nandriș-Cudla: 20 de ani în Siberia: destin bucovinean. Humanitas, Buc., 1991.
9. <http://emile.simonnet.free.fr/siften/narrat/narr0001.htm> (2010. 12. 23.) Egyetlen hang, a narrátor hangja meséli el az összes eseményt, aki reprodukálni tudja a szereplők beszédmódját is.
10. „A történet élő aktus, s így bizonyos feltételei vannak annak, hogy életben maradjon... Lényegében olyan szervekből áll össze, amelyek közül egyhez sem nyúlhat szívéhez úgy, hogy ne tedd tönkre az egészet.” Brémond 1981. 73.
11. A felvételek elkészítésénél jelen van Maria Huban, Dumitru Huban felesége, aki időnként közbeszól, és kiegészíti a lánya által mondottakat. A két nő egyféle diszkurzív kánonba szerveződik.
12. Marioara Deiacal készült interjú, Aknaszlatina, Kárpátalja, 2007 szeptember.
13. „A narratív idő komplexitása annak köszönhető, hogy a narratívában több idő sík találkozik egymással. Mindenekelőtt a külső időbeliség: az elbeszélés, a kiadás, a befogadás időpontja. Ezekhez egy belső időbeliség adódik hozzá: az elbeszélő történet ideje (diegetikus idő) és minden kijelentés linearitásának ideje.” Adams-Revaz 1996. 48. Vagy Nicolae Constantinescu szavaival: „Nyilvánvaló, hogy a »hol volt, hol nem volt« ideje és a mesemondás, a mese előadásának, hallgatóság előtti reprodukálásának ideje között, attól függetlenül, hogy a tegnap, egy évvel vagy egy évszázaddal korábban történt-e, ami történt, összemérhetetlen a távolság abban az értelemben, hogy mérhetetlen, nem fejezhető ki az időbeliség klasszikus egységeivel (évek, évtizedek, évszázadok). Incipit ez a kifejezés, a pszeudokezdet formája...” Constantinescu 2006. 9–10.
14. Az apa a gyerekeinek és unokáinak sok mesét mondott – ismételte többször Marioara Deiac.
15. Például: az apa visszaemlékszik arra, hogyan rakott tüzet zsidó házakban minden szombat reggel.
16. Marioara Deiacal készült interjú, 2008. augusztus.

■ IRODALOM

- Adams, Jean-Michel – Revaz, Françoise: *Analiza povestirii*. Institutul European, Iași, 1996.
- Brémond, Claude: *Logica povestirii*. Univers, Buc., 1981.
- Constantinescu, Nicolae: *Studiu introductiv*. In: Narcisa Știucă (coord.): *Povestiri din prezent. Studii și note asupra narațiunilor și narativității contemporane*. Ed. Etnologică, Buc., 2006.
- Goody, Jack: *Entre l'écriture et l'oralité*. PUF, Paris, 1996.
- Halbwachs, Maurice: *La mémoire collective*. 1950. Online elérhetősége: http://www.uqac.quebec.ca/zone30/classiques_des_sciences_sociales/index.html
- Kligman, Gail: *Politica duplicității: controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*. Humanitas, Buc., 2000.
- Mangocsi, Paul Robert: *History of Ukraine*. University of Toronto Press, Toronto, 1996.
- Ross, Poole: *Memory, history and the claims of the past*. 2008. Online elérhetősége: <http://mss.sagepub.com/cgi/content/abstract/1/2/149>
- Simonet, Emile: *Éléments de narratologie*. <http://emile.simonnet.free.fr/siften/narrat/narr0001.htm>
- Todorov, Tzvetan: *Poétique de la prose*. Ed. du Seuil, Paris, 1971.

ELENA-DESPINA NAGHI

A VÁROSNEGYED ÉS A TÖRTÉNETEI

„A Dorobanțiloron álltak a fiúk, azaz a megfigyelők [filatorii], a szekuritáté közkatonái, civilbe öltözve. Öltönyt viseltek, amely folyt le róluk, vigyázták Ceaușescu útját. [1989.] december 22-én 12 órakor a fiúk eltűntek.”

A *Mindenapi élet urbánus lakásban. Bukarest 1980–2000 között* kutatás két kérdést követ: részben a tömbházi élet megélését vizsgálja, részben pedig arra kíváncsi, hogy a szájhagyomány hogyan jeleníti meg ezt az életformát. A kutatás a mindennapi élet aspektusaira összpontosít. A személyes történetek világát fedi le, amelyek átmenetet képeznek az orális történelem, a „szubjektív”, „alternatív” történelem,¹ valamint az élettörténet között, amely utóbbi az „egy egyén egész életének szubjektív esszenciájáról szóló információkból” szerveződik.² Jelen tanulmány az egyéni és a kollektív emlékezetet ragadja meg az urbánus közösség kontextusában, a mindennapi élet elemeinek megváltozását a kommunizmus és a posztkommunizmus közötti átmenet korában, a tömbházlakók privát és nyilvános szférában alkalmazott specifikus gyakorlatait.

A vizsgált korszak az 1980 és 2000 közötti periódus, azaz a kommunista éra utolsó, a posztkommunizmus első évtizede. A terepet egy jól körülhatárolt zóna (mikroközösség) alkotja, 4-6 tömbházból áll Bukarest egyik központi, jó, központi, szelekt³ negyedében, a Calea Dorobanților, a Șoseaua Ștefan cel Mare és a Calea Floreasca határán.

A narratívumok ennek a mintegy harminc évvel ezelőtt létrejött kisközösségnek a lakóitól származnak. A tömbházak az 1970-es években épültek, munkások és értelmiségiek egyaránt kerülhettek ide. Hosszú távon a szomszédi viszonyok összekapcsolódtak a kollegiális (iskola, munkahelyi) és baráti viszonyokkal. Érdeklődési körünkből

nem zártuk ki azokat sem, akik az említett időszakban a kutatott mikronegyedben laktak, de később onnan elköltöztek. A mintavételben mindkét nemhez tartozó személyek találhatók, 30 éven felüliek, akiknek tapasztalatuk van az 1980–2000 közötti tömbházléttel kapcsolatban. Teljesen nem zárkoztunk el a fiatalabb személyek kikerdezésétől sem, minthogy a megkérdezettek ezen része igazolhatja vagy cáfolhatja meg a kollektív emlékezet fennmaradását. Ezzel az eljárással ellenőrizni lehet azt a módot, ahogyan az idősök mentalitása tovább él az 1989 után született fiatalok történeteiben. Az 1989-es év a mindennapi életben törést okozott, változásokat indított el. Ezek a reprezentációk „az ismeretek, a hiedelmek és az attitűdök rendszerei, amelyek a közösség tagjaiból sugároznak ki, és amelyek sajátos társadalmi-gazdasági, kulturális, vallásos vagy politikai gyakorlatokat tesznek láthatóvá, igazolnak, írnak le vagy generálnak”,⁴ nagyrészt olyan sztereotípiákon alapulnak⁵, amelyeket a generációk egymásnak átadnak.

A kutatás során a láncnarratívumok szintagmát használom, minthogy a hosszú ideje ugyanazon kisközösségben élők története egy egésszé forrnak össze, ezt bizonyos eseményekről és emberekről szóló narratív magok kapcsolják össze. Habár az egyes adatközlők egy-egy történetet vagy különösen szeretnek, vagy elutasítanak, a történetlánc rekonstruálja a közösség születését és életét, s mindegyik közlés beleilleszkedik ebbe a jól összeforrott narratív rendszerbe. Az interjúk és kérdőívek segítségével elvégzett kutatásban nyomon követhető az, hogy a történetek bizonyos tényezők szerint elkülönülnek egymástól. Különválaszthatók a férfiak és a nők történetei; életkor szerint különválnak a gyermekek, a felnőttek és az öregek történetei; társadalmi kategóriák szerint elkülönülnek a (részben rurális eredetű) munkásosztály és az értelmiségiek történetei; a közösségben elfoglalt pozíció szerint a narrátorok két csoportja válik külön: a presztízzsel rendelkező személyek, akik fokozottabban vesznek részt a közösség életében, és akiket a közösség nagyobb része számon tart, valamint a városnegyed „névtelenjei”, a diszkrét, a társadalmi életből visszahúzódó személyek.

A történetek csoportosításának másik szempontját a témák képezik. A beszélgetésekben és az interjúkban leggyakrabban előforduló témák a következők: az élettér sajátosságai, a személyek emlékezete, a mindennapi cselekvések és a közösséghez való tartozás vállalása.

Az élettér sajátosságainak sztereotípiái egy jól körülhatárolható lokális identitás vállalásához kötődnek. Néhány példa az interjúkból és a kérdőívek anyagából: *központi zóna; zéró-zóna; drága városnegyed; szelekt városnegyed; zöld zóna; dorobanți-i ügyeskedők [șmecheri]; a Dorobanți negyedben találkozni lehet sztárokkal, alvilágakkal, közéleti személyiségekkel. Keresett és a sznobok által látogatott élettér: a híres dorobanți-i kávézóban luxuskocsis lányok és fiúk; luxuslakosztályok villákban és újonnan épült tömbházak; elnöki övezet stb.* Ezek a sztereotípiák óhatatlanul elvezetnek egy közösségi identitás konstruálódásához, amelyet átítat a kiválasztottságtudat és a büszkeség, s amellyel a kutatott negyed lakói azonosulnak.

Azonban álljunk meg a legutolsó reprezentációnál. A mikronegyed valóban a Primăverii utca szomszédságában található, ahol Nicolae Ceaușescu államelnök rezidenciája volt,⁶ ezért a negyedet valóban elnöki negyednek tekinthetjük 1989-ig. Ezután viszont az államfők hivatalos lakosztályát a cotroceni-i palotába költöztették. Érdemes megemlíteni, hogy az egyik adatközlő szerint az 1980-as években, azokon a napokon, amikor a Nicolae Ceaușescu számára kijelölt útirány a Calea Dorobanțiloron vezetett át, a szekuritáté egy alkalmazottja átvizsgálta a tömbház teraszait az államelnök biztonsága végett. A Ceaușescut őrző szekusok, a jól ismert „kékszemű fiúk” jelenléte más vallomásokban is feltűnik.⁷ *A Dorobanțiloron álltak a fiúk, azaz a megfigyelők [filatorii], a szekuritáté közkatonái, civilbe öltözve. Öltöny*

viseltek, amely folyt le róluk, vigyázták Ceaușescu útját. [1989.] december 22-én 12 órakor a fiúk eltűntek.

Az adatközlői diskurzus szerveződésében különválnak a személyes emlékek. E tekintetben a narratívumokban egymásra épül az orális történelem és az élettörténet. A mikroközösség több tagjának történetében megjelenített események, élmények egybeesnek. Például a húsz évvel ezelőtti gyermekek történetei a játékra, az iskolára és az iskolatársakra, a szomszédban lakó barátokra, az egykori játszóterekre (*játék a tömbház körül, játék a lépcsőházban, a tömbház előtti banda*), a barátságtalanabb szomszédok ugratására stb. összpontosítanak. A kulccsal a nyakában felnőtt generáció őrzi emlékezetében az élelmiszerboltok előtti sorbanállást, ezt azonban a szocializálódás és az együttélés módjaként, szórakoztató jelleggel jeleníti meg. Többen ki térnek a televízióprogramok⁸ hiányára, a rajzfilmek sugárzására. Noël Jouenne állapítja meg a közös lakásokról írott tanulmányában: „Legjobban a gyermekek uralják a közösség nyilvános és privát tereit. Átkutatják a zugokat, bújócskát és tolvaj-zsándárt játszanak. A játék által megismerik az összes eldugott helyet.”⁹

Az asszonyok a pislogó aragázláng fölött éjszakánként főzött töltött káposztáról beszélnek. *Egy időben éjszaka főztem. Nappal nem volt gáz.* Vagy az élelmiszer-fejadag egy hónapra való elosztását, az élelmiszerrel folytatott „cserekereskedelmet” említik. *Örömmel odaadtam a cukrot és az olajat, amit nem fogyasztottam el, cserébe túrót és tojást kértem.*

A férfiak szívesebben emlékeznek meg azokról az antennákról, amelyekkel a futballmérkőzéseket vagy az amerikai filmeket nézték a Dunán túli bolgár szomszédok tévéadóján, a parkolóhelyek jelenlegi hiányáról, valamint a kommunizmus kori közlekedési tilalmakról (*a páros vagy páratlan rendszámú kocsik vasárnapi alternatív közlekedése*).

A közlésekben gyakran fordulnak elő a mindennapi élet olyan eseményei, mint a mosás (*a meleg és a hideg víz hiánya*), az étkezés (*például az ünnepi asztalterítéshez szükséges élelmek beszerzésében alkalmazott leleményességek*), az alvás (*a hálóhelyek szétoosztása a családban a családtagok között*) stb.¹⁰ Az egyik személy azt elevenítette fel, hogy gyermekkorában szülei egy kád meleg vizet gyűjtöttek, amiben ő és testvére rendre fürödtek meg. *Kevés volt a meleg víz, szánkózásból jöttünk a testvéremmel, mindketten abban fürödtünk meg... Csúnya emlék, illetve nem is annyira csúnya, inkább fura, olyan... amire nem szívesen emlékezel...* A meleg vizet rövid ideig szolgáltatták, így az időszerű nem tette lehetővé, hogy mindketten tiszta vízben fürödjének. Napközben a hideg víz is hiányzott, különösen a kommunizmus utolsó éveiben, s emiatt a lakásokban különböző edényekben tárolták a vizet (üvegek, vedrek, bödönök, fürdőkád) különböző célokra (ivás, főzés, mosás, öblítés stb.). A kommunista időszakban a mindennapok része volt a sorban állás. Elsősorban az élelmiszereket lehetett nehezen, hosszas várakozással beszerezni. *Amikor volt narancs vagy Coca-Cola a boltban, óriási sorok formálódtak.* A férfiak és nők, gyermekek, fiatalok és öregek, mindenki állta a sort különböző élelmiszerek megvásárlásáért. A kollektív emlékezetben megmaradtak az olyan kifejezések, mint *húst/túrót/csokoládét stb. osztanak/hoztak/tettek be. Nehezen hiszem el, hogy ezeket valóban megéltük, hogy ez valóság volt, hogy látni kellett az üres kirakatokat, hogy az élelmiszerbolt csupán konzervvel volt tele.* Sokak számára a hiányzó termékekért való sorban állás is a csoport tagjaival való szocializálódás alkalma volt.

A lakóhelyről beszélve szembevető a hálóhelyek elosztására vonatkozó történetek csoportja. A kutatott negyedben a szülők és két gyermek által használt kétszobás lakások találhatók. Ilyen körülmények között óhatatlanul szükségessé vált az ebédlő hálószoa funkcióval való felruházása, a lenyitható ágy vagy kanapé az éjszaka hálószoaként használt nappali nélkülözhetetlen bútordarabja volt. A különböző

nemű gyermekek esetében, s különösen ha a gyermekek egy bizonyos életkoron túl voltak, a hálólhelyek elosztása a *lányok a lányokkal, fiúk a fiúkkal* elv alapján történt, azaz az ágyat (hálószobát) az anya a lányával, az apa a fiúval osztotta meg.¹¹

A közösség életében való részvételen egyes személyeknek a közvélemény alakítására való hajlandóságát értjük, a tömbházban, a lépcsőházban, a folyosón. Azok a személyek, akik jobban implikálódtak a közösségi életbe, nagyobb hajlandóságot mutattak a tömbházgyűléseken való részvételre, a szomszédokkal való konfliktusra, a pihenőidőt megzavaró gyermekek fegyelmezésére. *A szomszédasszony az első emeletről átkozott, forró vizet öntött... forró vagy hideg vizet... állandóan panaszkodott, hogy zajongunk. Ez volt! Ők szolták meg a lakásuk beosztását módosító szomszédokat (falak lebontása) vagy a más szabálysértőket (a zöldövezet önkényes elfoglalása).*

A rögzített narratívumok alapján rekonstruálni lehet a negyed történetét. 1. A negyed létrejötte és fejlődése a kommunista korszaktól napjainkig, a lakók (szomszédok) lakóközösséggé formálódása, a közelben található intézmények (kórház, iskola, templom stb.). 2. A közösség életéhez vagy a magánélethez kapcsolódó események, történések, családi események (keresztelő, lakodalom, válás, haláleset), közösen megült naptári ünnepek stb. 3. Az intim/privát, illetve közös/nyilvános tér elosztása,¹² a tér újraszervezése és újrendezése (az utóbbi időben a kaputelefon használata nagymértékben elhatárolja a privát és a publikus teret, s napjainkban nagyobb szerepet kapott a családba való visszavonulás). [...]

Minthogy várható volt, hogy a személyes történetekben feltűnnek a mindennapi gyakorlatokra vonatkozó motívumok, nem meglepő, hogy a tömbház életéről szóló diskurzus bővelkedik a hidegről, az éhezéstről és a félelemről szóló sztereotípiákban.¹³ Ezek az életminőségnek és az életszínvonalnak a koordinátái. Ebben a kontextusban a hideg az egyéb szolgáltatások hiányát nevezi meg (fűtés, víz, gáz, áram). Az adatközlők a mindennapi étellel kapcsolatosan a következő részleteket őrizték meg emlékezetükben: *hideg, szegénység, hiány, áramszünet, gyertyafaggyú¹⁴ a könyveken és az iskolatáskán, sötétség, sorok a bevásárlásnál* stb.

Másodszorban a forradalom utáni időszakban más napi gondok jelentek meg, mint a számlák kifizetésének egyre általánosabbá váló nehézsége (*a helyzet javult, de a fogyasztási költségek sokkal nagyobbak; a hátralékosok számláján megjelenő egyre nagyobb összegek*). A napi megélhetés költségei, a munkanélküliség szintjének növekedése, a lakáshiány (az ezzel járó albérlés és bankkölcsön) befolyásolja az adatközlők mindennapi életét.

Harmadszor, de nem utolsósorban, az adatközlői vallomásokban a kommunizmus utáni korszakban azonosítani lehet az elidegenedés, a szomszédok közötti viszony lehülésének témáját. (*A szomszédok már nem olyan barátságosak, mint 1989 előtt voltak. 1989 előtt közösség voltunk, most már nem vagyunk az.*) Az új szomszédok már nem illeszkednek be olyan könnyen, mint a korábbiak. (*A régi szomszédokkal megmaradt a kapcsolat, az új szomszédokkal nem alakítanak ki kapcsolatot. A családok nem tudják, hogy kivel laknak egy tömbházban.*) Amennyiben az urbánus világot az anonimitás terének tekintjük, a kollektív lakótömbökből álló városnegyed mikroközösségei hosszú távon az egyén anonim voltának fokát csökkentik, közösségbe integrálják. Amint várható volt, az együtt élők, a szomszédok megtalálják az együttléti alkalmakat (lakodalom, születés, ki- és beköltözés).

Az eddigi kutatásból levonható lehetséges következtetések a következők: 1. a privát élet történetei népszerűbbek a tágabb (történelmi, társadalmi, politikai) kontextust érvényesítő történeteknél; 2. a történetek egy szűk társadalmi körben (család, szomszédok, barátok) szájhagyomány útján terjednek; 3. a mindennapokról szóló diskurzust áthatják a sztereotípiák; 4. a történetek alárendelődnak az emlékezetet gyengítő és aktivizáló tényezőknek; megfigyelhető mind a felejtés tendenciája, mind

az információ felidézésének és átadásának igénye. A mikronegyed történeteinek koherenciáját állandó ismétlésük és a közöttük levő kapcsolatok biztosítják. Az egyes helyzetek, események és személyek emlékének felidézése nem csupán individuális, hanem kollektív szinten is megtörténhet. Emiatt egyrészt ez a hagyomány megőrzi autentikus voltát, másrészt terjedése és elhíhetősége révén hozzájárul egy orális lokális történelem létrejöttéhez.

K. V. fordítása

■ JEGYZETEK

1. „Az úgynevezett »orális történelem« nem más, mint ellenőrizhetetlenül sok változata a hivatalos történelemnek.” Narcisa Știucă: *Istoria orală – Note polemice*. Anuarul IEF „C. Brăiloiu”, tom XVII Buc., 2006. 29–34. 34.
2. Robert Atkinson: *Povestea vieții*. Interviu. Editura Polirom, Iași, 2006. 10.
3. Az olvasás megkönnyítése végett az adatközlői véleményeket és nyilatkozatokat kurzívval jelezzük.
4. Gilles Ferréol – Guy Jacquois (coord.): *Dictionarul alterității și al relațiilor interculturale*. Ed. Polirom, Iași, 2005. 575.
5. Ferréol–Jacquois: i. m. 628.
6. Ez az aspektus gyakran visszatér a gyűjtött szövegekben: Ceaușescu naponta végigment a Calea Dorobanțiloron; amikor Ceaușescu elhaladt, megállt a forgalom.
7. Șerban Angheliescu – Ioana Hodoiu – Cosmin Manolache et al.: LXXX. *Mărturiile orale. Anii '80 și bucureștenii*. Ed. Paideia, Buc., 2003. 289–290.
8. 1990 előtt Romániában egyetlen tévécsatorna működött, a TVR, amelynek műsorszórása az utolsó időszakban napi két órára zsugorodott, mindössze a vasárnapi program volt ennél hosszabb.
9. Noël Jouenne: *Dans l'ombre du Corbusier*. Ethnologie d'un habitat collectif ordinaire. L'Harmattan, Paris, 2007. 64.
10. A kommunizmus korabeli életkörülményekről a szakirodalom több leírással rendelkezik. Pl. Corneliu Dragomir: *Viața cotidiană în comunism*. Biografii sociale. Studii de caz: Drobeta Turnu-Severin. Sociologie Românească VI. 1. Ed. Polirom, Iași, 2008. 90–104; Aurora Liiceanu: *Cotidianul comunist*. In: *Viața cotidiană în comunism*. (Coord.: Adrian Neculau). Ed. Polirom, Iași, 2004. 70–77; Adrian Neculau: *Context social și practici sociale – o rememorare*. In: *Viața cotidiană în comunism*. (Coord.: Adrian Neculau). Ed. Polirom, Iași, 2004. 87–109.
11. A moszkvai közös lakások hasonló elosztását mutatja be Katerina Azarova. Egyazon lakásban a lakók dinamikus megoszlása figyelhető meg: „A szobákat többfelé tagolják, házasságkötés, válás, szülés esetén a lakókat újracsoportosítják.” Katerina Azarova: *L'appartement communautaire. L'histoire cachée du logement soviétique*. Editions du Sextant, Paris, 2007. 265.
12. A még befejezetlen kutatás határozottan jelzi, hogy a közelmúltban, a kommunista korszak óta megnőtt az intimításra és a birtoklásra való igény.
13. Elena-Despina Naghi: *Istoria orală a comunismului față în față cu generația postcomunistă*. In: *Studii culturale și literare românești*. I. (Coord.: Mircea Angheliescu – Nicolae Constantinescu). Ed. Universității din București, Buc., 2010. 110–119.
14. Áramszünetkor a gyermekek gyertya vagy élemlámpa fényénél tanultak és írták a házi feladataikat.

NAGY RÉKA

EGY ÉLET A KÉZIRATOK TÜKRÉBEN

**Az autobiográfia és a biográfia használata
a szilágysági Szabó Miklós életében**

■ Volt egy földműves szilágysági ember a 20. században, akinek életében az írás fontos szerepet töltött be. A század nagy történelmi eseményeit megelőző Szabó Miklós (1907–1982) a hagyományos gazdálkodás minden terhe és nehézsége mellett nagy gonddal és tudatossággal írta és rendezte több száz oldalt kitevő kéziratait. Megélt társadalmi helyzete által nem elvárt tevékenysége tudatos életstratégia részét képezte, melynek háttérében dominánsan személyes indítékok álltak. Jelen tanulmány az autobiográfia-írás indítékait, a biografikus tudás sajátosságait kívánja megragadni a magát *parasztköltő*ként meghatározó személy életében.

A mindennapok hősei a társadalomkutatás gyakorlatában

■ A társadalomkutatás eredményeit közlétező publikációk egyre nagyobb figyelmet fordítanak a mindennapok világára, a mindennapok hőseire. Az érdeklődés háttérében a tömegek, a hétköznapiak megismerése, a társadalmi gyakorlat működésének széles körűbb megértése áll.¹ A mindennapok világához való hozzáférés talán leghatékonyabb módját az egyes személyek életének, életpályájának a megismerése és vizsgálata jelenti. A személy életpályájának vizsgálatakor fontos annak tudatosítása, hogy egy élet eseményei a róla szóló írott és orális történeteken, tárgyi és vizuális dokumentumokon, az egyéni életpálya reprezentációin keresztül ragadhatók meg. A narrativitás problé-

...egy olyan virtuális közösséget teremtett meg, amelybe integrálhatta saját személyét, amelynek részeként megélhette versfaragó szerepét, igazolhatta sajátos írás-tevékenységét...

mája a konkrét személyekre koncentrálnó vizsgálatok esetében is felvetődik, hiszen nem csupán az önazonosságát meghatározó személy fogalmazza meg és alkotja újra szükségyszerűen saját élettörténetét, hanem az individuumra koncentrálnó kutatás is történetekkel, élettörténetekkel dolgozik, s hozza létre a maga tudományos narratíváját. A társadalomtudományi kutatások számára fontos a narrativitás problémájának tudatosítása, ugyanakkor csak ezeken a történeteken keresztül tud betekintést nyerni egy kultúrába, egy vizsgálat tárgyát képező személy életébe. A személy biográfiája, illetve autobiográfiája olyan alakzatot jelent, „amelyben a társadalomban elfoglalt pozíció, a mindennapi életben állandósított konfliktushelyzetek és biztonságérzet jelenítődik meg”.²

Különösen írott források esetében jelent izgalmas kihívást a kéziratokat létrehozó személy megszólaltatása, főleg olyan esetben, amikor a szövegek olyan társadalmi csoport hangját képviselik, jelen esetben a parasztságét, amelynek mindennapjaiba kevés forrás enged betekintést. A populáris írásbeliség termékei olyan forráscsoportot jelenthetnek, amelyek kiegészíthetők, pótolhatják a mindennapok világára vonatkozó ismeretek körét. Ezen források dokumentumértéke ellenére fontos annak tudatosítása, hogy az írott szövegek mögött személyek állnak, akik íráshasználati szokásokkal és habitusokkal rendelkeznek, írott szövegeik létrejöttüket meghatározó társadalmi és kulturális kontextusba ágyazódnak.³

Szabó Miklós autobiográfiája és a biografikus tudás használata

■ Biográfia, autobiográfia írása és használata társadalmi gyakorlat részét képezi.⁴ Az élettörténet megírásának, elmesélésének minden esetben tétele van. Az önazonosság megteremtésének elengedhetetlen feltétele az élettörténet folyamatos implicit vagy explicit megalkotása; „[...] az identitás lényegében nem más, mint folyamatosan újraserkesztett élettörténet”.⁵ Az élettörténet narratív természetének a felismerése és tudatosítása, az életpálya és élettörténet közötti különbségtevés⁶ fontos módszertani lépéseket eredményez, meghatározza az individuumra koncentrálnó kutatás munkamenetét. A vizsgált élettörténet minden esetben egy strukturált egész, narratív technikák és stratégiák által szerveződik, az egyén történetyszerkesztési és elbeszélési kompetenciáinak függvénye. Míg a megélt élet eseményei között a koherencia hiányának tapasztalata érvényesül, addig az élet történetének a megalkotása rendet, jelentéseket, viszonyokat visz az élet eseményei közé. „Az elbeszélések koherenciát teremtenek az események folyamatában, a benne zajló eseményekből olyan egészet formálnak, melynek van eleje, közepe és vége, tartós identitással rendelkező jellemek és személyiségek köré rendezik azokat, beszámolnak problémákról, válságokról és fordulatokról, hogy azután megnyugtató megoldások és döntések irányába vezesse azokat.”⁷

Szabó Miklós élete során több alkalommal írta meg élettörténetét. Hátrahagyott autobiográfiái szemléletesen tükrözik az identitás narratív és helyzetfüggő természetét. Számára, a *betolakodó írókra*⁸ általánosan jellemzően, a saját élet jelentette a legkézenfekvőbb alkotási témát. Életének különböző időszakaiban írt autobiográfiái és a hozzájuk fűzött utólagos megjegyzések szemléletesen dokumentálják költői, saját megnevezését használva, *versfaragói* önmeghatározásának formálódását.

Első önéletrajzát születésnapján, 1942. május 17-én verses formában írta meg. Ekkor harmincöt éves. Kérdésként adódik, hogy mi indokolta saját életével szembeni számvetését ebben az életkorban. Az élettörténet megírására általában idős korban, az élet végéhez közeledve kerül sor, a múlt eseményei iránti fogékonyság, az emlékezés az időskor sajátja.⁹ Szabó Miklós élettörténetének a megírását személyes életének eseményei indokolhatták. Ebben az időszakban Szilágyosmlyón dolgozik a

Futura Rt.¹⁰ raktárnokaként. *Önéletrajzából* és a visszaemlékezésekből kiindulva túl van egy súlyos családi konfliktuson, amelyre verseiben csak rejtett utalást tesz, de a lokális közösség emlékeztében életének ez a cselekedete rögzült a legerőteljesebben. Házasságát kudarként élte meg. Feleségében nem talált megértő társra. Gyermekek nem születtek. A falutól távoli városi környezet lehetőséget teremthetett számára az addigi életével való számvetésre. Mindezt fokozhatta a háború rettenete, amelynek eseményeiről a regionális központot jelentő városban folyamatosan értesülhetett, koncentráltabban érthették a háborús időszak pusztításának élményei. Erre utal *Önéletrajzának* az a hosszabb szövegegysége, amelyben a történelmi eseménnyel szembeni reakcióját örökítette meg. *Önéletrajzának* végleges változatában, aktualitását veszve, ez a rész kiiktatódik.

Élettörténetének újraírására szintén születésnapja teremtett alkalmat. 1967-ben már túl van a második világháborún, a fogság évein, a kollektivizáláson. A történelemnek ezek a nagy eseményei saját megítélésben, saját életére vonatkoztatva épülnek be élettörténetébe. Felidézi a fronton töltött időszakot, a fogság éveit, valamint egy hosszabb szövegrészben nyilvánítja ki véleményét a kollektivizálásról. Ez utóbbi esemény életformát megváltoztató hatásai készíthették többek közt *Önéletrajzának* továbbírására, újrafogalmazására. Versben megírt élettörténetének ezt a változatát feltehetően saját vagy szűkebb használatra írhatta, mert olyan véleményeket szóltat meg benne, amelyek kompromittálhatták a fennálló hatalmi rendszert. Ezt a megállapítást igazolja *Önéletrajzának* 1982-ben lejegyzett végleges változata, amelyből már hiányoznak a két világháború közötti, a második bécsi döntést követő *kis magyar világ*, valamint a kollektivizálás időszakára vonatkozó hosszabb szövegegységek. Élettörténeti szövegének ezek a változtatásai felfedik a kisebbségi helyzetben élő személy történelmi tudásának, személyes tapasztalatának rejtett, tiltott dimenzióit. Számára korának embereként ismertek voltak a nyilvános beszéd és írás szabályai, normái.

Szabó Miklós *Önéletrajzának* egyes változatai elsősorban nem az alkotási folyamat nyomon követése szempontjából fontosak, hanem az élettörténet-írás szemszögéből válnak beszédes forrásokká. A személy élettörténetének ezek a változatai ismételten igazolják az élettörténet természetével összefüggésben megfogalmazott szakirodalmi állításokat. Az egyes változatok adott kommunikációs helyzetben születtek, a megírás jelenének perspektívájából adják egy megélt életszakasz történetét. A szövegen végzett változtatások, a megőrzött szövegegységek a személy identitásának stabil pontjaira és az egyes változásokra, hangsúlyeltolódásokra mutatnak rá. Az élettörténet elhallgatott részletei, explicit, illetve implicit kifejezései az egyes változatok összehasonlításában olyan információkat hordoznak, amelyek segítik a kutatót közelebb kerülni a vizsgált személyhez.

Szabó Miklós versben megírt élettörténetének szerkezetét tekintve a lineáris időkezelés érvényesül, életének jelentéssel felruházott egységei időrendi sorrendben követik egymást. A szövegszerkesztést *kontraprezentikus*¹¹ emlékezési forma határozza meg. Ebben az értelemben énképének megalkotásakor *kompenzatív stratégiát* alkalmaz,¹² melynek használata során a születés, a gyerekkor megszépül az élet negatív élményeinek fényében. Az élettörténet ezen stratégia általi *mitologikus áthangolása* esetében a külső körülményeknek tulajdonított hatás jelentősége erősödik fel. Míg Szabó Miklós születését idilli természeti és családi környezetben jeleníti meg, addig életének további történéseit a tőle függetlenül bekövetkező negatív tapasztalatok kontextusában ismerteti. A nagycsalád megtartó ereje és örömei gyermektelen családi állapottával, kezdeti tanulmányi sikere továbbtanulásának kudarcával kerül opozíciós viszonyba. A történelem eseményeinek tulajdonította életének kudarcait, a történelem személyes életét alapjaiban meghatározó tényezőként jelenik meg.

Önéletrajzának későbbi változatában születésének időszakát már azoknak az eseményeknek a kontextusában láttatja, amelyek az első világháború kitörése felé sodorták a történeteket. *Születési évem már azzal kezdődött, / Forradalom szele az emberek között. / Európa egén viharfelhők gyűlnek, / Munkások emberibb sorsot követelnek. / Tőkések is védik az ő jogaikat, / Egyengetve útját egy világháborúnak. (1914)*

Élettörténetének egy másik tematikus egységében családjának, elődeinek kontextusában láttatja önmagát. A családi genealógia ismertetésében kirajzolódik az az elment, amely önmeghatározásában végig tetten érhető, és amely magyarázza felvállalt írói szerepét is. Az apai ág értelmiségi foglalkozást folytató felmenői az anyai ág földműves elődeivel szembesítődnek. *Egyik ősöm vére emel a magasba, / A másiké pedig húz vissza a porba. / Egyik cibál erre, a másik meg arra, / Az egyik végletből esek a másikba. / Egyik nap mint paraszt kaszálok, kapálok, / Másik nap mint író, verseket faragok.* A tanulmányokat, az önképzést ismertető tematikus egység a családi genealógia sajátosságával is alátámasztott kettősséget érvényesíti. Bár megélt társadalmi szerepe, földműves életformája nem kívánja meg az olvasást, az írást, a folyamatos önképzést, ő ennek ellenére intenzíven gyakorolja ezeket a tevékenységeket. Az önképzés formáiról élettörténetében részletesen beszámol. Bár a hat elemi követően intézményes oktatásban nem vett részt, számára *az élet iskolája* pótolta ezt a hiányosságot. A gazdálkodással járó tevékenységeket az iskola világához kötődő fogalmakkal írta le. *Így jutottam én az élet iskolába, / De sok legénynek tört ki itt már a nyaka. / Tankönyveim a föld, erdő, mező, róna, / Vizsgáztatni a sors vizsgáztatott magam. / S a vén kujon reám biztos haragudott, / Mert értesítőmbe jelest ritkán adott.*

Az élettörténetben a katonaság befejezése jelenik meg az életpálya olyan kötelező fordulópontjaként, amely a családi állapot megváltozását vetíti előre. Szabó Miklós életének ehhez a fordulópontjához érve egy olyan kulturálisan kódolt életpálya-moddellt vázolt fel, amelyet önmaga számára is kötelezőnek tekintett. *Van egy jó szokása a falusi legénynek: / Mikor vége van a katonáéletnek, / Megházasodik és családot alapít, / Így tölti be férfiú rendeltetésit, / Új fiaikat nevel az ő családjának, / Így ad hős katonát az ő hazájának.*

Szabó Miklós házasságának kudarca, terveinek megghiúsulása életének olyan *sorseseeményét*¹³ jelentette, amely terveinek újrafogalmazását, a helyzethez alkalmazkodó életstratégia kidolgozását kívánta meg. A család, a gyermekek a hagyományos gazdálkodást folytató parasztság életében olyan erőforrást jelentett, amelynek hiánya alapjaiban korlátozta a gazdasági lehetőségeket.¹⁴ Ebben az élethelyzetben az írásban, az írott szövegek maradandóságában ismerte fel a további éveinek értelmet adó tevékenységet. A korábban alkalmoszerű versírás gyakorlata felerősödött, életstratégiát meghatározó tevékenységgé vált. Adott élethelyzethez alkalmazkodó stratégiájának működtetése nem volt problémamentes. Megélhetést továbbra is a gazdálkodás jelentett számára. A világháború és az azt követő, személyes életét is meghatározó események hosszabb időszakra leszűkítették alkotási lehetőségét. Hiányában volt egy olyan képzési tőkének, amely választott életformájának hivatásos gyakorlását lehetővé tette volna számára. Társadalmi helyzete, képzettsége mellett nemzetiisége is olyan adottságot jelentett, amely eleve korlátozta vágyott tervei megvalósításában. Szabó Miklós tudatában volt korlátozott lehetőségeinek, ennek ellenére folytatta az írást, és egyre intenzívebben élte meg a *parasztköltő* szerepet. Természetesen identitásának ezt az összetevőjét külső körülmények is erősíthették, mint például szereplési alkalmainak sikere, a helyi értelmiség pozitív visszajelzései, a szocialista rendszernek a népi alkotóra irányított megkülönböztetett figyelme.

Versben megírt élettörténetében Szabó Miklós konkrétan is megfogalmazza versírási gyakorlatának motivációját. *Tehát így fogom fel; ha fiaim lennének, / Más gondjaim miatt nem írnék verseket. / Azért fiaimnak nézem verseimet, / És ezekben lelem*

sok-sok örömet. Egyháztörténeti munkájának előszavában hasonló érveket felso-
rakoztatva igazolja lezárt kéziratát. *S még az sem riaszt vissza ettől, hogy nekem nem
maradnak gyermekeim, akik ezt valamikor olvasgatnák, mert hiszen Bagossi K. Ist-
vánnak¹⁵ sem él jelenleg utódja, és mégis él a bagosi emberek emlékezetében és ír-
saiban ma is.[...]*

*S még ha ezek mellé tekintetbe veszem az egyik világhírű bölcs Goethe mondását,
(amit már a „Vadgyümölcsök” című verses kötetemnek az előszavában is idéztem:)
„Hogy aki egy fát nemesít, vagy egy könyvet ír az utókor számára, annyi mintha egy
gyereket nemzett volna!” S mivel nekem gyerek nem adatott, úgy ezeket hagyom ma-
gam után mint örökösöimet. Életének 1961–1971 közötti időszakát megörökítő em-
lékirata, amelyben főleg a bagosi kollektív gazdaság elnökével szembeni konfliktusát
ismertette, ezekkel a szavakkal zárul: S aztán, míg az elnök védőszemüveggel, nyak-
kendősen vezeti az elnöksége alatt szerzett luxusautóját, az alatt én meg rovom e so-
rokat, írom az emlékiratomat és a költeményeimet, remélve, hogy ezek a sorok és köl-
temények tovább fognak élni, mint az ő luxuskocsija. / Ebben a bizodalomban zárom
soraimat [...].*

A Szabó Miklós kézírataiból válogatott idézetek szemléletesen mutatnak rá a ver-
seknek, az írott szövegnek tulajdonított emlékezetben tartó, továbbörökítő természe-
tére, lehetőségére. Az írásaiban tovább élni kívánó ember erőfeszítéseként értelmez-
hető életének egész munkássága, s ennek a szándéknak a megvalósításaként fogha-
tó fel az autobiográfia folyamatos újraserkesztése is, melynek során felmutatja ön-
magát, megteremti önazonosságát, a közösségi tudás részévé teszi saját biográfiáját.

Az autobiográfia többszöri megalkotása mellett Szabó Miklós esetében egyéb
biografikus alakzatok használata is tetten érhető. Az emlékéllítés, az emlékezetben
maradás szándékát fejezi ki az a márványtábla, amelyet a szilágybagosi református
templomnak adományozott. Az emléktábla a templom történetének fontos esemé-
nye mellett az adományozó nevét örökíti meg. Még ennél is beszédesebb az általa
választott sírfelirat: *Bárha megszűnt is az élet, verseimben tovább élek!*

Az emlékezetben maradás másik, Szabó Miklós által gyakorolt lehetőségét a sző-
lő- és faültetésben vélem megragadhatónak. Életében a gazdálkodásnak ez a terüle-
te fontos szerepet játszott, kézírataiban kedvenc foglalkozásaként nevezi meg ezt a
tevékenységet. A kollektivizálást követő tíz év eseményeit megörökítő *Emlékiratá-*
ban részletesen beszámol azokról a munkálatokról, amelyek a faültetéssel, a szőlő-
telepítéssel kapcsolatosak. Különös gondot és energiát fordított a kollektív gazdaság
számára irányításával elültetett oltványokra, csemetékre. Tette mindezt gyakran
anyagi ellenszolgáltatás nélkül. Saját kertjének gyümölcsfáira és szőlőtőkéire mindig
nagy gondot fordított, gazdag és változatos fajtákkal ékesítette környezetét. Talán
nem véletlen, hogy 1974-ben megírt autobiográfiájában pontosan megadja az általa
telepített szőlőtőkék és gyümölcsfák számát. Az élő és gyümölcsöt hozó fákban fel-
ismerte azt a lehetőséget, hogy képesek túlélni ültetőjüket. A fában mint emlékeze-
si alakzatban ugyanaz fejeződik ki Szabó Miklós esetében, mint írásaiban. Utódok,
örökösök hiányában általuk remélte a közösségi emlékezetbe való beíródás és meg-
örökítődés bizonyosságát.

Szabó Miklós 1974-ben ismételten megírja élettörténetét *Önéletrajz, azaz Szemé-
lyemmel Kapcsolatos Száraz Adatok* címmel, ezúttal mellőzve a verses formát. Élet-
történetének összevetése a versben megírt változatukkal beszédes információkat
hordoz. Az összehasonlítás egyben a választott narratív forma közötti különbségek-
re is felhívja a figyelmet. A kommunikációs helyzet mellett ezen a ponton a válasz-
tott műfaj mutatkozik olyan tényezőnek, amely meghatározza a szövegbe ágyazott
információk tartományát. Míg a két változat alapinformációi, a nagyobb struktúrák
változatlanok maradnak, addig a részletekben alapvető különbségek mutatkoznak. A

prózában megírt változat szintén lineáris időkezelést követ, amelynek gördülését a verses formában természetleírások, érzelmeknek hangot adó részek néha megakasztottak, eltérítettek. A versben megírt élettörténet kevesebb számszerű adatot tartalmaz, viszont képes nyelvhasználatával, természeti képeivel, dialógusokat alkalmazó részleteivel, a rímek, a nyelvi játék kedvéért választott kifejezésekkel, érzelmi állapotot megjelenítő szövegegységeivel többet és másként mutat meg életéből, világlátásából. Élettörténetének versben megírt változata hasonlóságot mutat a Szabó Miklós által ismert népköltészeti hagyománnyal, amelyet főleg verselésében, rímképletében, nyelvhasználatában és humorában vélek megragadhatónak.

A versben megírt önéletírásához hasonlóan felidézi születését, családját, gyermek- és ifjúkorát, katonaságát, házasságát, gazdálkodó életformáját, nagyobb hangsúlyt és terjedelmet szánva tanulmányai, önképzési alkalmai, szereplései és versei bemutatásának. Ez utóbbi jelenséget indokolja az élettörténet-írás feltételezhető kontextusa. Feltehetően egy korábbi verses gyűjtemény mellékleteként készült ez az élettörténet, hiszen a szövegben több utalást is tesz, oldalszám megadásával hivatkozik verseire. Autobiográfiájának lezárása jelent ebben az összefüggésben minden kétséget kizáró bizonyítékot, ahol versei nyomtatásban való megjelentetésének vágyát és tervét fogalmazza meg.

A költői szerep egyre intenzívebb megélése identitásának olyan összetevőjévé válik, amely élettörténetének mindkét változatában tetten érhető. Erre utalnak autobiográfiáinak azon részletei, amelyekben a magyar irodalom képviselőit, munkáit idézi meg. Versben megírt *Önéletrajzában* születésének körülményeit ismertette Ady Endréről és Csokonai Vitéz Mihályra tesz utalást. *Bagos község hepe-hupás vén Szilágyban, / Ady leheletét szíva fel magamban. / Vagy tán Csokonai nagy szelleme járt itt, / Az hagyta volna rám összes csalódásit?* 1974-ben megírt élettörténetének az ifjúkort bemutató részében, az új ruha megszerzésének reményét szertefoszlato természeti csapás és következményeinek az ismertetése során Móricz Zsigmondnak arra a novellájára tett utalást, amelyben hasonló élethelyzet jelenítődik meg. Az értelmiségi személyekkel való kapcsolatteremtés szándéka még látványosabban érvényesül azokban a versekben, bejegyzésekben, amelyekben a magyar irodalom képviselőihez próbál közelebb kerülni. A születés időpontja jelenti az egyik lehetséges kapcsolódási pontot. Élettörténetéhez a következő bejegyzéseket fűzte: *Egy későbbi értesülésem szerint – a fiatalon elhunyt jeles költő: Dsida Jenő is aznap született, (talán abban az órában) amikor én, azaz 1907 Május 17. én. / Szabédi László pedig megelőzött tiz nappal.* A származás, a hasonló társadalmi helyzet szintén olyan lehetőségként tételeződik, amely segítheti az írók, költők világába történő belépést. Móricz Zsigmond évfordulójára írott versében erre a kapcsolatra történik utalás, ahogy Arany János esetében is. Ez utóbbinál azonban a lokális kapcsolat lehetősége is felmerül. Versében így fogalmaz: *Csak hat kilométer Bagos – Nagyfalutól / Honnan valamelyik Dédapja elindult / És letelepedett a szomszéd megyébe / Amint azt már tudjuk: Szalonta helységbe / És itt született meg: nyolcszáztizenhétben, / Egy szerető család meghitt légkörében. // Úgy mint régi szomszéd, úgy is mint jóbarát, / S mint parasztköltőtárs, üdvözöllek tehát [...]*

Szabó Miklós biografikus tudásával, a biográfia használatával egy olyan virtuális közösséget teremtett, amelybe integrálni tudta saját személyét, megélhetővé és kifejezhetővé tette értelmiségi, költői tevékenységét. Élettörténetének ezek a részletei utalnak arra, hogy kereste a kapcsolatot az irodalmi élet szereplőivel, s meg is találta azokat az érintkezési pontokat, amelyek mentén élettörténetének részévé tehetette az irodalmi hivatkozásokat.

■ Szabó Miklós életének különböző alkalmaihoz kötődő autobiográfiái az adott közlési helyzet és a választott műfaj függvényében artikulálódtak. Az egyes változatok minden esetben a megalkotás helyzetéhez és indítékaihoz igazodtak. A különböző időszakban, eltérő közlési helyzetben és műfajban írt élettörténetek más és más-képp mutattak meg a személyről. Míg az évek előrehaladtával egyre inkább felerősödnek a versíró szereppel kapcsolatba hozható információk, addig az élet más területei nem kapnak hangot. Az élettörténet hallgat a konfliktusokról, a mindennapokat kitöltő gazdálkodás nehézségeiről, a megélhetési problémákról. Élettörténetében a házasságot követő családi élet alakulásában jelöltem meg azt a fordulópontot, amely alapjaiban határozta meg identitását, életformáját és tevékenységét. Utódok hiányában az írásban, versek, helytörténeti munkák, emlékiratok megalkotásában ismerte fel azt a lehetőséget, amelyek által tovább élhet a lokális közösség emlékezetében. A faültetés, a szőlőtelepítés bizonyos tekintetben szintén részét képezte az emlékezetben maradás stratégiájának. Társadalmi helyzete, gazdálkodó életformája minden kötöttsége ellenére olyan önálló életstratégiát dolgozott ki és érvényesített, amely kompenzálni tudta tervezett életpályájának módosulásából adódott kudarcélményét. A magyar irodalom képviselőire vonatkozó biografikus tudása révén egy olyan virtuális közösséget teremtett meg, amelybe integrálhatta saját személyét, amelynek részeként megélhette *versfaragó* szerepét, igazolhatta sajátos írás-tevékenységét.

■ JEGYZETEK

1. A mindennapi élet mint fogalom és kutatási probléma kapcsolatában lásd a következő tanulmányokat.:Niedermüller Péter 1981; Jonas Frykman 1989; Gyáni Gábor 1997.
2. Keszeg Vilmos 2005.
3. Az alfabetizáció történetét, az írásnak a populáris kultúrában betöltött szerepét, az írás szokásait és kontextusait Keszeg Vilmos vizsgálta és összegezte. Keszeg Vilmos 2008.
4. Keszeg Vilmos 2007. 151.
5. László János 1999. 112.
6. Niedermüller Péter 1988.
7. David Carr 1999. 71
8. A fogalmat Pierre Bourdieu tőkeelméletére alapozva Martyn Lyons használja a munkásírók azon csoportjára, akik szegényes képzési tőkéjük ellenére írói feladatokat vállaltak fel: Martyn Lyons 2001. A betolakodó író fogalmát használja Keszeg Vilmos is könyvének népi verselőkét ismertető fejezetében: Keszeg Vilmos 2008. 249–282.
9. Maurice Halbwachs 1925. 143–144.
10. Futura Magyar Szövetkezeti Központok Áruforgalmi Rt. a gabonafélék legnagyobb forgalmazója Magyarországon. Az 1930-as évek második felétől egyes mezőgazdasági termékek felvásárlására és értékesítésére alapított monopolszervezet.
11. Jan Assmann 2004. 79–83.
12. Hankiss Ágnes 1980. 35–36.
13. Tengelyi László 1998. 43.
14. A gyermektelen családok kiszolgáltatott helyzetét mutatja be és értelmezi Turai Tünde Szilágyborzás esetében. Turai Tünde 2004. 89, 97–99, 119–121.
15. Bagossi K. István 1717–1749 között a bagosi egyházközség tanítója, jegyzője és kurátora volt. Nevéhez kötődik a Szilágybagosi Református Egyház Története című munka, amelyet Szabó Miklós helytörténeti kéziratában gyakran idéz.

■ IRODALOM

- Assmann, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2004.
- Carr, David: A történelem realitása. In: Narratívák 3. A kultúra narratívái. (Szerk. Thomka Beáta) Kijarat Kiadó, Bp., 1999. 69–84.
- Frykman, Jonas: A mindennapi élet mint a kutatás tárgya a svéd etnológiában. Ethnographia 1989. 1–4. 68–79.
- Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. Aetas 1997. 1. 151–161.
- Halbwachs, Maurice: Les cadres sociaux de la mémoire. Paris, 1925.
- Hankiss Ágnes: „Én-ontológiák” (Az élettörténet mitologikus áthangolása). In: Hiedelemrendszer és társadalmi tudat II. (Szerk. Frank Tibor – Hoppál Mihály) Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1980. 30–38.
- Keszeg Vilmos: Előszó. In: Specialisták. Életpályák és élettörténetek I. (Szerk. Uő.) Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2005. 7–30.

Keszeg Vilmos: Élettörténetek populáris regiszterekben. In: Emberek, életpályák, élettörténetek. (Szerk. Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2007. 151–197.

Keszeg Vilmos: Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. KJNT–BBTE, Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszék, Kvár, 2008.

László János: Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei. Scientia Humana, Kairosz, 1999.

Lyons, Martin: La culture littéraire des travailleurs. Autobiographies ouvrières dans l'Europe du 19e siècle. Annales. Histoire, Sciences Sociales, 2001. 4–5. 927–946.

Niedermüller Péter: A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai. Folklór – Társadalom – Művészet 1981. 7. 192–219.

Niedermüller Péter: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. Ethnographia 1988. 3–4. 376–389.

Tengelyi László: Élettörténet és sorseseemény. Atlantisz, Bp., 1998.

Turai Tünde: Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2004.

KÁNTOR LAJOS

„SZIGORÚAN TITKOS”

Egy készülő könyv – A Korunk kapui (1958–1965. március) – szubjektív történetként előadott, visszaemlékezést és elemzést vegyítő szövegét a szerző elképzelése szerint dokumentumok fogják kísérfi. Levelek, fényképek és talán rendhagyó módon: a CNSAS-tól, Bukarestből megkapott szekusiratok, besúgói jelentések, jellemzések, átiratok, összefoglalások. Amit folyóiratunk 2007. szeptemberi számában elkezdtünk (Nyilvánosan és titkosan. Ügynökök, áldozatok), annak továbbkutatása, intézményi végiggondolása egyre inkább lehetőséggé, sőt feladattá válik. Az újra előkerülő vagy éppen fellángoló viták, egyes (vezető értelmiségi) személyek objektív megítéléséhez is szükségesnek látszik a hovatovább feltáruló, feltárható „szigorúan titkos” adatok szembesítése a nyilvános írott örökséggel. A sok évtizedes Korunk-történet objektív szemléletét kívánjuk szolgálni az itt következő válogatással.

■ Egy szépen, azaz „sokoldalúan” fejlett (fejlesztett) megfigyelési dossziésorozat korai dokumentumait, a valós és lehetséges több ezer lapból harmincnyolcat nyújtok át – nagy többségüket román eredetiben – a korban és a fél évszázaddal ezelőtti Korunk világában tájékozódni kívánónak. Külső-belső kép rajzolódik ki ezekből a titkosszolgálati iratokból: külső, mármint hogy minket hogyan láttak; de belső is, két vonatkozásban: egyrészt számos olyan eseményt figyeltek meg a jelentők, amelyek a jelentéseknek köszönhetően időben-térben rögzítődtek (nemegyszer persze ferdtésekkel, rosszindulatú értelmezésekkel) – másrészt a besúgók nem is kis hányada bent dolgozott a szerkesztőségben, vagyis feladatkörük kettős volt, az egyikről tudtunk, a másíkról, a szekuritátétól kapotról általában nem. (Talán csak az egy „Aczel” nem volt rejtély számunkra.) De itt nem a fedőne-

„Ismerve Bajor régebbi hibás nézeteit irodalmunkról, a forrás feltételezi, hogy Bajor, aki szoros baráti kapcsolatban áll Kányádi, Fodor, Földes körével, és az ő ellenséges felfogásuk a szocialista realista irodalom eredményeivel szemben közismert, ebben az értelemben befolyásolhatja Kántort és általa más fiatalokat.”

vek megfejtése, a leleplezés, hanem a mechanizmus – az ellenőrzési módok, a megfélemlítés, a leszámolások előkészítése – a fontos, a beszédes. Persze az idő haladtával, a Gheorghiu-Dej-korszakra következő Ceaușescu-diktatúra szigorodásával keményedik a hang, vastagodnak a szekusdoszsiék, a szerkesztőségre és az egyes (renitens, „nacionalista”, a szocializmus vívmányait kétségbe vonó) szerkesztőkre, szerkesztői munkájukra, nyilatkozataikra és kapcsolataikra már nem csupán a megyei „szervek” figyelnek, egyre inkább a bukaresti központ figyelmének előterébe kerülünk. (Így az itt következő lapok is szelídeknek tűnnek a „Kardos” megfigyelését összegyűjtő, a nyolcvanas évek végéig mutató iratcsomókhoz képest.)

A válogatásunkba bekerülő korai jelentések tájékoztató jellegűek; az első szerkesztői évet gyakorló kritikust és a hozzá közel álló nemzedéktársakat, saját nemzedéktársait (Jancsik Pált, Szilágyi Domokost, Veress Zoltánt) jellemzi „Tamas”, jóindulattal. A tartótiszt, Hoinărescu Tepeș őrnagy a feladatok, pontosabban a megteendő lépések („Măsuri”) rovatba azt írja, hogy ezt és a többi „anyagot” a szervezési folyamatba illesztik be. Noha sokasodnak az információk, hogy Kántor ellenséges magatartásról tesz tanúságot, 1961-ben még nem tesznek le az illetékesek a szervezési tervről, 1962 novemberében azonban Oprea Florin főhadnagy az „Aczel” jelentésének végére ráírja: „Kovacs Petru” ügynököt rá kell állítani Kántorra, és az összegyűjtött anyagot nyilvántartásba kell venni. Az 1963. április 18-i besúgóí jelentést („Aczel”) értelmező, szintén Opreától származó határozat így hangzik: Megnyitják a Kántor L.-re vonatkozó ellenőrzési dossziét („dosar de verificare”). Ennek szellemében 1963 júliusában negatívan véleményezik turistaútlevélem megadását az NDK-ba, minthogy ismertek az ismétlődő nacionalista megnyilvánulásaim, és revizionista jellegű szövegeket próbáltam becsempészni a folyóiratba. (Bölöni Sándor egyik írására utalnak, amelynek megjelenését „Aczel” ébersége és a párt megyei első titkára akadályozta meg.) 1963. szeptember 2-án „Aczel” arról tájékoztatja tartótisztját, ezúttal is Oprea Florint, hogy Balogh Edgár felelős szerkesztő és Kántor Lajos irodalmi rovatvezető a szerkesztőség 1100 CJ jelzésű személyautójával Nagybányára, Szatmárnémetibe, Máramarosszigetre és Nagyváradba utaznak, munkatársakkal (így a festő Erdős I. Pállal és – az illegalista múltú szobrász! – Vida Gézával, valamint a szatmári színház vezetőivel), aztán a közönséggel találkoznak. Az ügynököt arra utasítja Oprea, hogy adjon tájékoztatást minden látogatóról, aki felkeresi a célszemélyt (hány órától hány óráig és melyik szerkesztőségi szobában tárgyalnak); és amikor Balogh Edgár szabadságra megy, a lakásán szereljük be a „T. O.”-t. A célszemély – a fő veszélyforrás – ezek szerint Balogh Edgár, ám egyre sűrűbbek az utalások Balogh és Kántor kapcsolatára; Balogh Edgár 1971-es, majd Gáll Ernő 1984-es nyugdíjazása után hovatovább Kántor lesz a célszemély a *Korunknál*, a személyi és postai úton történő megfigyelés, a lehallgató készülék otthoni beszerelése teljesíti ki a titkosszolgálatok rám irányuló, megkülönböztetett figyelmét. (Az új főszerkesztő, Rácz Győző bizalmi embernek számít, közvetlenül pártfunkcióból került a *Korunkhoz*.)

De még csak a hatvanas évek elején tartunk. 1961 szeptemberében „Ovidiu” arról számol be egy Columban Alexandru nevű hadnagynak, hogy Kántor bírálja a sajtóigazgatóságot (a cenzúrát), amiért kivették a lapból Tóth László rajzát, és panaszkodik, hogy az ő cikkét is kidobták, amelyben egy magyarországi folyóiratról írt. „Aczel” szorgalmasan tudósít a szerkesztőségben történekről: október 28-án részletezi a legutóbbi lapелеmzésben elhangzottakat, mindenekelőtt az irodalmi rovat szerkesztőjének az országban folyó szocialista építés lebecsüléséről tanúskodó megjegyzéseit és pozitív hivatkozásait a budapesti *Kortárs*, *Nagyvilág* című folyóiratokra, miközben az egy *Orizontul*on kívül nem említi romániai kiadványokat; a kollégák bírálatai nyomán mind Kántor, mind Jánosházy György önbírálatot gyakorolt, kijelentve, hogy csupán azt szeretnék: az irodalmi anyagok mellett a más természetű

szövegek is színvonalasak legyenek. „Aczel” sorolja a neveket, akikkel Kántor különböző városokban kapcsolatot tart: Szilágyi Domokost Bukarestből, László V. Ferencet Nagyszebenből, a kolozsvári illetőségű Banner Zoltánt az *Utunk*től, Jancsik Pált, Láng Gusztáv egyetemi tanárt, Lászlóffy Aladárt és Csabát, a műkritikus Kovács Ivánt, Kányádi Sándort, Schuller Rudolfot (az ő neve után kérdőjel látható, az irodalmi élet periferiájára szorult műfordítót nyilván nem ismerik), Veress Zoltánt, Bálint Tibort és az orvos-író, Szíves Sándort. A „Tamas”-ra és „Ovidiu”-ra is számító főhadnagy, Domniță Nicolae ezúttal a feladatok közt különösen Banner, Schuller és Bálint Tibor lehetséges hatását emeli ki, Kántorral tartott kapcsolatuk természetére kíváncsi. A szeptember 28-i „Aczel”-jelentés Nagy István látogatását írja le a *Korunk* szerkesztőségében, és minthogy a főszerkesztő Gáll Ernőt nem találta, a rovatvezető Jánosházy Györgynek pakol ki a fiatal költők folyóiratbeli futtatása miatt (szerinte Szilágyi Júlia bevezetője a közölt verscsokorhoz „visszataszító”, „káros”). Itt kerül először szó Kántor tanulmányáról, amelyet az *Utunk*nak adott át; ebben a fiatalokat (Lászlóffy Aladárt, Szilágyi Domokost, Jancsikot, Fábiánt) dicsérő írásban koncentrált támadás érvényesül az öregek ellen – állítja Nagy István, és a nemzedéki probléma mögött egy „egészségtelen avantgardizmus” rejlik. Ugyanerről az ügyről (*Régi és új a lírában*) „Tamas” azt véleményezi, hogy a tanulmányban kifejtettekkel más fiatalok is egyetértenek (Lászlóffy, Szilágyi Júlia, Jancsik, Láng Gusztáv nevét sorolja); a jelentést író védelmébe veszi a modern verset, az olvasó érdekében hivatkozik, és kijelenti: ha az *Utunk* szerkesztősége egy fiatal kritikustól kérte a szöveget, érthető, hogy az a fiatalok nézőpontját érvényesíti; az *Utunk* most tárgyal Kántorral egyes módosításokról a közlés érdekében. Oprea főhadnagy szerint a problémát „Szempeteri” és „Both Pal” ügynökök fogják megoldani. „Vas Ioan” hat nappal később Kántor és az *Utunk*-szerkesztő Marosi Péter ez ügyben folytatott tárgyalására utal (egy bájos elírással: a régebbi *költő*nemzedék helyett *papok* nemzedékét ír a gépelő, „poeti” helyett „preoti” szerepel a szövegben!), de tulajdonképpen jelentésének tárgya Kántor és Bajor Andor találkozása a Mihai Viteazul (Széchenyi) tér sarkán. „Ismerve Bajor régebbi hibás nézeteit irodalmunkról, a forrás feltételezi, hogy Bajor, aki szoros baráti kapcsolatban áll Kányádi, Fodor, Földes körével, és az ő ellenséges felfogásuk a szocialista realista irodalom eredményeivel szemben közismert, ebben az értelemben befolyásolhatja Kántort és általa más fiatalokat.” Mindezt Vas (az aláírás szerint már „Janos”) az első ügynöki találkozón adja elő Oprea Florinnak. A szervek érdeklődésének fokozódásáról tanúskodik az „Ovidiu”-tól kapott, 1961. november 9-i bő jellemzés Kántorról – akit „Ovidiu” még 1950-ből mint egy évvel fiatalabb iskolatársát ismeri. A leírás egyértelműen a baráti körön belüli, és pozitív szándékúnak mondható (K. L. mint *Korunk*-szerkesztő „a pártos irodalom vonalát követi”), utalva azért O. korábbi jelentéseiben feltüntetett néhány hibás megnyilvánulására. „Ovidiu” nem ismeri pontosan a *Korunk* szerkesztőségén belüli viszonyokat, de úgy tudja, Kántor alacsonyabb beosztásban van, és így nem tud egyedül dönteni egy akcióban, egy problémában felettesei megkérdezése nélkül. A jellemzettet nagyon felkészültnek mondja, otthon sok könyve van, sokat olvas a kortárs román, szovjet és magyar irodalomból; nagyon szociális, gyakran ideges, könnyen megharagszik, de könnyen ki is békül. A barátai: Jancsik Pál, Lászlóffy Aladár, Láng Gusztáv és Herz (Szíves) Sándor, akivel egy utcában lakik.

„Aczel” felfigyel a László (V.) Ferencsel fenntartott kapcsolatomra, ráadásul szebeni látogatásomon találkoztam (vajon honnan tudja?) apjával, László Dezső református lelkésszel, „a magyar nacionalizmus volt zászlóvivőjével”, aki még nem adta fel a reményét, hogy püspök legyen, és ebben a vágyában sok támogatója van a papok között (amint erről Kakassy Endre, a *Református Szemle* publicista szerkesztője tájékoztatást adott). „Vas János” lehetséges diverzióként értelmezi a „patikamérleg-

ról” a *Korunk*-ban megjelent cikkemet (*Patikamérleg – patikamérleg* volt jegyzetem címe, és a főként Marosi Pétert jellemző dekázó irodalomkritika ellen szólt). Ehhez az 1962. januári, kézzel írt följegyzéshez fűzi nem is a tartótiszt, hanem fölöttese (?), hogy Kántor Lajos (ezúttal így, a keresztnevet magyarul írva) választott szerv lévén (az írószövetségi IMSZ-bizottság tagja), a befutott anyagot átküldik a megyei pártbizottsághoz.

Hogy miért éppen Méliusz József levele akadt fenn a postai cenzúrán – amely az én Radnóti Miklós erdélyi, illetve régi *Korunk*- (és Gaál Gábor-) kapcsolatairól szóló, *Élet és Irodalom*-ban megjelent írásomhoz kötődik –, nem tudom megmagyarázni; illetve ha általánosabb ellenőrzésről volt szó, hol a többi korabeli levélmásolat, miért nem kerültek be megfigyelési dossziéimba.

Viszont bekerült olyan jelentés (az „Aczelé”), amelyben nevem sem fordul elő, főnökeimé, barátaimé viszont igen. Ez a régi „korunkosoknak” az 1963. április 11-re szervezett szerkesztőségi találkozására vonatkozik, szervezője pedig Balogh Edgár és az újonnan alkalmazott műszaki szerkesztő Herédi Gusztáv volt; a besúgó azt nehezményezi, hogy nem kollektíva készítette elő a rendezvényt, senkit sem hívtak meg a felsőbb pártszervektől, és nem hangsúlyozták a régi *Korunk* kapcsolatát más marxista-leninista orgánumokkal.

Dossziéim korai gyöngyszeme 1963. április 18-ról származik, szerzője „Aczel”. Április 9-én – tehát a jelentő kilenc napot késett – idős kollégámmal, a világpolitikai rovatot szerkesztő Erdélyi Lászlóval a *Sinn und Form* betiltásáról és a főszerkesztő Stephan Hermlinről beszélgettünk, „szenvetélyel”. Én azt mondom – hallja „Aczel” –, hogy lehet, szükséges volt Kelet-Berlin és Nyugat-Berlin közt falat húzni, de a *Sinn und Form* megszüntetésével falat emeltek a szocialista irodalom és a haladó nyugati irodalom közé. Én örömet fejeztem ki azon, hogy Hermlin, miközben beismerte hibáját, kijelentette: valószínűleg újabb hibákat fog elkövetni, különösen a fiatal tehetségek érvényesülése érdekében. Erdélyi László kétségbe vonta mint „szakértő”, hogy a harmadik világháború „a dogmatikusok és a nem dogmatikusok között” fog kitörni. Oprea főhadnagy megjegyzése a hallottakhoz: Erdélyit nyilvántartásba vették, Kantor Ludovicot pedig (a *Sinn und Form* miatt is?) nacionalista elemként tartják számon.

A már említett besúgói jelentést – az „Aczelét” – bányai, szatmári utunkról, egy héttel később, a „Kovacs Peteré” követi, ugyanerről az utazásról, rövidebben, ám hozzátéve: a helyi hatóságok megtiltottak mindenféle találkozót, gyűlést, és ezt Balogh Edgár meg Kántor elvtársiatlan, elvtelen magatartásnak minősítették az irodalommal, a sajtóval szemben. „Kovacs” kitér Balogh Edgár és a természettudományi írásokat szerkesztő Weismann Endre szerkesztőségi vitájára is; Weismann szerint a világszerte és a szocialista táborban folyó heves viták idején inkább a természettudományokkal kellene foglalkoznunk, Balogh Edgár felháborodott ezen az érvelésen, és kijelentette, hogy nekünk határozottan állást kell foglalnunk a kínaiak ellen, a dogmatizmus ellen, Hruscsov és a Szovjetunió Kommunista Pártja mellett.

Ekkortájt születik egy hosszabb „szintézis”, valamikor 1963-ban (kézzel írva, dátum és aláírás nélkül, bent a szekuritáté megyei hivatalában), amely összegezi Kantor Ludovic íróról (és szerkesztőről) a rendelkezésükre álló anyagokat, visszatérve a besúgói jelentések részleteire. És aztán még egy összefoglalás, de már intézkedési tervként („plan de măsuri”), „előzetes akció Kantor Lajosra vonatkozóan”, amely a mintegy hatéves *Korunk*-szerkesztői tevékenységet foglalja össze, hangsúlyozva, hogy a hivatal által nyilvántartott, Bajor Andorhoz és Balogh Edgárhoz hasonló gyanús elemek környezetébe tartozom („în anturajul unor elemente suspecte lucrate de noi”); baráti kapcsolatban állok Baróti Pállal, Kányádi Sándorral, Bálint Tiborral, Banner Zoltánnal és másokkal. Számos magyarországi íróval levelezem, így Rózsa

Andrással, (az irodalomtörténész) Taxner Ernővel, Varga Józseffel. Ugyanakkor a nagybányai Mátis Béla lefülelt leveléből következtethető, hogy a kéthetente titkosan összeülő, el nem kötelezett és nacionalista bányai íróknak az ötletet Kantor sugallta. Innen vezet egy szál a kolozsvári fiatalok, Molnos Lajosék felé is, és az ő írásaikban – Balogh Edgár szellemében – ugyancsak Kántor hatása érvényesül. A soros feladatok, sürgős intézkedések a nagybányai (fiatal) írók tevékenységének felderítésére, nem utolsósorban pedig az én szerepem tisztázására vonatkoznak. (Érdekes, hogy itt még nem fordul elő a bányaiak közül már kétségtelen tehetségként megmutatkozó Pusztai János neve.) Mátist – akinek cikkét Pusztairól a *Korunk*ban még 1963-ban közöltük – nemsokára börtönbe zárták, hónapok múltán ítélet nélkül szabadult.

Végül: a hatvanas évek közepéig követett jelentések közül még egy, „Ovidiu”-tól (1964. december 21.), ez ugyanide vág, szelídebb (megnyugtató?) szövegezésben: arról tájékoztatja Crețu Ioan századost, hogy a *Korunk* irodalmi szerkesztőjének magatartásában az utóbbi időben nem tapasztalt rendkívülit, jelenteni valót. Kántor előnyben részesíti a fiatal írókat, a kolozsvári egyetem diákjait, látogatja az Írószövetség (pályakezdőknek fenntartott) irodalmi körét. A „forrás” („sursa”) többször látta Kántort a költő Farkas Árpád társaságában. Ismét felsoroltatnak a barátok, Lászlóffy Aladár, Jancsik Pál, Láng Gusztáv, és újlag megdicséretnek ismereteim az irodalmi életben, különös tekintettel a magyarországi irodalomra, sajtóra. A századosi megjegyzés szerint nem csupán engem figyelnek tovább, hanem Jancsik Pált és Láng Gusztávot is.

Megfigyelési iratcsomóm jóval nagyobbik és bizonyára érdekesebb, veszélyesebb része *A Korunk kapuinak* későbbi köteteiben kaphat majd helyet.

GÉCZI JÁNOS

Viotti

Tavaszi

■ Viotti Mór Aurél Ágoston ismeri a helyszínt, ahol a világítás a leginkább kedvez az Ambrosius utcai párizsi szalon úrnője felemás szépségének. Előre odaül, de széket gondosan úgy fordítja, hogy Mathilde-ot ne láthassa mindig. A lány csodálkozik, milyen makacsul bújik előle Viotti, s egyik este otthagyja kedvenc tartózkodási helyét, a kék pamlagot, és a kis, intarziás asztal mellé telepszik. Viotti a kalapok mögül egészen közről látja őt. A lány macskaszeme, melytől sorsa függ, először megremíti, azután hirtelen kibillenti érzéketlenségéből; egyik napnyugtakor beszélni kezd, s ügyesen forog a nyelve.

A váratlan szavaitól elnémuló vendégsereggel társalog ugyan, de tulajdonképpen Mathilde-hoz szól. Virágokról mesél, amelyek a távoli tenger partján nevelkednek, arról a nehéz illatú bokorról, amelyre galambszárnyaival hol az éjjel sötétje, hol pedig a nappal fénye száll le, arról a templomról, amelynek szépségét majd csak a századokkal később élő emberek lesznek képesek látni, egy szigetről, amelyen csipkeverő apácák és gaztettüket megbánt fegyvercek élnek a tengert is pásztorolásra használó, némelykor halászokká váló juhászokkal. Továbbá a napfényről, amely oly erős, hogy ezáltal saját történetéhez is jut.

Viotti olyan élénk, hogy Mathilde anyja, Fervaques-né nem tudja követni.

– Elég rossz az ízlése, ha ilyen sokáig és ennyi tűzzel tud ezekkel a szörnyetegekkel beszélni! – gondolja Mathilde. – Nem hallgatom tovább! – feláll, de anyja nem enged el a szalonból. Végére is ezen a helyen dől el lánya sorsa.

Mathilde éjfél tájt gyertyával kíséri szobájába anyját; a márkiné megáll a lépcsőkön, és áradozva dicséri Viottit. Mathilde végképpen rosszkedvű; nem tud elaludni.

Viotti nem ilyen boldogtalan, sikerül magát elfoglaltatnia; tekintete a bőr irattáskára téved, mely egy könyvkiadásból élő úr ajándékát, ötvenhárom szerelmes levelet rejteget. Az első, nyomtatott levél alján a következő jegyzetet olvassa: „Egy héttel a megismerkedés után küldendő el!”

– Máris elkéstem! – kiált föl Viotti. – Hiszen több hete ismerem.

Azonnal másolni kezdi az első szerelmes levelet; jámbor érzelgősség csepeg belőle, tele erkölcsös mondásokkal, érzi, halálosan unalmas.

Néhány órával később a magasan járó nap asztalára borulva találja. Legkínosabb pillanatai közé tartozik, amikor reggel, ébredéskor, újra és újra meg kell tudnia boldogtalanságát. Most azonban nekividámodva másolja a mintakönyvben fellelt levelet, amely az ő hangján beszél.

– Hát igazán így él egy fiatal férfi, aki így ír? – Még kilencsoros mondatok is akadnak. A levél végén ceruzával odavetett jegyzet oktatja tovább: „Ezeket a leveleket személyesen kell elvinni: lóháton. Öltözék: fekete nyakkendő, kék redingote. A levelet a portásnak adja át, szomorú arccal: a tekintetben roppant nagy legyen a mélabú! Ha szobalányt pillantanánk meg, lopva megtöröljük szemünket.”

Mindezt híven végrehajtja.

– Nagy merészség! – gondolja, amikor kilép az Ambrosius utcai de Fervaques-palotából. – De hát a könyv kiadója lássa... Levelet írni a hírhedt Erénynek! Aki meg-

vetésével sújt, de élvezni fogom. Idővel csak az ilyen tréfák szórakoztatnak! Igen, hadd váljék nevetségessé az a gyűlöletes személy: én, én! Jól fogok mulatni! Ha magamra hallgatnék, még valami bűnt követnék el, hogy megkönnyebbüljek!

Egy hónap óta azok a legszebb pillanatai, amikor lovát visszavezeti az istállóba. A könyv határozottan megtiltja, hogy bármikor, bármilyen helyzetben ránézzen a szeretett lányra. Mathilde néha megjelenik az ablakfüggöny mögött. A könnyű muszlin áttetsző. Ha szemére húzott kalapja alól Viotti felpillant, meglátja Mathilde alakját, anélkül hogy az arcát látná.

Este pedig de Fervaques-né pontosan úgy viselkedik, mintha nem olvasta volna meg a leányához eljuttatott, bölcselkedő, misztikus és vallásos értekezést, amit reggel annyi mélabúval ad át Viotti a portásnak.

Előző napon a véletlen rávezeti Viottit, hogyan lehet ékesszóló; úgy helyezkedik el az intarziás asztalka mellett, hogy lássa Mathilde szemét is. De amint a marsall-né, a lány keresztanyja megérkezik, Mathilde feláll a kék pamlagról; otthagyja megszokott társaságát.

A váratlan fordulat megihleti Viottit: úgy beszél, mint egy angyal; mert a hiúság belopódzik azokba a szívekbe is, akik a legfenségesebb erény templomai.

A papirosgyáros azonban fél, epekedéssel eltöltött év után otthagyja a lányt és az anyját, a szalont, ott Párizst, Franciaországot, valójában Európát is, s a múltat, mint súlyos, emléknek alkalmatlan, cipelésre érdemtelen követ, maga mögé dobja. S elhagyja a forgatagot, báli öltözetet, a fecsegést, a zenét, mindazt, amely miszeszerűvé tette azt, amit ő elmélyült imádságnak szeret leginkább gyakorolni. A végtelent keresi.

Holott nem változtat világot: francia nőbe lesz szerelmes, akinek oly fontos a franciás etikett, hogy csak azzal a férfival érzi jól magát, aki az orrát zsebkendőbe fűjja, és selyem fehérneműt visel a nadrágja alatt, tudja, mi a csigaolló, és a sajtot almával fogyasztja. Illírorszáig jut el Viotti, tapodtat sem tovább, s ott fogja egy olajfestményt magába foglaló, faragott, aranyozástól súlyos képeret sarkának részébe tűzni azt a rózsavirágot, amelynek olyan az illata, amilyen az édené, s olyan a színe, mintha maga lenne a Szűzanya köpenyének belseje. S ott suhintja meg arcát puhán az angyal szárnya.

A nyeszlett Napóleon Bonaparte szándéka Nagy-Britannia meghódítására, hogy Nelson admirális a tráfalgarai csatában megsemmisítő vereséget mér a francia hajóhadra, szétporlad. Napóleon ellen Nagy-Britannia, Oroszország és Ausztria szövetséget köt, s a hadúr, ha elviselhetetlen feszültség telepszik rá, ifjúkora kedvenc regényébe temetkezik.

Viotti Mór harmadik élete azonban nem ekkor, nem ebben az évben, nem 1805-ben kezdődik, hanem valójában harmincöt évvel később, azon a tavaszi hétköznapon, amikor már rég elfeledte Mathilde-ot, s az Adria egyik sivár szigetének, a már nem a franciákhoz, még nem is az osztrákokhoz, de a magyarokhoz sem tartozó, éppen széthulló Illír Királyság börtönszigetének apró településén él. Boldogsága két évig tart. Azon a helyen, amelyet a Gradina-hegy aljában megépült Colentum városaként emleget a császárkori Plinius, mégpedig a *Historia Naturalis* harmadik könyvében.

Ekkor, annak kezdőpontjában, azzal az asszonnyal találkozik, aki a faragott kőfejekkel kirakott székesegyház apszisának tövében, a levegőnél hűsebb márványpadon üldögél, és a világgal nem törődve, figyelmesen olvassa egy öngyilkosságba torkolló plátói szerelem történetét.

– Nem tudom, megfigyelte-e, a történet főhőse, amikor könyvet kap ajándékba, különben Homérosz művét, kis mérete miatt sétáira magával viszi! Maga meg a dóm tövében olvas!

– Igen, a befejező részhez ezt találom illőnek.

– A hős búcsúsoraihoz szerintem sem jó egyedül lenni – és Viotti kérdés nélkül leül az asszony mellé. – Én legalábbis azt javaslom!

– Egyszer megpróbálom majd azt is. – Becsukja a könyvét, majd a szemét. De hogy mire gondolhat az asszony, Viotti sosem tudja meg.

Az asszony ujaival megtapogatja a könyve gerincét. S váratlanul közli a mozdulatlan úrral:

– Mindenki magányos, aki túlél másokat.

Viotti tépelődik. A dóm falát kőből faragott emberfejek díszítik, az ad arra indokot, hogy ne válaszoljon a kijelentés mögött meghúzódó kérdésre.

Tűnődése rengetegéből azonban alakja hamarosan előbukkan.

– És tudja-e, hogy a regény legelső kiadása a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg, és a kiadó, amúgy szerelmi levelek írására szakosodott tollnok, rövid bevezetőjével kezdődik?

Most az asszonyon a sor. Szeme egészen sötét, víz alatti üreg. Felszínén hálószerű fények villannak.

– Arra, hogy a kiadó bevezetése ugyanolyan irodalmi találmány, mint maguk a levelek, ennek a kiadásnak az olvasói nem jöhetnek rá. Ez a fogás azt sugallja, hogy a következő levelek valódiak. A levelek, három kivétellel, a főhős legjobb barátjának íródtak. Ezzel az olvasót mintegy bevonják a cselekménybe, mert nem érzi úgy, mint aki az író által kitalált regényt olvas, hanem mint aki a hős belső lelki életébe közvetlenül nyer bepillantást. Azzal, hogy kitárulkozó leveleit megismeri. Azáltal, hogy a kitalált kiadó többször is szóhoz jut a regényben, megerősödik az elképzelés: valódi levelekről esik szó. Ezeknek a valódiságát a stilisztikai eszközök is alátámasztják. A hős érzelemgazdag mondataival szemben a kiadó hangneme ugyan részvéttel teljes, de alapvetően tárgyilagos. A tárgyilagosságot hangsúlyozzák a regényben nem szokásos lábjegyzetek, amelyekkel a kiadó mintegy rejtjelezi a helység- és személyneveket, hogy a „valódi” szereplőket védje. Mit szól a levélhez?

Az asszony Viottira emeli tekintetét. S felemeli s Viottinak átadja az arcát. Figyel. Odatartja valamennyi érzékét. Fürdik a szózuhatag alatt. Megfontolja, mit válaszoljon:

– A szerelmes levélhez, amely egyben búcsúlevél? Na, látja, az biztosan nem írói s nem is kiadói szerzemény.

– Mit szól hozzá?

– Nem, nem hiszem, hogy nekem szól! Illetőleg azért kérdezi, mert akár maga is írhatta volna? Maga írta? „Ha egy szép nyári estén felmégy a hegyre, gondolj majd rám, hányszor mentem föl völgy mentén, és aztán nézz át a temető felé a síromra, hogy a lebukó nap fényében hogyan lengeti rajta ide-oda a fűvet a szél.”

– Mit szól hozzá?

– Kezdetleges fércmunka! Ilyet nem ír ember hús-vér embernek. Legfeljebb: az olvasónak.

A hajóorr felé hajló árbocú hajók szelik a nyugodt vizű tengert. Vitorlájuk háromszögű. A fedélzet közepén, a fedővel fedett nyílásokon, valamint az orron és a faron található kis lyukakon át bújnak a halászok a hajótest terébe.

Ilyen hajókat másfelé nem lehet látni, mutatja az asszony, aki e vidék kitűnő ismerője, a lakosok szokásainak tanulmányozója. Nőtársaival ellentétben ő nem a szalokban bújárkodik, hanem az Adria természeti világában.

– A maga apja – miközben Viotti felemeli az asszony kezét, majd ráhajol, hogy gyöngé csókot tapasszon rá – gazdag *marseille*-i hajótulajdonos és selyemkereskedő. Maga a második házasság gyümölcse. A neve: Eugénie Bernardine Désirée Clary. Valószínű, hogy az egyik *marseille*-i kolostorban nevelkedik, később azonban hazaköltözik családjához. Ismeri a *korzikai* Bounaparte családot, akik később megváltoztatják nevüket Bonapartéra. Családja ellenzi bensőséges viszonyát Napoléonnal. Napoléon azonban *Párizsban* megismerkedik egy szép és befolyásos özvegyvel, *Joséphine de Beauharnais*-vel, akit hamarosan feleségül vesz. Maga pedig 1798. augusztus 17-én feleségül menekül Benadotte tábornokhoz, a későbbi svéd királyhoz. Maga a svéd királynő!

Ülnek a tenger partján. Akkoriban nem létezik cukrászda, emiatt cukrászdai fagyalt, brüsszeli krémes, koktél sem, így nem egy árnyékos, hűs terasz márványlapú asztalánál beszélgetnek olyasmi dolgokról, amelyekről csupán a vaníliaillatú eszpresszók napernyői alatt, friss estéli szél érkezésekor szokás, hanem a sutyorgó víz mellett. A magába feledkező hullámlocsogás miatt őket senki ki nem hallgathatja.

A sziklás-erdős parton, ha emberek bukkannak elő, azok a szüntelen evezés miatt gyorsan megöregedő, napfény hevétől kiszáradó, koravén helyi lakosok közül kerülnek ki. Valamelyik lakatlan, kisebbfajta szigetről érkeznek csónakkal, ahol magányosan kapálnak, olajbogyót szüretelnek, felszedik a mandula lehullott termését, a sovány juhokat megnyírják, kecskét fejnek, kiborítják a szitákból a savótól lecsöpögött túrót, a füsttel tartósított sajtok tömbjeit átforgatják; vagy az olajfaligetből, ahol befejezték a munkát. A tengerek partján, de különösen a börtönszigeteken, miként a Murter-szigeten, Alcatrazon, Kaliforniában vagy a Sainte-Marguerite-en, nem szokás üldögetni az embereknek; így amikor Viotti Mór letelepedik a gondosan leporolt, növényi törmeléktől megtisztított kőre, és mellé ül az érett szépségű asszony, nem csupán szokatlan, de erkölcsileg kétséges dolgot művel. A nő hosszú ruhát hord, s a vállát beborítja kendővel. A férfi lenvászon nadrágot, körgalléros inget visel, a fejére fakó szalmakalapot tesz, végtére, így állítja magáról, a folyóvölgyi parasztok ivadéka, akinek védeni kell az esztét a tűző nap bolondsága ellen.

– Mit szeretne tudni rólam? – faggatja az asszony. Ilyesmit kizárólag a kitárulkozni kész asszony kérdez.

Viotti kétséget kizárva tudja a választ. Mosolyog. Ezzel árulja el önhittségét.

– Maga tehát *Joséphine de Beauharnais*, született mint Marie Joseph Rose de Tascher de la Pagerie, *Les Trois-Îlets*-ben, *Martinique* szigetén, egy rabszolgaujtatóként Joseph-Gaspard de Tascher lovagnak, La Pagerie urának, a tengerészgyalogság hadnagyának, Sanois gyümölcsöskertjei birtokosának leányaként. Testvére Cathérine-Désirée, akit egy fordított erkölcsű francia katonatisztnek ígérnek feleségül. A tiszt, *Alexandre de Beauharnais vikomt* beleegyezik, hogy helyette *Joséphine*-t vegye nőül. Ezért aztán hajóra száll, majd feleségül megy a vikomthoz. A házasság nem lehet boldog: a férjnek seregnyi nőügye akad, és nehezen viseli gyarmatokon nevelkedett felesége pallérozatlan modorát. Maga rövid ideig zárdába vonul, ahol kitanulja az illemszabályokat és az úri viselkedést. Hamarosan a *párizsi* társaság legkedveltebb tagjává emelkedik.

– Vagy inkább ezt szeretné? – s mielőtt új történetébe kezd, hamiskásan megsimogatja ollóval naponta nyesett, ügyesen szőkére festett bajuszkiáját.

– Négyhónapos, amikor a francia forradalmi kormány hadat üzen apjának, akit csak „Magyarország királyának” titulál. Kétéves, amikor a *jakobinusok nyaktiló* alatt kivégzik apai nagynénjét, *Marie Antoinette főhercegnőt*, francia királynét férjével, *XVI. Lajos királlyal* együtt. Négyéves, amikor 16 éves unokanővérét, *Marie Antoinette* leányát, a francia hadifoglyok elengedése fejében sikerül kiszabadítani. A plebejus származású francia katonatiszt 1804-ben a *franciák császárává*, a nagy

múltú *Habsburg* uralkodóval egyenrangú uralkodóvá kapaszkodik fel. Eközben Ferencet arra kényszeríti, hogy 1806-ban lemondjon *német-római császári* címéről, hogy aztán 1805-ben és 1809-ben Napóleon csapatai még Bécset is elfoglalják. Ekkorra annyira gyűlöli a francia „Antikrisztust”, hogy egyik babáját róla, Napóleonról nevezi el, és haragját rendszeresen ezen tölti ki. Azonban kegyed 1809-ben, a *wagrami csatavesztést* követően szembesül a párizsi osztrák követnek azzal a tervével, hogy a béke zálogaként hamarosan férjhez adják a gyűlölt Napóleonhoz. Erre sor kerül, mégpedig rögvést azok után, hogy a császár elvállik 47 éves feleségétől, *Jozefina császárnétól*, azzal az indokkal, hogy Jozefina nem képes neki és az ország számára fiúörököszt szülni.

Az asszony kétkedve ingatja a fejét, majd visszailleszti a helyére elmozdult homlokékszerét. Az aranyból és színes kövekből készült súlyos dísz egyik hajfürtjére fűzte, ahogyan szokása az a tengerpart bennszülött nőinek. Olyan hosszan nézi a szemközi partot, hogy abból Viotti megérti, éppen az ő szemét nem kívánja látni.

– Nos?

S a hallgatás ellenére folytatja. A horvattá alakult asszony előreszegi hegyes állát.

– Melyiket akarná hallani? *Eleonore Denuelle de la Plaigne*-t? Maria Walewska, szül. Maria Laczynskát? *Françoise-Marie LeRoy*-t? Victoria Kraust? Fanny Meyert?

– Egyedül egyet! A Magáét!

– Utóvégre illír lennék! Ezért hol dalmata, hol velencei, hol francia, hol osztrák, hol magyar, hol horvát. Maga pedig nem illír! Semmit sem bír nekem adni ahhoz, hogy illír legyek!

A hangok folyékonyak.

Akkor is, ha egyetlen dallamhoz tartoznak, s akkor is, ha történet elmondására vállalkoznak. A tenger beszél így, folyékony hangokkal, némelykor pedig hallgat. Beszéde és hallgatása nyomába szegődik Viotti, a tengert saját hajójával járó férfi: hol elmondja, hol pedig elhallgatja saját történetét megválasztó asszonya históriáját. Viotti, Murter szigete és Sibenik között járva nemcsak térképet rajzol meg, hanem elmondja szerelme esemény sorát is. [...]

A betűkkel közvetített üzenetek sokfélesége leírhatatlan. Akadnak szerelmi levelek, amelyek magányos, ámbár hangos olvasásra valók, mások fölött némán szokás töprengeni, előfordulnak olyanok, amiket kizárólag önmagunk számára fölolvassva szabad hallgatni, s persze affélék is, amelyek tömegekhez szólnak. Külön csoportja egzisztál a görög katolikusok szemlesütve olvasandó szerelmes leveleinek, azokban édes-keserű, apró füvekből származó illatok párállnak fel, külön a muzulmánokénak, amelyekben a szavak között apró, aranyhátú bogarak döngicsélnek, s amik más-kor a hurik szemében villódnak, s ugyancsak külön az ateistákénak, akik foga közül nyál csorgott a papírra alá, s mondataik végén vagy a színe, vagy a szaga révén rendszerint fölsejlik egy-két véres húsdarab. Akadnak, akik képtelenek értékelni a protestánsok szerelmi levelét, nincs abban se érzés, se kellem, se dallam, csak a vastag húsú pénzürmék csörögnek össze, ahogy egymáshoz csapódnak a félig megtö-mött, a jelzők híján szavakkal alig megrakott mondatok zsákjai. És létezik olyan, egyetlen személynek szóló szerelmes levél, amelyet jószerével annak sem lenne sza-bad megismerni, akinek íródik, mert esztét vesztí tőle, akár a gyönyörtől, akár attól, hogy képtelen a felidézett gyönyört elérni s annak édes mézéből részesülni. Annyi a csupán hallgatni való szerelmes levél, amennyi lehet az énekesmadarak száma, pa-csirta, fecske, pityer, billegető, gébics, csonttollú, rigó, ökörszem, szürkebegy, poszá-ta, tücsökmadár, nádirigó, geze, füzike, királyka, szuharbújó, légykapó, csaláncsúcs, hantmadár, kövirigó, rozsdafarkú, vörösbegy, fülemüle, kékbegy, cinege, csuszka, hajnalmadár, fakusz, sármány, pinty, csicsörke, zöldike, kenderike, zsezse, pírók, ke-

resztszórú, süvöltő, meggyvágó, veréb, seregély, aranymálinkó, szajkó, szarka, varjú, csóka, holló dalol egymással vetekedve, avagy még, a szerelmes küldeményekén, mint Viotti Mór vallotta, még azok számánál is több valamivel. Akkor azokról nem is esett még szó, dűnnyögi magának, amelyek bűvár-alkatúak, vöcskők, gödények, gólyák, flamingók, ludak, sólymok, tyúkok, daruk, lilék, galambok, kakukkok, baglyok, lappantyúk, sarlósfecskék, szalakóták, harkályok, s nem azon érzéseket kidaloló levelekről, amelyeket nemhogy el nem küldenek, de nem is azért íródnak, hogy írójuk elengedje magától.

E levelek közül nem lehet kiválasztani sem azt, amelyik a legszebb, sem azt, amely a legkevésbé az. Viotti ugyan, a pragmatista megrendelők számának emelkedése miatt, előállítja a megírható szerelmes levelek kataszterét, de rendületlen kitarással hívja föl mindig a céljukra inkább, mint a célhoz vezető út nehézségeire tekintő megrendelői figyelmét arra, hogy azok végső soron egyformák, csupán a szerelmes szívek nem: azok az eltérőek.

Viotti Mór nehéz üzenetet rejteget a zsebében. A halásztelepülés közelében találja, ahol a domb tetején szárazon rakott kövek félgömbyszerű, bozóttal benőtt halma magasodik, az eső mosta, szikla mélyére hatoló, vízsodor vájta hasadéokban. Ennek a semmire se valónak látszó építménynek ugyanolyan régi a története, mint a kornati legelőkön, olajfaerdőkön, szőlőskerteken, füge- és fenyőligeteken kilométereken át húzódó szárazfalaknak. Érzékeli ugyan, mi minden marad töredék a világban, a fejében, az életében, bár befordul minden házba, belép a szentjánoskenyérfa árnyékába, s a kijelentő mondatokon túl nem merészkedik, tapasztalja, mégsem kerekedik ki azok révén semmi, ami egésznek látszana. Annyiban érdekli csupán a táj, a múlt, amennyiben megérintheti azokban szenvedéllyel birtokolt asszonyát.

– Az a város, amely hajdan itt állt, tökéletesen római volt. Merthogy rómainak épült.

– Illírnek!

– A város építészete antik. Emeletes házak, víztárolók, termák és kőablakkal kikövezett szűk utcák, amelyekhez olyannyira hasonlítanak a mai dalmát városok régi részei.

Sibeniki asszonyával együtt járja a szigetet, úgy, mintha száz évvel később élnének. Nem ébrednek bennük kérdések, túl azon, hogyan érjenek egymás ujjához, a ruházat réseiben hogyan lássák meg a szabad és kipiruló bőrfelületeket, miként igazítsák vissza a rakoncátlanok hosszú hajfürtöket, de mégis felfedezik a ricsajozó kékszajkó fészket, az apró, illattalan virágok nyílásának időpontját, s meglelik azt a romot, amelyet majd egymáséhoz bogozott életük elmúltja után, a huszadik század közepén találnak meg és ásnak ki horvát régészek, megállapítván, hogy Justinianus bizánci császár várának templomából maradt ott.

Előszedi a levelet.

– Ettől az órától kezdve, mikor ezt írom, ne aludjon Sextilius, Dionysia fia – örülden lángholjon értem, ne aludjon, ne pihenjen; ne beszéljen, hanem folyton csak rám, Septimára, Amoena lányára gondoljon!

Fönn a hegytetőn, délen, ahová nem vezet a faluból út sem, lépkednek. Hátuk mögött a kőporos lombokba burkolt település, előttük az apró halpikkelyektől csillogó víz; rengeteg jel mutat arra, hogy nem a tizenkilencedik század első harmada, hanem a huszadik század vége van. Évszázadnyi idővel előlegezi meg ez a szerelem önmagát.

– Maga írta? – és nem vár válaszra. – Igaz, hogy a sziget neve kapcsolatban áll a halállal? A börtönnel? A gyilkossággal? Avagy az olajprés kőmozsarával, amelyet mortériumnak neveznek a rómaiak?

Szó, ami szó, először Colentum, azután Mortura, Mortaro, Morter, mára pedig Murter.

A fél tényérnyi lap ólomból készült. Megfelel a levél céljának: hideg, nehéz és a rákarcolt betűktől végérvényes. Visszavonhatatlanságát azzal fokozták, hogy összehajtogatták, feltekerték és szöggel átütötték. Így az arra jogosulatlannak megismerhetlenné vált a tartalma. Viotti Mór azonban kihúzza a tekercsből az ólomszöveget, kitekéri, széthajtja.

– Nem én voltam.

– A sziget miért lenne a halál szigete?

Viotti hamarosan öregedni kezd. Nem válik ugyan idősebbé, de testén megjelennek az öregedés jelei. Ráncok, szarkalábak, laza bőr, puha izmok, kopott haj, ritkuló szőrzet, hiányos fogazat, görcsös izmok, bogas ujjak, kidudorodó erek, bibircsek, anyajegyek, pöttyök, szemölcsök és májfoltok, gyengülő szem, hajlott hát, lassú séta – mindez ő. Ő mindez.

A sibeniki asszony semmit sem változik. Szereti azt a mandulaillatot, amely Viotti testhajlataiból származik. Lehet, hogy mérgezi ugyan, de izgatón hat rá.

– Tud-e mellettem közönséges ember lenni? – kérdezte egykor.

– Tudott-e mellettem közönséges ember lenni? – kérdezi ugyanazt ismét, huszonöt év múltán.

A szigeten ugyan minden esztendőben néhány napon át esik a hó, ritka pelyhű, meg nem maradó. A keskeny ablakpárkányokon, a kerítések lécein, a drótköteleken sem halmozódik fel, sem az elefánttestű sziklákon, de a sírköveken sem, amelyek tudvalevőleg mindig hidegebbek, mint a környezetük. Akad azonban egyetlen év, amikor kevesebb mint hét óra alatt akkora hó hull alá, hogy a durva szőrű, szakállas kecskék hóvakságot kapnak, és nem lehet őket kihajtani a márványkőből épített istállókból, a csupasz huzalokra visszabontott vitorlájú gyors hajók fél öllel mélyebbre merülnek a csúnya szavakkal locsogó, szürke hullámokba, a vastag azbeszt miatt, amelyet a hajófedélre ágyaz a Kraina felől magasban vonuló, egymás nyomdokába törekvő sok hófelleg, és a keserű sójú tenger felületén jégkásás réteg remeg, majd egykor Federico Fellini fog ilyen törmelékfényesen és némán ringatózó vízfelszínt mutatni a nézőinek abban a játékfilmjében, amelyet Viotti az utolsó életében olyanmilyra szeret majd, hogy amikor csak teheti, megnézi.

A Murter szigeten, abban az évben, amikor Viotti dicstelenül elhagyja a negyedik életét, vigasztalanul rengeteg hó esik, akkora, amelyet két emberöltő után még emlegetnek, akik átvészelik, annak ellenére, hogy abban a fergeteges, állatok szeme világát kioltó, növények lombkoronáját megrokkantó, patakokat kiárasztó, házfedeleket beomlasztó, csónakokat víz alá merítő, a börtön rabjait megfagyasztó hóhullásban nem lett kára sem az olaj-, sem a szentjánoskenyérfáknak, de sem a narancsoknak, sem pedig a datolyapálmáknak, csak a kék ég örök igazságában hívó léleknek, a langy szellőkbe szerelmes ifjaknak, a mangoldos veteménynek és a kopóknak, akik nem találtak se nyulat, se kisebb rágcsálókat délelőtti zsákmányul. Igaz, a narancsokból és a datolyákból kevés nődögél a szigeten.

A szerelemtől gazdag Viotti uraságot fekete lován elvivő tél után, hogy elolvad a hó, és felszikkadnak a számtalan, kamaszlelkű, kék szemű tócsák, nincs többé maradásuk a nyugalmas szárazföldet a naponta egyszer felnyíló (tótágast álló) híddal összekötő szigeten azoknak, akik szerelmesek. Nekik ott többé nincs mit kezdeni az illír kőkupacokkal, rómaiak rakta kőfalakkal, elsüllyedt hajók darabjaival, a hegytető zárandokoktól bolygatott kápolnájának késő reneszánsz idején Caravaggio keze által készült Szűz Mária-oltárképével, sem pedig a kigyóival és a fenyőillatú, jó levegőjű édenével.

– Olyan asszony vagy, aki férfinél jobban szerethető dolgok után vágyik – suttogja utolsó mondatát Viotti féltékenyen, hogy a világra egyedül hagyja hitvesét.

Minden meg van írva, előre és hátra. Ne keresd a csecsemőt, a gyermeket, az ifjat ott, ahol a felnőttre bukkanasz, s ha megtaláltad, örülj, ha ráismersz az aggasztánra. Elősorjáznak, majd elmaradnak az események. Hol együtt mozognak, hol egymás nélkül: ha megszületik egy élet, s visszaemlékszik a megelőzőekre, sorsaira. A delfti pékség kékmázás edényekben gazdag képmására, a rongyot hozó társzekerekre, a zúzott timsóra, a rothadó bőr bűzére, a hosszú, véget nem érő telek erdélyi malmára, a római minta nyomán épült tiszói házra, az asszonyi térülésre-fordulásra, szoknyasuhogásra, a tésztagyúró, lisztes karokra, a hosszadalmas utazásokra, hogy végül az utak láncolata tartsa össze Európa testét. Az enciklopédiára, amelynek VEG-ZS kötetét fölcsapva nem a passzusaiban, de a köztük elterülő fehér, teleíratlan papírfoltok oldalpáronként más-más figurákat, tájakat kiadó alakzataiban lelhető fel a saját, felejtetőnek vélt, de felejtethetetlennek bizonyuló múlt. Szakadatlan dereng a feleség, szüntelenül a gyermektelen házasság, folytonosan a papírmalom, folyton a pusztulás és egyfolytában a ragyogó, kápráztatóan szép szeretők. Rálel a sorjázó napok értelmére, a lenge papírra, a hollófekete tusra, a szépírás és az olvasás élvezetére, a levélkészítés fájdalomra és hevére és a sokféleképpen átélhető, kaleidoszkópként csillogó, önfeltárázó és világot elpusztító szerelmekre. Ő az, akinek az élete az olvasóé, mert Viotti asszonyai, szeretői, barátai és a mondatai is ettől fogva a múlté. Ha túljutunk a kalandoréletemre, a velenicei karneválozáson, Rousseau libertinus életelmein, a gesztenyenylásokon és a koperta-ragasztó kifőzésén, a kezdeti fogalmazásokon, az igazgyöngyök elgurulásán, a karácsonyestéken, a tűzgyújtásokon, a lángfestményeken, a mindig tágra nyíló szemeken, tusfesték rúdján, a fehér céhmesterré válás fokozatain, az arany-sakálók üvöltésén, a szégyentől piros arc foltjainak látványán és a kontinens-belső nagy havazáson, ahogy elkettyegi sorsát az ingás, üvegketrecbe zárt falióra, s azon, amikor látjuk: a Nicolas Louis Robert által 1799-ben feltalált papírgép megjelenése miként teszi tönkre Viotti Mór saját maga számára elképzelt, békés és mértékelt életét. És a jövőt. S túljutunk az Illír Köztársaság röpké történetén, amely után az aprócska, saját életre vágyó, ékszerszemes hajukba fonó asszonyok maradnak csupán életben. És túljutunk a börtönszigeteken tett látogatáson, ólomlemezre karcolt átoklevelek olvasásán, az őszön, a jeges-havas-zúzos télen, a csivitelések szögeire száradni kiakasztott tavaszon, hogy végre elkezdődjék az annyira várt és vágyott nyár.

De ez idő szerint Murter szigeten tartózkodunk, fenn a keleti part magas dombján, amelynek csúcsához a szájában kavicsokat tartó tenger partjáról hosszan kanyargó, zárandokok lépteitől és imáktól fényes lépcső vezet fel, a kolostornál. A vakító kőfalak között felnőtt ciprusoknak közös itt az árnyéka, abban ténfereg a magára maradt sibeniki asszony, ő az, aki nem képes megöregedni, s hosszú szoknyája hol jobbra, hol balra lebben, ahogy lépdel, s hol egy hangyát sodor tovább ruhaszéle, hol egy csenevész bokorról sodorja alá a rátapadt csíkos házú csigát, és keskeny jobb kezében egyetlen szál vörös rózsát cipel, amely olyan nehéz, hogy másvalaki talán el sem bírná.

Ebben a történetvégeben nincs benne maga a történet, és annak hősei sem találhatók itt meg. A nagy léptű hősök immár közös históriájuk ruháját máshol, egymástól külön viselik. Itt kizárólag élénk szirmú, messziről látható, lampionos virágú növény növekszik, akár bokorban. A bokor alatt enyhe illatú gomba nődögél.

– Elvirágzanak a rózsák – állapítja meg utóbb egyre gyakrabban, alkonyati sétái végeztével. S lenyugvása előtt, amikor hosszú, veres, frankmódi hajából kifésüli a napi gondok csimbókjait, ismét leszögezi:

– Elvirágzanak a rózsák.

Harminchat éves, mint mindig, mióta a sokfejű dómnál megszólítja Viotti, a világ kezdetétől a világ végezetéig ennyi marad, csupán a hajkoronáját növeszti, azáltal, hogy hajszálait meg-meglengeti a szél, a körmét, amikor széles vállú, néma és izmos férje hátába mar, s a szeme közepén a karimás tükrű pupillát, amely éjszakánként olyan tág és zöld, miként álmában szokott lenni a júniusi hajnalokon a tenger Murter és az illír szárazföld között.

Harminchat éves, hiába nyúvi el iszfaháni selyemruháit, mossa varádicssziromillatú szappannal pompás sörényét, vágja gyorsan növekedő körmeit, tépi sűrű szemöldökét, s hiába érzi néha, nyárelőkön, amikor váralji síkátorokban magányos sétákon vezekli le friss bűneit, hogy törékeny testének szaga ezeregy éves, elég, ha belenéz az alacsony homlokú házak egyikének ablaküvegébe, tudja, a megbánás ideje számára sosem érkezik el.

– Elvirágzanak a rózsák – adja át estéli mondatát a reggelnek, hogy az teljes napon keresztül néma maradjon, s csak alkonyatkor kezdjen ismét megmoccanni, alakot öltetni, hogy újból kimondódjon, s pontosan akkor, amikor a város felett csóka-ként köröznek a fekete éjszaka csapongó, vijjogó fellegei.

Azonban, mert nem ismeri sem az anyját, sem az apját, sem embert, aki fölnevelte, azt sem tudja, hogy teste ugyan emberé-e, vagy sem. Nézi a tükrözött szürke, keskeny arcát, nézi a víz felszínén hullámozó domború homlokát, az ásványkristályok villogó oldallapján az aranyos metszésű asszonyorrát, a levelek peremén hízó harmatcsöppekben azt a nagy, figyelő szemét, és tudja, hogy nem hasonlít senki emberhez, még ha az emberek embernek találják is. Végighallgatja a réti peremizsek suttogását, a goromba viharok idején a kémények zsörtölődését, hóhullásban a szürke törzsű bükkös mocorgását és a vaddisznókat, ahogyan ricsajjal és szuszogással bontják ki a téli földből az összetöppedt, föld alatti gombákat, megérti a mondataikat, és felfedezi, ugyanaz a világ található a növényekben, az állatokban, a kőzetekben és a levegőben, mint az emberekben.

Egyedül a tűzzel nem talál közös nyelvet, bármennyire igyekszik, hogy saját dolgát vele rendbe tegye. A tűztől, bárhol csap az fel, megretten, és éppen a benne fölriadó érzés elől igyekezett elrohanni akárhova, ahova nem kíséri a lélekszínű lángok színe, szaga, melege.

CHURCHILL ÉS HITLER TÖRTÉNELMI SZEREPÉRŐL

■ Churchill és Hitler sohasem találkozott. Nem tudjuk, hogy a 20. század történelme hogyan alakult volna, ha az egyetlen „majdnem találkozásuk” nem dőlt volna dugába.

Hitler a müncheni Grand Hotel Continental lobbyjában borotvátalanul, a választási küzdelemtől fáradtan, egy kopott trencskóban tartózkodott. Ugyanott, egy másik helyiségben Churchill családjával és kísérelével ebédelt, és várta, hogy Hitlerrel találkozhasson. A kicsi, testes angol már akkor híresség volt. Leszármazottja Anglia egyik legjelentősebb családjának, sikeres újságíró és író, már az első világháború előtt kereskedelmi és belügyminiszter, az Admirális Első Lordja, a háborúban municióminiszter, aztán had- és légügyminiszter, gyarmatminiszter, legutoljára pénzügyminiszter. Ilyen karrier a brit szigeteken már régóta nem volt.

Abban az időben Churchill az ellenzékhez tartozott, Münchenbe utazott, hogy új könyvéhez adatokat szerezzen. De ha már ott volt, meg akarta ismerni a hírhedt Hitlert, akinek követői éppen a Weimari Köztársaságot zúzták szét. Churchill fia és Hitler külföldi sajtómegbízottja, Ernst „Putzi” Hanfstaengl megegyeztek egy közös ebédben Hitlerrel. De Churchill előtt elhallgatták, hogy Hitler kevés érdeklődést mutatott, és nem adott határozott választ arra, meg fog-e jelenni a találkozón.

Hitler végül nem vett részt az ebéden, a desszert után azonban Hanfstaengl a hotel halljában meglátta Hitlert, aki barátaival beszélgetett. „Hitler úr, jöjjön, mert a találkozás Churchill-lel valóban nagyon fontos” – szólította meg, a pártvezér azonban a másnap korai távoztára hivatkozva hajthatatlan maradt.

Churchill jó arcot vágott a rosszszívű játékhöz. Később Hanfstaengl a zongorához ült, és közösen skót dalokat énekeltek. Churchill memoárjaiban is sajnálkozását fejezte ki afölött, hogy Hitler elmulasztotta az egyetlen alkalmat arra, hogy megismerkedjenek. A későbbi tömeggyilkos megláthatta volna, hogy olyan ellenféllel van dolga, aki keménységben felveheti vele a versenyt, és a háború végén végül kapitulációra kényszeríti.

Hitler és Churchill: kispolgár a főnemes ellen, aszkéta az élet örömeit élvező személlyel szemben, ideológus a pragmatikus gondolkodó ellen, gyilkos a kalandorral szemben, rasszista a réalpolitikussal szemben. Nyolc évvel a sikertelen müncheni vacsora után a világ sorsát párviadaluk döntötte el.

1940 nyarán a Birodalom még soha nem állt olyan közel a háború megnyeréséhez, mint akkor. A német csapatok lerohanták Lengyelországot, megszállták Norvégiát, a nagyhatalom Franciaországot legyőzték és megalázták. Úgy látszott, csak idő kérdése, amíg Hitler egész Európát uralni fogja, mert a Szovjetunió szövetségese volt, és az Egyesült Államok semlegesként várakozott.

De éppen Anglia, az egyetlen ország, amelyet Hitler csodált és tisztelt, nem fogadta el a hitleri erőszakuralmat. Churchill kijelentette, hogy csak egyetlen cél van: győzelem, győzelem mindenáron, még akkor is, ha ez az út hosszú és nehéz lesz.

Jó egy éven keresztül, Franciaország kapitulációjától a Szovjetunió megtámadásáig Anglia teljesen egyedül kitartott, a londoni vagy Coventry elleni német légitámadások és az afrikai, balkáni és skandináviai német győzelmek ellenére. E kitartás nagyrészt Churchill érdeme volt. A miniszterelnök havannaszivarjával, pöttyös csokornyakkendőjével és feltűnő kalapjaival világszerte ismert személyisége volt az ellenállásnak. Ha nyilvánosan megjelent,

az emberek mutató- és középujjukkal a V jelet, a győzelem jelét mutatták, úgy, ahogyan az Churchillnek is szokása volt.

A vetélytársat Hitler „őrültnek”, „paralitikusnak” és a „világégés okozójának” szidta. Churchill visszaválaszolt: Hitler „szörnyeteg”, a „gyűlölet terjesztője”, az „irigység és szégyen szörnyszülőtte”. Hamarosan láthatóvá vált, hogy e párviadal vesztese az életével fog fizetni.

A második világháború kimenetele tekintetében az angolok kitartása döntő jelentőségű volt. Mert hogyan tudott volna az Egyesült Államok egy európai inváziót előkészíteni, ha a Brit-szigetek – óriási repülőgép-anyahajóhoz hasonlóan – nem állottak volna rendelkezésre? És mi lett volna, ha Hitler az Anglia elleni harcokban lefoglalt egységeket és bombázókat a keleti frontra átcsoportosította volna? Nem sok hiányzott a Sztálin elleni győzelemhez.

Időközben hetven év telt el Nagy-Britannia győzelme óta, és a Churchill iránti csodálat töretlen. Százával látogatják Londonban a Churchill-múzeumot, hiszen Churchill már jó ideje a 20. század ikonjai közé tartozik.

Hitler és Churchill személyisége gyökeresen különbözik egymástól. Mindketten közepes tanulók voltak, de mindkettőjüknek meggyőződésük volt, hogy a sorsnak célja van velük. Hitler művészként kísérelt meg karriert csinálni, a 14 évvel idősebb Churchill katona lett, mert jogásznak nem bizonyult alkalmasnak. Mindketten „outsiderek”, mégis óriási a különbség, ha valakinek az őseit Schicklgrubereknek hívták, vagy az egyik leghíresebb katonai parancsnok, Marlborough herceg leszármazottja, és családja a Blenheim-palotában lakik. Hitler 1898-ban még iskolás, amikor a 23 éves Churchill a Konzervatív Párt londoni székhelyén felteszi a kérdést, kaphatna-e választókerületet. Ez természetesen „megoldható” volt egy az őseiés az Empire iránt elkötelezett fiatal politikus számára. „Ami a brit Empire-nek jó, az nekem is jó.” A fáradhatatlan, gondolatgazdag, jó szónoki képességgel megáldott politikus nemsokára a kormány tagja lesz, ugyanakkor Hitler iskolai végzettség nélkül teng-leng.

Churchill és Hitler katonaként is két véglet. Hitler az őrzetetői rangjából sohasem emelkedik fel, Churchill a haditengerészet vezetője és a világ legnagyobb hadiflottájának parancsnoka. Azonban meggyőződéseit többször cseréli, a pártokat változtatja. A harmincas években úgy tűnik, hogy karrierje befejeződött. Saját pártjával összevész, visszahúzóódik Chartweltbe. Depressziós, már reggel iszik, ugyanakkor történelmi szakkönyveket ír.

Alig szerzi meg Hitler a hatalmat, a volt miniszter Churchill országának masszív felfegyverzéséért küzd. Még a gyűlölt Szovjetunióval való szövetekezést is helyesnek tartja. Elolvassa a *Mein Kampf*-ot, és elítéli a benne foglaltakat. „Nem szeretjük, ahogyan ön a zsidókat, protestánsokat és katolikusokat kezeli, de amíg ez Németországban történik, nem törődünk vele.”

Churchill a hagyományos egyensúlypolitika elveit követi: a kontinensen maradjon meg a nagyhatalmi egyensúly, a világtengereken az angolok uralkodjanak. Követeli kormányától, hogy álljon ellent a Harmadik Birodalomnak. A német követ von Ribbentroppal találkozik, aki békés szándékáról igyekszik meggyőzni. Ribbentrop és Churchill Londonban egy nagy térkép fölél hajolnak, és a német igyekszik megmagyarázni, hogy Németország Ukrajnában és Fehéroroszországban életteret követel. Az angol Empire-t nem bántják, de kívánják, hogy a német keleti expanziót elfogadják. Churchill ezt visszautasítja, mire Ribbentrop kijelenti: ebben az esetben a háború elkerülhetetlen.

Néhány héttel ezután megkezdődik a második világháború. Ez elősegíti, hogy Churchill ismét miniszterelnök legyen. Az akkor 65 éves angol politikus május 10-én este autón a Buckingham Palotához hajt, ahol VI. György király kinevezi miniszterelnöknek. A nációk úgy tesznek, mintha örülnének az események ilyen alakulásának. Goebbels naplójában feljegyzi: Churchill valódi személyiség, nagy tehetséggel, de teljesen kiszámíthatatlan, az angol támadás lelke.

A háború kirobbanása óta a nyugati fronton nem sok történik. Franciaország és Anglia nem kockáztatja az előretörést. Hitler is tétovázik, majd felemeli kezét, és nyugatra mutat: „Uraim, az offenzíva a nyugati hatalmak ellen megindult!”

A német hadsereg papíron a francia, angol és belga csapatoknál gyengébb volt: kevesebb katona, kevesebb páncélos, kevesebb ágyú. A rajtaütés mégis sikeres. A csapatok bevonulnak Belgiumba, Hollandiába és Luxemburgba. Azt a benyomást keltik, hogy innen fogják vezetni a fő támadást. Ugyanakkor azonban a német páncélosok áttörnek az Ardenneken, és meglepetésszerűen a front hátában tűnnek fel. Néhány napon belül a szövetséges csapatok bekerítése megtörtént. A német siker Churchillt is meglepi.

A brit expedíciós hadsereg és a francia hadsereg egységei Észak-Franciaországba szorulnak vissza. Churchill szidja katonái morálját. Megállítja a német előretörést, és lehetővé teszi, hogy az észak-franciaországi Dunkerque-ben az angolok történelmük legnagyobb evakuálását megvalósítsák. Így május végén sok százezer szövetséges katonának sikerült elmenekülnie. Az angolok örülnek a sikernek, ugyanakkor a német csapatok Párizs előtt állnak. A Hitler–Churchill-párbaj ezzel eldőlt?

A békére hajló Chamberlain még a kabinet tagja, Churchill belpolitikai okokból rá van utalva, miközben lord Halifax külügyminiszter a békefrakciót angol-katolikus vadászszenveldéllyel vezeti.

Churchill is ingadozik, vagy ez csak taktikai fordulat? Május 28-a délutánján kész a döntés. A miniszterelnök összegyűjti a kiszélesített kabinetet, és kijelenti: nincs különbség aközött, hogy békét kötünk, vagy a sikerért küzdünk. Hitler Angliát a „rabszolgák” államává tené, ezért tovább kell harcolni. Churchill szerint nagy a lelkesedés, mert a helyzet tiszta: a háborút folytatni kell. Churchill leghatékonyabb fegyvere a szó: Németországot sivataggá bombázza. Végül Hitler arra határozza el magát, hogy az angolokat a tárgyalasztalhoz kényszeríti. Naponta feltűnnek német vadász- és bombázógépek Délkelet-Anglia felett, Churchill kénytelen a szeretett Chartwellt elkerülni.

A Royal Air Force technikailag ütőképesebb. A radarállomások és a figyelő- meg jelzőberendezések a legjobbak. Emellett pedig a sziget repülőgépgyárai több gépet gyártanak, mint a németek.

1940. augusztus 24-én a németek először bombázzák London lakónegyedeit. Erre Churchill elrendeli a Berlin elleni támadást. A német főváros kárai elenyészőek, Hitler mégis tombol: az angol városokat le fogja radiózni a föld színéről. A nácik örömmel nézik London pusztulását. Mikor fog ez a kreatúra Churchill kapitulálni? – kérdezi Goebbels. „Anglia ezt örökké nem bírhatja ki.”

De kibírja. Demonstratívén jelenik meg a romok között Churchill. Megtapsolják: „Fizesd nekik vissza.” Az első nagy légitámadás 1940 decemberében Mannheimot éri. 1940–41 telén Hitler belátja, hogy riválisát bombázással nem tudja kapitulációra kényszeríteni.

Churchillnek nagy segítség volt, amikor Hitler szövetségese, Japán bombatámadást intézett Pearl Harbor ellen... Ezzel az USA is belépett a háborúba. Rooseveltnak annyiit mond: „Ez leegyszerűsíti a dolgot. Isten legyen Önnel.”

1941 májusában az Anglia elleni német légitámadások érezhetően csökkennek, mert a bombázókra keleten volt szükség. Hat héttel később a német hadsereg megtámadja a Szovjetuniót. A Szovjetunió megtámadásával az angol állam véglegesen megmenekült. De ez a siker meggyorsítja a túl nagy Empire szétesését. A háború végén, 1945 februárjában az angolok Drezdát is bombázzák, amit Churchill is „értelmetlen pusztításnak” nevez. A végén minden Sztálin és Rooseveltnak akarata szerint történik. Közismert, hogy néhány nappal a kapituláció előtt Hitler öngyilkos lesz. Churchill véglegesen győzött, a párviadalnak vége.

Ha mindezekre a szomorú eseményekre visszaemlékezünk, boldogok lehetünk, hogy a mai generáció békében él, és gyermekeink el sem tudják képzelni, milyen borzalmas volt a világháború. Ma is vannak problémák a világ különböző részein, de Európa és az Egyesült Államok aránylag csendesen küzd a mindennap gazdasági problémáival. Az én korosztályom, az 1922-ben születettek egy része elpusztult a háborúban vagy a fogságban. Hogy velem nem így történt, ez engem különösen hálára kötelez.

KOVÁCS KISS GYÖNGY

KOLOZSVÁRI SZŐLŐK ÉS BOROK A FEJEDELEMSÉG KORÁBAN

■ A szőlő- és borkultúra a maga történeti és földrajzi tagoltságában, komplexitásában és változékonyságában a legrégebbi műveltségi javak egyike, amely gyakorta akár meghatározóan jellemző lehet egy civilizációra. Előzményei több ezer évesek, a szőlőtermesztés és borkészítés története valójában egyidős az emberiség történetével, fejlődése párhuzamos a kultúráéval és a civilizációéval.

A kolozsvári szőlőművelés kezdeteit hiteles írásos emlékek nem tanúsítják, jóllehet a települést övező dombok napsütötte oldalai, a málok mindig is alkalmasak voltak szőlőtelepítésre és -művelésre,¹ amint ezt a több évszázados gyakorlat is bizonyítja. Az első szőlőművelők akár a rómaiak is lehetnek, esetleg a várnépek, a püspöki falu lakosai vagy a *hospesek*. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a Kolozsvár tőszomszédságában letelepült kolozsmonostori bencések serkentették elsőként a kolozsváriakat szőlőművelésre, mint ahogy ezt a világ más tájain is tették; Kolozsvár esetében pedig egyéb területeken is hozzájárultak a település gyarapodásához, anyagi és szellemi kultúrájának megszilárdulásához.²

Miután 1316-ban I. Károly a kolozsváriak kérésére kibocsátja Kolozsvár várossá fejlődésének alap-kiváltságlevelét,³ a városi levéltári anyagban is egyre több oklevél támasztja alá a szőlőművelés és a borgazdálkodás tényét. A város kiváltságleveleinek sorozatában a szőlőkre és a borra vonatkozó kiváltságok kötegét a *vinea* és a *vinum* címszavak V kezdőbetűjével jelölik (Fasc. V.), a köteg első hét oklevele pedig a szőlőműveléssel kapcsolatos. Ezek, többek között, pontosítják már a 14. században, hogy a város határán kívül meddig terjednek a kolozsváriak szőlői, illetve – mint egyébként más városok esetében is – miként nyilvánul meg e

téren a királyi támogatás a várospolitika és a szőlőművelés tekintetében. A köteg első három oklevele ugyanis a földesúrnak járó hegyvám (*tributum montanum de vineis*) – amivel a középkori jogszemlélet szerint a szőlőtermesztők tartoznak a város határán túl művelt szőlőkért – fizetése alól mentesíti a kolozsváriakat. Az első, 1373-ban kelt oklevélben I. Lajos király felszólítja az erdélyi püspököt, ne szedjen hegyvámot a kolozsváriaktól a fenesi birtokán művelt szőlőkért. A második, hasonló, imperatívuszban megfogalmazott oklevél a kolozsmonostori apátnak szól, és az apátság monostori uradalmának területén művelt szőlőket érinti. A harmadik, 1409-beli oklevél Kolozsvárt is – miután 1405-ben elnyerte a szabad királyi „kerített” város státusát – a királyi városokat megillető kilenced, illetve hegyvám fizetése alóli mentességben részesíti bárhol is található szőlőiket illetően.⁴ Természetesen az idők folyamán ennek a mentességnek a hatálya a földesúr és a kolozsváriak közti hatalmi viszony függvényében többször is módosult, előfordult ugyanis, hogy az erőskezdő kolozsmonostori apátok általános földesúri igényekkel léptek fel, mely gesztus viszályok és pereskedések sorozatát gerjesztette.⁵

E források ugyanakkor arról is tanúskodnak, hogy a 14. század folyamán – saját határaikon túl – a kolozsváriak szőlői, szőlőkertjei és -hegyei (*promontoriumok*) nyugaton már egészen a Szászfenes feletti dombokig terjedtek. Ennek megfelelően a fejedelemség korában a kolozsváriak szőlőkertjei délen a Házsongárdtól kezdődően délkelet felé a Békásig húzódtak, majd északon a kajántói úttól és völgytől kiindulva a Szentgyörgy-hegyen, a Lombon, a paisi dűlőn, a különböző nevű málokon – Túzokmál, Kómál, Borjúmál, Kányamál – és a Hó-

ján át a monostori és szászfenesi dombokon folytatódtak. A kolozsvári szőlők helyének és a birtoklók szerinti területének egyik leggazdagabb forrásai a városi levéltár osztálylevelői. Ezek szerint a kolozsváriak szőlőhagyatékait a leltárakban a következő nevű helyeken azonosíthatjuk: Szentgyörgy-hegye, Hídelve (kertszőlő), Kómál, Hója, Lomb (külön említve a felső Lombot), Fenes, illetve a fenesi határ, utóbbi esetében külön specifikálva a kertszőlő, a kerekszőlő, de megkülönböztetik a fenesi Hosszúhegyet, a Hosszúszőlőt, másképpen a Hosszút is. Természetesen a szőlőtermesztésre alkalmas és használt helyek területének ára különbözik a talaj, következésképpen az ott termett szőlőből készült bor minőségének függvényében; az ármegállapításnál azonban feltehetően figyelembe vették a szőlőültetvény állapotát is.⁶ Így például a fenesi határon az osztóbírák egy hold szőlőt 1629-ben a Hosszúhegyen 40 rénes forintra értékelték, a Hosszúszőlő felett pedig egy fél holdat 30 forintra, a Szentgyörgy-hegyen 1630-ban egy hold ára 33 rénes forint, míg a felső Lombon ugyanebben az évben 31 forint csupán félholdnyi szőlőt ért.⁷

Tekintsük röviden át, kik voltak a kolozsvári szőlők *birtokosai*. *Krónikájában* Heltai Gáspár Stephan Kolb polgárt, akinek a házában Hunyadi Mátyás született, gazdag szőlőművesként említi, bár Mátyás királynak a szülőházát adófizetés alól mentesítő kiváltságlevele a lakóépület említett gazdját egyszerűen civisnek nevezi.⁸ Viszont a 16. századtól a kolozsvári források a szőlőművelő megnevezéssel a szőlőkben idénymunkát végző szolgarendűeket illetik. Nem honosodott azonban meg a szőlősgazda kifejezés sem, amit az is bizonyít, hogy a kolozsvári adatokban különösen gazdag *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 'szőlősgazda' címszava egyetlen olyan kolozsvári adalékot sem tartalmaz, amely a kifejezés használatára utalna.⁹ Nyilván azért nem, mert a kolozsvári társadalomban ismeretlen a valós szőlősgazda státusz – egzisztenciális értelemben, kizárólagos jövedelemszerző minőségként. A szőlőbirtokosok elsősorban a városfalakon belül élő módos vagy kevésbé módos polgárok, céhbeliak, „művesek”, „árus

emberek”, kalmárok vagy egyéb foglalkozásúak voltak. Már 1454-től ismerünk kolozsvári polgárokat, akik a monostori hegyen birtokoltak szőlőket. 1492-ben pedig Lukács kolozsvári festőt Polnar Péter apát a monostor és a templom díszítéséért két hold szőlővel és egy présházzal jutalmazta.¹⁰ Az ispátlyok szőlőterületeinek kivételével a kolozsvári polgárok tulajdonát képező szőlők, jobbára az idők folyamán végbement osztályok következtében felaprózódtak, és rendszerint különböző helyeken voltak találhatók. Például a város egyik legtehetősebb polgárának, Vicei Máténak elhunytá után, 1627-ben készült osztálylevél értelmében két feleségétől származó gyermekeinek és unokáinak az elhunyt szőlőbirtokából egy-egy jogosultnak nem jutott több 4 holdnál, ezek is szétszórva a különböző határokon. Így például tizenhárom esztendő Antal nevű fiának négyholdnyi szőlőrészből másfél hold a Hójában, a többi a fenesi határon a következő megosztásban: két hold egy tagban, majd két különböző helyen fél-fél hold.¹¹

A kolozsváriak szőlőgazdálkodását vizsgálva eleve fel kell figyelnünk bizonyos helyi sajátosságokra. A szőlőhegyek mentén – amint erről alább részletesebben is szó lesz – nincsenek pincék, pincesorok. Következésképpen szüretidőben a szükséges eszközöket nem a pincékből hozták elő, hanem a gazda házatól szállították a szüret helyére. A másik sajátosság: éppen a pincék, pincesorok hiányából adódóan Kolozsvárról bor kivitel is csak igen kivételes esetekben történt. Szüretkor bizonyára minden szőlőhegy a szokásos vigadalmak színhelyévé is vált, adataink azonban arra is utalnak, hogy a város közelében fekvő szőlőskertek alja szolgálta a céllövészet gyakorlását. Az egyik lövőtér, illetve lövőhely a kómáli szőlők alatt feküdt,¹² de egy hasonló volt a házsongárdi szőlőhegy szélén is.¹³ 1574-ben, a hídelvi hóstát szász legényei és a magyar ötvösinasok közti tragikus végű verekedést követően – amelyben egy ötvösinas életét vesztette – a kihallgatott tanúk vallomásából kiderül, hogy a szőlők alatt terült el a serdülőkorú inasok játszótérszerve is. Sőt – feltehetően a szőlősgazda gyermekei és azoknak

barátai – a szőlőskertben is játszhattak. A lőtér ugyanakkor sajátos kivételezettséggel bírt. Egy 1519-ben kelt statútum, amely általában tiltotta a borkimérést „felírásra, rováásra”, azaz hitelre, kimondja, hogy a lőtérben kivételesen hozomra is lehet bort árulni. Ezzel a sajátos korcsomálási joggal feltehetően a lőtér szomszédságában fekvő szőlők gazdái élhettek.¹⁴

A szőlőművesek. A szőlőtermesztés köztudottan munkaigényes foglalkozás, amely kora tavasztól egészen a szüret utáni must, illetve bor kezeléséig állandó odafigyelést, készenlétet és munkát igényel. Ezért még a kisebb kiterjedésű, családi művelésű szőlőkben is szükségeltetik bizonyos munkálatokhoz külső munkaerő, amit többnyire a kalákázás biztosított. Más a helyzet azonban Kolozsvárt, ahol a szőlőbirtokos polgárok nem vettek részt közvetlenül a szőlőművelési munkálatokban, az ispotályok pedig csak bizonyos, könnyebb fázisoknál (például szedés, levelezés, metszés) vették igénybe az ispotálybeli szegények munkáját, a szőlőket azonban szakmányban vagy napszámokkal műveltették. Ennek megfelelően a nagyobb kiterjedésű szőlőkben a munkálatokat idénymunkások végezték, a vincellérek irányításával.¹⁵ Mivel az ispotályok elszámolásra kötelezett városi intézmények, számadáskönyveikben feltűnik a vincellérek járandósága, mint ahogyan a napszámok esetében tételesen megjelennek az egy-egy műveletre fordított költségek is, illetve az általuk elvégzett munka mibenléte-mennyisége.¹⁶ A szőlőkben a munkálatok március–áprilisban kezdődnek a karózással. Ennek a napszáma 12 dénár.¹⁷ Két hét múlva következik a szőlők meghajtása vagy hajlítása, azaz a szőlőtőnek karóhoz kötözése friss fűzfavesszővel. Ezt a fázist többnyire asszonyok és leányok végzik. 1608-ban ennek a napszáma 8 dénár.¹⁸ Március végén, áprilisban sor kerül az első kapálásra, amit júniusban a második kapálás követ. A kapálók napi bére 12 dénár.¹⁹ A két kapálás között pedig a szőlőben több művelet vár a szőlőmunkásokra. Közvetlenül az első kapálás után a szőlők szaporítása, pótlása érdekében el kell végezni a homlítás vagy bujtást, azaz a szőlőhajtás lehajlítását,

földdel való betakarását, hogy a föld alatt gyökeret eresszen. Ennek a bére napi 12 dénár.²⁰ Május folyamán végzik a levelezést 8 dénár napszámmért,²¹ azt követően pedig az első kötözést, majd júliusban és augusztusban a másodikat és harmadikat. Az első és harmadik kötözésért napjára 8 dénár fizetés jár, a másodikért 12 dénár.²² A szüret előtt, többnyire szeptemberben került sor a keverésnek nevezett utolsó kapálásra.

A szüret – vagy ahogy a források említik, szedés – megkezdését, illetve végzését a százférfiak tanácsának határozatai szigorúan szabályozták. Így például 1600-ban a szüret megkezdésének első napja az ispotály szőlőiben október 24., a többi szőlőben október 27. volt. Az erről szóló határozatban ez áll: „ispotálymester uram ez jövő pénteken kezdgye el a szedést, utána való hétfőn penig kezdgyék az alhegyeket az szokás szerint szednie, de senki erős büntetés alatt vasárnap ne merészellyen szedni, hanem praedicatio után estvefelé költözhessenek szőlejek alá, az derék hegyek annak utána az [rég]i mód szerint szabaduljanak meg”. Tehát a szüretelés megkezdésében az elsőbbség a város ispotályait illette, néhány nap elteltével azonban a többi szőlősgazda is megkezdte a szedést, előbb az alant fekvő, majd a „derék” szőlőhegyeken.²³ A szüret is sok munkáskezet igényelt, mert a szedés együtt járt a bothordással. A szedésnek a napi bére 4 dénár volt, a bothordásnak, azaz a fűrtök a nyomókhoz való, puttonyos szállításaért a napszám 12 dénár.²⁴ A kijelölt helyen, a kádakba öntött fűrtökből a nyomók taposták ki a mustot. Egy-egy nyomó bére 12 dénár.²⁵ A szüret idejére a szőlősgazda vagy a vincellér „kiköltözik” a szőlő alá, pontosabban kihordatja a szüretkor használatos kádakat, puttonyokat, vedreket, sajtót, hordókat, átalagokat. Ez a kihurcolkodás is arra utal, hogy a kolozsváriak szőlőiben nem voltak pincék, pincesorok, mint más borvidékeken, ami a sajátos kolozsvári borgazdálkodással függ össze. Közvetlenül a szüret után még el kellett végezni a pántfajtást, majd a metszést és a fedést. A pántfajtás a tavasszal, a szőlőtő karóhoz kötéséhez használt, de a nyáron megszáradt fűzfavesszők szétvágásából és elhordásából áll.

Ennek a munkának a napi bére 5 dénár,²⁶ és ezt az esztendő utolsó munkálataiként a metszés és a fedés követte. Mind a metszésnek, mind a fedésnek a napidíja 12 dénár volt.²⁷

A szőlőben, amint már említettük, a férfiakkal karöltve nők is dolgoztak, és a szőlősgazdák vagy a vincellérek a napszámokkal szembeni durvaságaiktól-trágárságaiktól őket sem kímélték. E gyakorlatnak szintén nyoma marad a város törvénykezési jegyzőkönyveiben: 1562-ben egy asszony által perbe fogott szőlősgazda ellen a tanúk részletesen kifejtették, mily szidalmakkal illette a gazda a szőlőműves asszonyt: „Bestie kurwane w es bestie kurwane w leanya! ... czo be kuruafi kabala, nam eg jó falatot nem ehetem tobbet! ... Ereg be, takaroddyal be! Ereg be bestye kabala...”²⁸ A helybeli szőlőmunkások többnyire a városi társadalom kevésbé tehető, jórészt pauperizálódott s így társadalmilag eljelentéktelenedett rétegeiből származnak. 1584-ben egy tanú például így vall: „nem tudom minth s hogy leöt, mert zegeny ember giermeke lewen, en chak a zeoleoben munkalkadtam”. És egy másik kolozsvári szőlőműves tanú önmagáról: „enis mint szegény munkás és szőlő kapás Ember... midőn rettenetes Tolvaj kiáltást hallottam volna, kertemből ki-ki mentem.”²⁹ A források azonban egyértelműen arra utalnak, hogy e szőlőmunkát vállaló városi napszámások gyakorlatilag nem okoztak több gondot a komunitásnak, mint a többi városiak. A tizedesek, fertálykapitányok számon tartották, évenként bejegyezték őket a fertály adókönyvébe, megfizették velük adójukat, és amennyiben törvényszegést követtek el, városi polgártársaikhoz hasonló módon folyt az eljárás ellenük. A társadalomba való problémamentes integrálódás gyakorlata nem jellemezte azonban a környező, némelykor távolabbi településekről származó, Kolozsvárra elszegődött – bármilyen elnevezésű – szolgákat és szolgáltatókat, akik öntörvényű világot teremtettek maguknak a városon belül. Szolgarendűekként hét közben keményen dolgoztak, s állandó szállításuk lévén, gazdájuk kordában tartotta őket, behajthatók voltak rajtuk a kirótt adók, azonban egyértelműen s kimutathatóan

megőrizték saját mikroközösségük életformáját, szabadidős szokásait – jórészt származási helyük szerinti csoportosulásban. Énekeikkel, virágénekeikkel, táncaikkal, vasárnapi ivászataikkal, mulatozásaikkal, hangoskodásukkal nemegyszer megbotránkoztatták a helybelieket, és szilajságuk gyakran a város bírái elé juttatta őket, onnan pedig nemegyszer a kolozsvári tömlöcbe, a Toronyba.³⁰ Ez egyébként kiadós kocsmázgatásokat követően némelykor megtörtént tisztos kolozsvári gazdáikkal is. Mindezt a törvénykezési jegyzőkönyvek tanúvallomásai örökítik meg, amelyek gazdag forrásai ennek az urbanitásban latensen tovább élő falusi életformának és kialakulóban lévő városi folklórnak.

A tizenöt éves háború viszontagságai idején – és annak közvetett hozadékaként az azt követő években is – országszerte igen elterjedtek a különböző bűncselekmények, és ez alól Kolozsvár sem képez kivételt. A várost elárasztották a „levelesített” bujdosók, el nem szegődött szolgáltók és szolgák, parázna nőszemélyek, az úgynevezett lézengek, akik nem riadtak vissza bűncselekmények elkövetésétől sem.³¹ Ezért a közösség kénytelen volt ismételt határozatokat hozni féken tartásuk, városból eltávolításuk érdekében, illetve külön szolgákat tartani, akik a kötelező adót igyekeztek e lumpenelemeken behajtani. Utóbbiak számát gyarapították azok az idénymunkások is, akik a szőlőben elkezdődött munkálatok, de főleg a szüret idején előzőnlótték a várost. Ezeket a szőlőkben munkát vállalókat munkájuk természetétől függően Erdély-szerte különböző elnevezésekkel illették,³² a kolozsvári szabályrendeletek azonban – az egyszerűség kedvéért – következetesen *szőlőművesekként* hivatkoztak rájuk. Miután 1600 júliusában a százférfiak tanácsa megállapította a városban „az számtalan sok futottságnak és kuldusoknak nagy szörnyőségeket és ocsmány dögletes voltokat”, annak elkerülése végett, hogy „közönséges nyavalya és romlás következne belőle”, az egyházfiakat és az ispátymestereket a koldusok helyzetének kivizsgálására utasították. A tanács ugyanakkor felkérte a bírót, kiáltassa ki, hogy minden rendbeli „jövevény emberek”,

szőlőművesek és koldusok egyaránt szerezzenek maguknak szállást a hóstátokban, illetve rendelje el – büntetés terhe mellett –, hogy senki a piacon, utakon, házak alatt haragszó után ne hálhasson.³³ A százférfiak megállapítása és kérlelhetetlen utasítása nyilvánvalóan a jövevény idénymunkásokra vonatkozik és nem a városi szegény rendű szőlőművesekre. Viszont a szőlőművelésből és következésképpen a borgazdálkodásból származó jelentős haszon biztosítása megkívánta – amint ezt a szüret esetében már láttuk – a szőlőművesek alkalmazhatóságának és napszámuknak szigorú szabályozását. Ezért a város periodikusan – többnyire évente – szabályozta az egy-egy munkálatért kifizetendő bért. 1585-ben például azt a gazdát, aki a béren felül ételt is adott, vagy a megszabottnál nagyobb bérrel csábította magához a szőlőművest, tíz forint bírság fizetésére kötelezték. 1600-ban már ennél is szigorúbb a szabályozás. Ekkor már az étkeztetésen kívül a szőlőművesek kocsmában való „gazdálkodtatása”, azaz megvendéglése is tilos volt. 1603-ban, amikor a várost a „nagy éhség” szorongatta, a százférfiak tanácsa a „mostani nyomorult, nyavalyás szűk időhöz képest” a szőlőművesek napszámát ideiglenesen a következőképpen szabta meg: a férfi szőlőművesek, kapások, homlítóknak napibére 14 dénár, az asszonyoké 9 dénár volt. Ezúttal is tiltották az étkeztetést, a határozat megszegését minden esetben 10-10 forinttal büntették. 1604-ben pedig, feltehetően a munkaerőért történő versengés következtében, azokat a vincelléreket, akik a városi végzés ellenére „hitetecsábítják” a szőlőműveseket, megszegyenítő büntetéssel, kalitkába zárással sújtották. Hasonló büntetés járt azoknak a parasztembereknek is, akik magasabb bérezéssel kérkedtek a szőlőművesek előtt.³⁴ A szüret befejeztével és az utána még elvégzett – már említett – munkálatokkal a szőlőművesek zömének véget ért szőlőbeli foglalatossága. Következett a kisajtott must elszállítása a szőlőbirtokos városbeli pincéjébe.³⁵ A különböző helyeken szüretelt must városbeli tárolása a helyi adottságok – a többnyire felaprózódott szőlőparcellák – miatt ugyanis gazdaságosabbnak tűnt a pincék-pincesorok épí-

tésénél. És nem utolsósorban a kolozsvári, „másodfoglalkozású” szőlőtermesztésből sem származott oly nagy mennyiségű must és bor, ami ne fért volna el a gazda városi pincéjében, kivált rossz termés esetén. E vonatkozásban Stephan Puelacher kolozsvári főbíró 1597-ben ezt vallotta: „azon ezten-deoben kewes bor termet wala es az pincze megh nem rakodot borral”.³⁶ Ugyancsak a lakóház szomszédságában megépített pince mellett szólt a kolozsvári szőlőbirtokosnak a kizárólagos korcsmárolási joga, illetve az idegen bor behozatalának tilalma is, ami a bor tárolását csak egy idényre igényelte és a korcsmárlás megejtéséhez minél közelebbi színhelyhez kötötte.

A must városba szállításával és pincékben való elhelyezésével ugyanis a szőlőbirtokos a következőkben már más státusban tevékenykedett: *korcsmároló borgazda* vált belőle, aki mellett jelentős funkciót nyert a *csapláros* tevékenysége is.

A bor behozatalának tilalmával minden szabad királyi város élhetett, ennek megfelelően Zsigmond király már 1414-ben – a kolozsváriak régi szabadságaira és szokásaira utalva – megtiltotta az erdélyi püspökség árendátorának a megszerzett tizedbórnak a városba való behozatalát és árusítását. A borbehozatali tilalom régi jogát és szokását később Mátyás király – akinek uralkodása idején érte el a szőlő- és bortermelés fejlődésének tetőfokát, Magyarország ebben az időszakban Európa első szőlőtermesztő államainak a sorába került – 1458-ban hangsúlyosan megerősítette,³⁷ a kolozsváriak pedig következetesen és szigorúan ragaszkodtak e jogukhoz, amely számukra a korcsmárlás kizárólagosságát is biztosította, és hozzájárult a közösség jólétének biztosításához. E kiváltsághoz való ragaszkodásukra, illetve ennek ismételt megerősítésére való törekvésüket mutatja, miszerint a kiváltságlevelek sorozatában a szőlőművelést és borgazdálkodást célzó 1373 és 1713 közötti oklevelek közül csupán az 1-7. szám alattiak vonatkoznak a szőlőművelésre, míg a 8-tól 23-ig számozottak mind az idegen bor behozatalának tilalmára (1458-1702). A város számára olyannyira fontos borbehozatali tilalom megszegőit büntették. A helytörténeti

irodalomban jól ismert Szabó Ambrusnak, a város bírájának esete, akit, mivel idegen bort hozott be Kolozsvárra, 1491-ben halálra ítélték, az ítéletet pedig a legmagasabb szász bírói testület is helyben hagyta. Szabó Ambrusnak sikerül ugyan elmenekülnie a városból, bűnét azonban a kolozsváriak olyan súlyosnak ítélték, hogy, amikor 1512-ben özvegye és utódai kérték az elkobzott javaival való szabad rendelkezési jogot, a város kérésüket a bűncselekmény elkövetése után húsz évvel is elutasította.³⁸ A 16. század folyamán e büntetés némiképp enyhült, a törvényszegőt már nem ítélték halálra, ám a tilalom ellenére behozott bort tartalmazó hordót a pellengéren nyilvánosan meglékeltek. A tilalmat a kolozsváriak olyannyira komolyan vették, hogy amikor 1615-ben a városban tartózkodó Bethlen Gábor fejedelem asztalára szükségeltetett némi bor, a város Gellyén Imre főbírótól vásárolta meg azt. A tiltás fölött a közösség rendszerint valamennyire szemet hunyt azonban a városban tartott országgyűlések idején, amikor a fejedelem és kísérete, valamint a követek kisebb mennyiség behozatalával – ami nem veszélyeztette a korcsomárlás kizárólagosságát – szegték meg a törvényt.³⁹ Ily esetekben a „circumspectis” polgárok úgy vélték, a többnyire palackban behozott bort illetően nem kell a törvény szigorával eljárni, ezért a százférfiak tanácsa arra utasította a bírót, hogy legyen „csendességben”, és amíg a fejedelem és az országgyűlés a városban időzik, ne „cirkáltassa”, azaz ne kerestesse a behozott palackozott bort.

Jóllehet Kolozsváron nem alakult ki olyan karakteres szőlőtermesztés – és ennek következtében boráskultúra sem –, amelyet egyedi kultúrtörténeti jelenséggént tarthattunk számon, azonban más városokhoz hasonlóan az e tevékenységet serkentő kiváltságlevelek itt is hozzájárultak a városi polgárság gyarapodásához, anyagi jólétének fokozásához, ha nem is oly mértékben, mint ahogyan ez például Sopron esetében történt.⁴⁰ Ennek egyik okát a borkivitelnek-borkereskedelemnek a hiányában látjuk, ami feltehetően a kolozsvári bor minőségének is függvénye. Erdélyi viszonylatban a kolozsvári borgazdálkodást az ugyancsak

szőlőműveléssel is foglalkozó Zilah püspöki mezővárosával összehasonlítva kimutatható, hogy míg Zilah esetében mind a földesúr, mind a mezőváros szorgalmazta a borkivitel, és élt is ezzel a lehetőséggel, addig 1599 és 1637 között a kolozsvári harmincadí számadáskönyvek szerint a városi borkivitel mindössze 17 hordó, 42 öreghordó és 2232 ejtel mennyiséget tett ki.⁴¹ A kolozsvári bor minőségét illetően a vizsgált periódusra vonatkozóan nem rendelkezünk releváns információkkal, a 19. századi minősítés szerint azonban az itteni borok a savanykás, száraz borok kategóriájába tartoztak.⁴² A minőséget tekintve útbaigazítást adhat a helybeli bor árának más borvidékek áraival való egybevetése, sajnos azonban e téren jelenleg rendelkezésre álló sporadikus és kis számú adat nem teszi lehetővé az összehasonlítást. A Szentlélek ispotály számadáskönyvei szerint a bor ejtelét 1603-ban 12 dénárért, 1606-ban 2 dénárért, 1608-ban és 1650-ben 6 dénárért árusították. Az osztálylevelek anyagából egyelőre annyit tudunk, hogy az osztóbírák 1628-ban az óbor ejtelét 8 dénárba értékelték, 1615-ben pedig a fejedelem asztalára vásárolt 157 1/2 veder borért 79 forint 60 dénárt fizettek.⁴³ A kolozsvári borok minőségére utal az is, hogy a Kolozsvárt 1882-ben pusztító filoxéra után a szőlőhegyeket, szőlőskerteket nem telepítették újra, amint ez más borvidékeken történt. Ez implicite jelzi, hogy miután az akkori italmérési jogszabályok nem tették lehetővé a kizárólagos korcsomáltatást, a kolozsvári egykori szőlőbirtokosnak nem volt kifizetődő a kompetitív borgazdálkodás.

A város a saját termésű bor árusítását, a korcsomáltatást a borbehozatali tilalomhoz hasonló szigorral kezelte. Mind a *borgazdák*, mind a tisztességes italmérést biztosító *csaplárosok* kötelezettségeit a statútumok szabályozták. A borgazdáról szóló, 1560-ban alkotott és 1583-ban megújított szabályrendelet szerint a borgazda csak azt követően kezdhetett korcsomáltatni, miután megjelent a bíró előtt, és csaplárt kért, utóbbi a korcsmában vagy korcsmaházban a szakmai tudást, a szabályszerű és tisztességes italkimérést volt hivatott biztosítani. A csapláros városi bizalmi ember volt, aki a csaplárosság elvállalását

megelőzően esküt tett, melyben kötelezte magát a csaplóros tevékenységét szabályozó statútum kitételeinek betartására. Eleinte a bíró nevezte ki, a későbbi években a kinevezés a vásárbíró hatáskörébe került át. Feladatai közé tartozott a hiteles mértékek, valamint a bor minőségének ellenőrzése. Kötelességesség esetén előfordult, hogy a korcsomai tartózkodását a börtönként funkcionáló Torony-belivel kellett felcserélnie.⁴⁴

Azt, hogy a borgazda házában „italt kíván kezdeni”, a kifüggesztett cégér tette közhírré. E cégek multifunkcionalitását mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy esetenként arra is alkalmasnak bizonyultak, hogy a nekitüzesedett borivók egymást ütlelgéjk velük. A cégér kifüggesztése a borgazdát egy adott bor kimérésére jogosította, újabb borfajta „megkezdése” előtt köteles

volt bevenni cégérét, és a változtatott bort egy óra elteltével kifüggesztett új cégér alatt árusítani. A kolozsvári korcsomában tilos volt a bor mellé ételt felszolgálni – e restrikció oka nyilván a borgazda kiváltságával függött össze, amely kizárólag a saját terméssű bor árusítására korlátozódott, és amit nem lehet összekapcsolni másféle jövedelmet hozó tevékenységgel. Idővel ez a tiltás enyhült, és bizonyos – szigorúan meghatározott – esetekben a korcsomában is meghonosodott az ételfogyasztás gyakorlata.

A kolozsvári bor útjának, amely a szőlőskertekből indulva a korcsomaházban, a városi társadalmi érintkezés egyik meghatározó színhelyén ért véget, fő forrásai a város törvénykezési jegyzőkönyvei, amelyek e tekintetben szinte kimeríthetetlenül gazdag anyagot kínálnak.

■ JEGYZETEK

1. Például 1454-ben egy kolozsvári özvegyasszony végrendeletében tüzokmáli szőlőjéről hagyakozik, 1469-ben kolozsvári polgárok a Kómálon művelt szőlőjükről a kolozsmonostori apátnak tartoznak bordézmával, 1461-ben a Szentgyörgy-hegyen, 1468-ban pedig a Thropenberg nevű hegyen lévő szőlőről végrendekeznek. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). Szerk. Jakó Zsigmond. I–II. Bp. 1990. I. 1153, 1932, 1512, 1802. sz. (448, 694, 582, 660.) (A továbbiakban Jakó: Kolozsmonostor.)
2. Jakó: Kolozsmonostor. I. 119.
3. Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Buda 1870. 31–33. (A továbbiakban Jakab: Oklevéltár.) Vö. Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. II. 1301–1339. Szerk. Jakó Zsigmond. Bp. 2004. 263. sz. (119.)
4. Jakab: Oklevéltár. 72–73, 82–83, 149–150. Az említett szőlőkre és borokra vonatkozó okleveleket Diósy Gergely is – aki igencsak tisztában volt a szőlőtermesztés jelentőségével a kolozsváriak anyagi jólétét illetően – fontosnak és méltónak tartotta arra, hogy bevezesse az 1592-ben befejezett, első magyar nyelvű levéltári segédletébe. Néhány példa ezekből: „Sigmond lewele, hogy a Coloswariaknak mind ith valo, s mind Másut valo hatokon fekw zeoleiekreol, Mustokrol se wamot, se feold bert, se kilencedet Ne vehessenek, Ne kerhessenek is semmikeppen, hanem chak az igaz dezmat megh Advan, bekewel bochatassanak az eoi Borokkal. – Layos lewele Convent pechety alath. hogy a fenessj zeoleokreol se feold bert se egieb Exactiokat Ne vehessenek, hanem chak az igaz dezmath. – Sigmond leewele Dichyri az Waros hiwsegheth, Ad illien zabadsagit, hogy akar melj hataron leweo zeoleo hegiekreol feold beert, s kilencedet Ne vehessenek, Mely zabassagot semmj zyn alat Egy feyedelemis Ne zeghessen semmi kenzergetessel, ighirettekkel, Seoth ha valakit erre meg esketnenekis, semmit az hwt Ne keoteleshessen, heaba valo legien, mellyet Sigmond teorwen zerint ereol deliberalwan adoth kj.” Kiss András: Más források – más értelmezések. Mv. 2003. 148.
5. Jakó: Kolozsmonostor. I. 51–53.
6. A kolozsvári fejedelemség kori ingatlanárakat, beleértve a szőlőket is, külön dolgozatban kívánom részletezni. A szőlők Kolozsvár környéki elhelyezkedéséről, illetve a szőlőtermesztésről, egyebek közt lásd Jeney-Tóth Annamária: Szőlőtermesztés és borfogyasztás a 17. század első évtizedeiben Kolozsváron. Korunk 2008. 9. sz. 62–68.
7. Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága Kolozsvár város levéltára (a továbbiakban KvLt) Fasc. I. 143, 148 b, 148 c. Ez az értékkülönbség egyébként kimutatható a szántóföldek esetében is. Míg a Szentgyörgy-hegyen vagy a györgyfalvi út mellett egy négyköblös szántóföld ára 12 rénes forint volt, a Kövespadon egy hatköblös föld 25-öt, egy tízköblös 50-et ér, a Kajántó völgyében, illetve a Belső-Szopor oldalán pedig egy-egy nyolcköblös föld ára csupán 12 rénes forint, a Kőhídon egy kilencköblös föld 12 rénes forint. A tordai országút mellett egy négyköblös szántóföld 17 rénes forintot és 54 dénárt ér, a Házsongárdon, a tordai országút mellett szintén egy négyköblös szántóföld 6 rénes forint, míg a Tüzokmálon egy három és fél köblös 10-et, a Tüzokmál alatt egy kétköblös és 4 vékást 4 rénes forintra értékelnek. A Nádafteri alatt, innét a Nádason egy négyköblös szántóföld 45 rénes forintot, a Bodonkút alatt egy két és fél köblös pedig 16-ot ér. A Kajántó-völgyben egy nyolcköblös föld ára 13 rénes forint, a borháncsi oldalon a négyköblös földet 6 rénes forintra értékelték, a györgyfalvi út mellett ugyanilyen területű föld 14 rénes forintot ér, Belső-Szopor oldalán a nyolcköblös föld értéke 12 forint.

8. Kronika az magyaroknak dolgairól. In: Heltai Gáspár válogatott munkái. Szerk. Székely Erzsébet. Buk. 1957. 283–284; Urkundenbuch für Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hrsg. Gustav Gündisch. Buk. 1981. 207–198. (A továbbiakban Ub.)
9. Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. (A továbbiakban SzT) XII. 664.
10. Jakó: Kolozsmonostor I. 1153. sz. (I. 488), I. 119.
11. Kovács Kiss Gyöngy: A kolozsvári osztóbírák intézménye és az osztálylevelek. Kézirat. Vö. Pataki József: Jó szőlősgazdák voltak a kolozsváriak. Igazság 1974. május 22. 119. sz.
12. Kovács Kiss Gyöngy: Megidézett múlt. Tanulmányok, forrásközlések. Kv. 2008. 22. (A továbbiakban: Kovács Kiss 2008.)
13. SzT VII. 1231.
14. KvLt II/1. Liber civitatis 9.
15. Például Nyíró Kálmánnak, a jómódú kolozsvári fő- és királybírónak, akit egyébként – más vonatkozásban – a százférfiak tanácsa egy alkalommal paráznsággal vádolt meg, fenesi származású volt a vincellérje. Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák. Szerk. Kiss András. Buk.–Kv. 1998. 84. (A továbbiakban Kiss 1998.)
16. Vö. Pataki: i.m.
17. Uo. Pataki József idézett munkájában táblázatban tünteti fel az általa vizsgált 1589. esztendőben az ispóaly tíz és fél holdas szőlőjében az elvégzett munkát és az ezért fizetett napszámot, a napszámok számát és a kifizetett bérösszeget.; A Szentlélek ispóaly számadáskönyvei 1601–1750. Szerk. Flóra Ágnes. Kv. 2006. 67, 97, 123, 137, 149, 159, 171. (A továbbiakban Szentlélek ispóaly.)
18. Pataki: i.m.; Szentlélek ispóaly. 97, 149, 159, 171, 193, 204.
19. Pataki: i.m.; Szentlélek ispóaly. 98, 100, 134, 149, 159, 171, 200.
20. Pataki: i.m.; Szentlélek ispóaly. 67, 98, 123, 129, 160, 204.
21. Pataki: i.m.; Szentlélek ispóaly. 68, 98, 123, 140, 160, 205.
22. Pataki: i.m.; Szentlélek ispóaly. 67, 70, 100, 123, 149, 160, 171, 193, 204.
23. KvLt Közgyűlési jegyzőkönyvek I/3, 186v (régi oldalszámozás: 366.). (A továbbiakban: TanJk.)
24. Pataki: i.m.; Szentlélek ispóaly. 32, 70, 101, 103, 124, 160, 172, 201, 205; SzT I. 1051.
25. Pataki: i.m.; Szentlélek ispóaly. 70, 101–103, 124, 137, 160, 172, 205.
26. Pataki: i.m.; Szentlélek ispóaly. 71, 105, 124.
27. Pataki: i.m.; Szentlélek ispóaly. 71, 105, 124, 149, 160, 172, 205.
28. KvLt TanJk II/2. 45.
29. Uo. II/7. 191; SzT XII. 659.
30. Vö. Szabó T. Attila: A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek. Buk. 1971. 517; Kiss András: Források és értelmezések. Buk. 1994. 70–83, 109, 111; Kiss 1998. 129–152.
31. Vö. uo. 121–128.
32. Lásd SzT XII. 655–663.
33. TanJk I/5, 184v.
34. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Szerk. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai. Bp. 1885. 205. (A továbbiakban CorpStat I.); TanJk I/5, 184, 222, 469; SzT XII. 662.
35. Vö. Szentlélek ispóaly. 137, 172, 205; SzT IX. 432, 433.
36. SzT X. 721.
37. Zsigmondkori Oklevéltár. IV. (1313–1314). Szerk. Borsa Iván. Bp. 1994. 579. 2552. sz.; Ub VI. 37. 3154. sz.
38. Jakab: Oklevéltár. 202–209, 323; Vö. Kovács Kiss 2008. 12.
39. Kovács Kiss 2008. 12–13; Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637). Szerk. Pap Ferenc. Buk.–Kv. 2000. 237. (A továbbiakban Pap 2000.)
40. Lásd Pálffy Ilona: Városi levéltáraink kezdetei. Levéltári Közlemények 1940–1941. 365–368, 370.
41. Vö. Kiss 1994. 168–169; Pap 2000. 1602-ben behozatalra került ugyan 185 forint 8 dénár ára 150 ejtel bor, 1630-ban pedig Bécsből két mázsa bor, amiért 4 forint harmincadot fizettek, ám e behozataloknak a sorsáról nem sikerült bővebb adatokat szereznünk. Uo. 237.
42. Pataki: i.m.
43. Kovács Kiss: Kézirat; Papp 2000. 237.
44. CorpStat I. 185–186, 196–297, 200–202; Kovács Kiss 2008. 16–18.

K. HORVÁTH ZSOLT

A BARBÁROKRA VÁRVA

A bűntény ábrázolásának teleológiája
a *Kántor* című szocialista krimiben

*A bűn megszokott dolog, de a logika ritka jószág. Ezért kellene inkább logikával, semmint magával a bűnténnyel törődni. A maga írásai egyszerű kis mesék, holott esettanulmányoknak kéne lenniük. [...] A nagyérdemű, de figyelmetlen közönség még egy pincért sem ismerne fel a lúdaltápáról vagy egy szedőmestert a bal hüvelykujjáról. Voltaképpen nem hibáztatom a hétköznapióságáért. A nagy esetek ideje lejárt.*¹

ARTHUR CONAN DOYLE: A VÉRBUKKÓS TANYA

■ 1. „Már régóta foglalkoztat az a kérdés – írja Varga Bálint retorikus kérdések sokaságával bevezetett esszéje élén –: vajon miért nincs magyar krimi? Miért csak nagy ritkán született egy-egy olyan regény, amely csupán némi jóindulattal nevezhető e műfajba tartozónak. [...] A századelőtől a második világháborúig tartó időszakban szinte nem is volt olyan műfaj, amelyben ne születtek volna kiváló magyar alkotások. Akkor miért pont a krimi maradt ki ebből a fantasztikus termésből? Miért van az, hogy magándetek-tívek főszereplésével egyetlen említésre méltó alkotás sem jött létre? Hol vannak azok a könyvek, melyekben rendőrök játsszák a főszerepet? Hol vannak a magyar bűnregények?”² Persze a fentebbi kérdésektől eltekintve bárki könnyűszerrel meg tudna nevezni egy-egy ilyen művet, mely vagy egészében, vagy motívumaiban megfelel a krimi sajátosságainak, ám ettől függetlenül még mindig nem beszélhetünk önálló, jól körülírható és megbecsült műfajról. Ha nem pusztán a zsáner sajátosságait kutatjuk, de feltételezzük, hogy egy műfaj hangsúlyos jelenlétének, esetleg olvasói, befogadói népszerűségének szociokulturális paraméterei is vannak, akkor talán közelebb jutunk a megoldáshoz: hipotézisként tegyük fel, van olyan, hogy magyar krimi, csak az a magas-kultúra normarendszere felől nem látszik.

Carlo Ginzburg mára klasszikussá vált tanulmányában meggyőzően érvel amellett, hogy a Sherlock Holmes-történetek s elsősorban a jeles magánnyomozó apró részletekre irányuló „deduktív” módszere intellektuális értelemben elválaszthatatlan attól a szellemi környezettől, mely a 19. században latens módon meghatározta a nyugati tudományos gondolkodást.³ Funkcionálisan eltérő módon, ám Freud és Morelli egyaránt használták az elvétett, önkéntelen jelekből racionális értelmezéssel előrehaladó okfejtést, melyet később Charles S. Peirce, Aby Warburg és mások is alkalmaztak saját tudományterületükön.⁴ S bár Freud Bécsben ismerte Morelli elhíresült, álnéven közzétett dolgozatát, mely az apró részletekre összpontosító következtetés és értelemképzés mellett optált, ám e hatás – mai tudásunk szerint – kimutatható módon nem szivárgott át a Monarchia másik nagyvárosába, Budapestre.

A Holmes-történetek – s általában a populáris könyvpiac – magyar kiadástörténete ugyanakkor naprakészebb volt, mint a tudományos gondolkodás honosítása. A századfordulón, azaz alig tizenhárom évvel az első Conan Doyle-történet megjelenését követően egyre-másra jelentek meg a detektív híres esetei⁵ – többek között annak a Tábori Kornél-nak (*Pesti Napló*) és Adorján Andornak (*Pesti Napló*, majd *Az Est*) a fordításában,

akiknek részben az ún. bűnügyi bulvárújságírás műfaját is köszönhetjük ebben az időszakban.⁶ A bűn és a bulvár találkozása korántsem véletlen, sőt olybá tűnik, a legszorosabban összetartozik.⁷ Az első, 1887-ben megjelent Holmes-történetben, a *Bíborvörös dolgozószozában* (*A Study in Scarlet*), a jeles detektívet jellemzendő dr. Watson egyebek mellett azt is felfedi, hogy gyenge politikai ismeretei, szinte nem létező szépirodalmi tájékozottsága, alapos, ám szisztematikusnak alig nevezhető anatómiai jártasság mellett széles ismeretanyaggal bír a bulvár műfajában. Ennek elsőrendű oka pedig az, hogy nyomozómunkája során szüksége van a század megannyi jelentős bűntényének ismeretére, s ennek első számú forrása a bulvár. Úgy tűnik, bármilyen minőségű is a bűn és a bűntény, valahogyan elválaszthatatlan a (sokkoló) képekben fogalmazó, rövid leírásoktól kísért műfajától.

A magyar Rendőrség-történeti Múzeum állandó kiállításán is azzal az érdekes tapasztalattal szembesülhet a látogató, hogy a bűn és a bűntény nemegyszer a bulváron keresztül jeleníthető meg leginkább. Kiss Béla, a közkedvelt cinkotai bádogosmester, „mellékállásban” az első magyar sorozatgyilkos esete csak úgy vált ismertté, hogy nevezettet bevonultatták az első világháború idején, s egy javítás alkalmával szomszédai bádogkoporsókat fedeztek fel műhelyében, melyek összesen hét fiatal lány holttestét rejtették. Az *Est* kétoldalas riportban számolt be az esetről, melynek egyik oldala több fényképben mutatta be a nem mindennapi esetet. Érdekes, hogy a kiállítás készítői evidenciának, bizonyítéknak tekintették Miklós Andor lapjának tudósítását, mely még akkor is meglepő, ha hozzávesszük, hogy az *Az Est* ugyancsak megbízható hírforrásnak számított a korszakban. Igaz ugyan, hogy „a szerkesztőséget bárki felhívhatta [...] jó honorárium reményében, ha valamilyen érdekes hírt tudott – a lap fő újságírói vonzerejét mégis a kor legkiválóbb riportereinek a szerződtetése biztosította, akik közül Kéri Pál, Adorján Andor, Tarján Vilmos és a rettegett leleplezéseiről híres Fényes László neve hosszú időre fogalommal vált a hazai sajtóvilágban és az olvasók kö-

zött egyaránt. Mellettük azonban szépírók és költők megnyerésére, rendszeres foglalkoztatására is kezdettől fogva figyelmet fordított – a különben a *Pesti Naplóból* kiváló, *Az Est*-alapító Miklós Andor –, ami páratlan jelenség a bulvár műfajában.”⁸ Mind sajtótörténetileg, mind témánk szempontjából elengedhetetlenül fontos, hogy a magyar szcénában *Az Est* vezette be azt az újítást, melynek értelmében egy-egy gazdasági bűnügy vagy gyilkosság épp akkora terjedelemben és súllyal jelent meg a lapban, mint egy nagypolitikai esemény. Móricz Zsigmond és mások aktív jelenléte *Az Est*-nél, vagyis a par excellence amerikai stílusú, igényes bulvárnál ugyanakkor szocio-kulturális értelemben még mindig nem ad választ arra a Varga Bálint által felvetett kérdésre, hogy miért nem volt ebben a korszakban (sem) krimi. Amennyiben kerülő úton közelítünk mindehhez, úgy hallgatólagos választ adhat a Rendőrség-történeti Múzeum kiállításpolitikája. Amíg az 1910-es évektől bulvárképek sokaságával tudták illusztrálni a nevezetes bűneseteket, addig a szocializmus időszakában történt bűntényeket már a rendőrségi helyszínelők, a nyombiztosítók képei jelenítik meg; ennek nemcsak a nyomozótechnikai eszközök fejlődése lehetett az oka, de az is, hogy egyfelől nem igazán volt bulvár a szocializmus Magyarországon, másfelől pedig az, hogy ambivalens volt a „bűn” szerepeltetése a populáris műfajokban.

2. A Magyar Televízió bűnügyi magazinjának kezdeteiről írja egyik kiötlője, Szabó László, hogy a „*Kék Fény* 1965 nyarán született. [...] Az az ötlet szülte, hogy a televízióban is meg kellene honosítani a rendőri riportázt, azt a műfajt, melyet sikeresen alkalmaztak a felszabadulás előtt és a felszabadulás után is, »csak« éppen más-más rendeltetéssel. A felszabadulás előtti rendőri riportázsra – írja Szabó 1972-ben – még sohan emlékeznek. A rendőri tudósítások a napilapok több oldalát töltötték meg, egy-egy nagyobb bűneset és nyomozás feltárt fordulatai gyakran kerültek az első oldalra. Találgatások, kombinációk éppúgy szerepeltek bennük, mint valóságos tények.”⁹ E riporteri magatartás ideáltípusának Szabó az

Est-Lapoknál dolgozó Tarján Vilmos esetét nevesíti, mely szerint úgy írt meg egy Üllői úti vérengzésről szóló, utóbb egyértelműen ugratásnak, blöffnek minősített esetet a rendőrségi riport egyik specialistája, hogy ki sem ment a helyszínre. „Ezzel csak azt akarom érzékeltetni – vonja le a következtetéseket Szabó László –, hogy a korabeli rendőri sajtó egyáltalán nem volt válogatós; ha nem adódott valami véres dráma, az apró bűnügyeket fújta óriásira, sőt a közönséges fülentésektől sem riadt vissza.”¹⁰

Szabó László rendőr riporter hitvallásul azt vallotta, hogy írni „csak az igazat, de azt is akkor, ha úgy érzed, hogy valami hasznosat tudsz mondani vele”,¹¹ azaz az igazságkritérium szétválaszthatatlanul összekapcsolódik a hasznosság kritériumával, másképpen fogalmazva az igazság feltárása funkcionális, sőt teleologikus természetű: a bűnnek okulásul kell szolgálnia a közvélemény számára. Saját álláspontja szerint tehát az ő újságrírása annyival „jobb”, „különb”, mint a két háború közötti rendőri riportázs, hogy ez igaz, s egyszersmind erkölcsi tanulságul szolgál, míg az elsősorban az olvasottságot s így az anyagi hasznot tartotta szem előtt, mely károsan befolyásolta az igazságkritériumot. Nos, ez a szembeállítás ugyancsak tendenciózus, már csak azért is, mert ezekben a bűntényekben nem elsősorban az a kérdés, hogy mi történt, hanem az, hogy hogyan mondjuk el, mutatjuk meg, vagyis, hogy milyen a megjelenítés.¹² Érdekes adalék, hogy a belügyi és rendőri szervek szintén nagy hangsúlyt fektettek a szak-szerű kriminalisztikai alapú hírközlésre, melynek elsődleges orgánuma a *Magyar Rendőr* volt, s már a korszakban erős bírálatok érték a televíziós *Kék Fényt*. Egy belügyminisztériumi jelentés olyképpen fogalmaz, hogy a rádió esetében „az érdekesség, a krimi felé való törekvés érvényesül”, míg a televíziós produkciókkal, de elsősorban is a *Kék Fénnyel* kapcsolatban egyenesen azt állítja, hogy azok „kicsúsztak a Belügyminisztérium illetékes szerveinek kezéből. Nincs szinkronban a televízió műsora a rendőrség előtt álló feladatokkal, és az általános problémák megoldása helyett itt is kizárólag az érdekesség megmutatására törekszik.”¹³ Bár

az „általános feladatok” megnevezés inkább lözúngjellegű, a kritika tárgya nagyjából azonos Szabó *Az Est-bírálatával*: nem a valóságos (vagy annak hivatalosan kinevezett) problémákkal foglalkozik, hanem felkap, kiemel s így túlhangsúlyoz egy-egy érdekesebbnek tűnő esetet. Másképpen fogalmazva a műsor nem törekszik a tipikus és az atipikus bűnök értelmező-értékelő bemutatására, nem adja a magyar bűnelkövetés kriminalisztikai keresztmetszetét, hanem bulvárszerűen az érdekességre, a szenzációra tör.

Nos, ennek a megállapításnak az igazságértéke kizárólag a szempont és a funkció kijelölésétől függ. Míg a belügyminisztérium és a rendőri szervek tehát ennél didaktikusabb bűnabrázolásra, addig az információéhes nagyközönség jóval részletesebb, szélesebb körű bűnügyi tájékoztatásra vágyott – a *Kék Fény* valójában a két elvárás között működött, s a jelek szerint hosszú távon egyik szempontnak sem tudott maradéktalanul megfelelni. Azt vélelmezzük, hogy a bulvár tekintetében ez a szimulált nyilvánosságban testet öltő információs kompromisszum ára: mert egyfelől igaz, amit Horváth Sándor megállapít, nevezetesen, hogy a forradalom után, 1957-től fokozatosan beindul a bűnügyi hírek közlése még a *Népszabadság* hasábjain is, nem is beszélve a korszak bulvárlapjairól,¹⁴ másfelől azonban ennek az „irányított, állami bulvárnak” nem kellett a piaci érdekeket figyelembe vennie és az olvasószámot gyarapítania. Sokkal inkább meg kellett felelnie – még ha ímmel-ámmal is – a felügyeleti szervek morális és társadalompolitikai elvárásainak. Az *Üzemi baleset* című dokumentumfilm azért is érdekes, mert a praxis felől közelít: az *Esti Hírlap* és a *Nők Lapja* napi, illetve heti szerkesztési dilemmáiból érthetjük meg a kádári tájékoztatáspolitikai nyitás lényegét.¹⁵ Ez szociológiai szempontból azért problémás, mert a korszak „irányított bulvára” nem tudta betölteni azt a funkciót, melyet a kortárs médiakutatás a tabloid, a piaci alapon működő bulvár normaképző és rutinizáló erejéről gondol, miszerint az felmutatja a bűnt, megnevezi a bűnöst, s ezzel helyreállítja a közösség morális rendjét.¹⁶ Volt ugyanakkor egy implicit ideológiai „küszöb” is ebben a

félig elmondott, félig elhallgatott bulvárbán: ha ugyanis a bűnözés *társadalmi* probléma, melyet az egyenlőtlenségek, a szegénység és a deviancia vezérel, akkor a szocialista társadalomban is léteznek azok a klasszikus problémák, mint a meghaladásra ítélt kapitalizmusban. Hogyan lehetne ezzel nyíltan elszámolni a nyilvánosság előtt?

Egy korábbi részben (*Ex occidente lux*) már utaltunk rá, hogy az információelvonás tünetei a korszakban abban a felfokozott szóbeliségben, mindenben konspirációt látó túlértelmezésben, túlbonyolításban érhetők tetten, melyek egy-egy a társadalmi elvárásokhoz képest alultárgyalt eset kapcsán korbácsolták fel a társadalmi képzeletet. Az egyik legnevezetesebb eset a miskolci ápolónő, Labancz Anna halála volt, melyet azért sem tárgyalhatott akkoriban részletesen a rendőri riportázs, merthogy a gyilkos személye (máig) felderítetlen és bizonyítatlan maradt, s így minden híradás a rendőrség sikertelenségét hangsúlyozta volna, holott az mégiscsak a belső rend legszilárdabb támasza kellett volna hogy legyen.¹⁷ A másik, szintén nagy port kavart, bár egészében feltárt, rendőrileg sikeres, ám büntetőjogi érvényén jóval túlmutató ügy Szöllősi György esete.¹⁸ A csepeli munkás különböző nyugati országokból érkező diplomatának adta ki magát, s csábított, utóbb ölt meg lányokat, s így a gazdagság és a szabadság révén olyan általános, a Nyugat iránti vonzódás vágyát testesítette meg, mely szimptomatikus volt: a bűnügy egy társadalmi probléma szinekdochéjává vált. Mindkét eset azért tünetszerű, mert a hagyományos riportázs a fentebbi okok miatt nem volt elegendő, érezhető módon felkorbácsolta a társadalmi képzeletet, így valamilyen más megoldásban kellett gondolkodni: így lett mindkettőből fikció. Az utóbbi jóval ismertebb, *Jó estét nyár, jó estét szerelem* címmel kisregény, tévéfilm, majd musical készült belőle (erről egy következő részben részletesen fogunk beszélni), míg előbbi egy a belügyminisztérium által szorgalmazott, bár hangsúlyozottan megtörtént eseteket szabadon feldolgozó sorozat, az 1975-ben, Szamos Rudolf regényéből készült Kántor: *Történetek a híres nyomozóktól* című ötrészes bűnügyi sorozat egyik

betétdarabja lett. A tét – csakúgy, mint a *Jó estét nyár*-nál – itt is a megjelenítésben, a fikcionalizálásban s az ebből fakadó gyökerez átértelmezésekben rejlik.

3. A szekszárdi születésű, már egyetemista kora végén a Magyar Rádióhoz dolgozó Szamos Rudolf korai repertoárjához tartoztak az ún. rövid kis „agitkák”, melyek a Szakszervezeti ismeretterjesztő előadások sorozatában jelentek meg.¹⁹ Mind a teremtés, a munkásösszefogás és az áldozathozatal értelmét emelték ki, műfajukat, nyelvezetüket, világlátásukat tekintve egyértelműen a propaganda jellegzetes alakzata, az agitáció címszáva alá sorolhatóak.²⁰ Szekszárdi kötődését jelzi, hogy jöllehet 1951 és 1955 között rádiózott, 1953-ban a téjesztítés előnyei mellett agitált az *Egy beszélgetés története* című kis brosúrájában,²¹ majd 1956 májusától a *Földművesszövetkezet* elnevezésű, a Tolna megyei földművesszövetkezet lapját szerkeszti egészen decemberig. Az 1956-os forradalmat²² (a kor hivatalos zsargonjában: ellenforradalom) követően Szekszárdról visszatér Budapestre, s az induló *Élet és Irodalom* munkatársa lesz, amely az újrastrukturálódó tájékoztatáspolitikát tekintve nem kis bizalomról, illetve megbízhatóságról tesz tanúbizonyságot. Ekkoriban készíti el az életmű kevésbé ismert, ám a korszakban ugyancsak méltatott riportszociográfiáját, a *Barakkvárost* (1960), melynek témája a Horthy-korszak kezdetén emelt Mária Valéria Telep lebontását követően az ennek helyén felépülő József Attila lakótelep. A Kádár-rendszer nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy lakás- és lakhatáspolitikája ne csak pragmatikus társadalompolitikai kérdés legyen, hanem olyan ideológiai ügy is, mely a sajtón és a populáris kultúrán keresztül sokakhoz eljut. A Mária Valéria és az annak pontos helyén épült József Attila lakótelep *mint hely* és *mint minőség* a város szövetében már létben is jól kifejezte a két rendszer közötti ellentétet. Ezt jelenítette meg a sajtóregiszterhez tartozó riportázs műfajában Szamos *Barakkvárosa*, majd a populáris film logikájának megfelelő, leegyszerűsített, ideológiailag motivált, romantikus képpé túpírozta Keleti Márton *Hattyú-*

dala (1963). Mindkét forma gondolati tenge-
lyében azonban az a gondolat áll, hogy a
Horthy-rendszernek a városi migrációra
adott társadalompolitikai válasza a barakk-
telep volt, míg az államszocializmus erre a
(modern) lakótelep fogalmával felelt; ezzel a
lakhatás- és társadalompolitikát szimboli-
kus szintre emelte és jelentéstörténeté alá-
kította a Kádár-rendszer.²³

Ezt megelőzően azonban – nem találunk
rá jobb szót – beleértotta magát a korai Ká-
dár-rendszer egyik legneuralgikusabb kér-
désébe is: az emigránskérdésbe. Kalmár Me-
linda monográfiája éles szemmel s jó foga-
lomalkotással ragadta meg, hogy a Kádár-
korszaknak közvetlenül a forradalom után,
a berendezkedés idején egy sor kérdésre
plauzibilis választ kellett adnia: ezt nevezte
„interpretációs kényszernek”. Ezen értelme-
zési problematikák közé sorolható az is,
hogy milyen magyarázatot ad a rendszer an-
nak a mintegy kétszázezer embernek a távo-
zására, akik a forradalom alatt vagy közvet-
lenül utána hagyták el az országot.²⁴ Ezen
belül Budapest különösen fontos volt, mert
a menekültek több mint a fele innen távo-
zott. A hivatalos, társadalompolitikai válasz
a négy központtal (Budapest, Győr, Szom-
bathely, Zalaegerszeg) létrehozott Hazatele-
pítő Központok felállítása volt, melynek cél-
ja – az Állambiztonsági Értelmező Kéziszó-
tár korabeli, tömör meghatározása szerint –
„az 1956-os ellenforradalom leverése után a
meggondolatlanul tiltott határátlépést elkö-
vetők hazatérése és az egyéni ügyeket nagy
vonalaiban felülvizsgáló szerv volt”.²⁵ A bel-
ügyminiszter-helyettes 20-292/16//1956.
számú, 1956. november 28-ára datált utasí-
tása nyomán ideiglenes jelleggel valóban
három vidéki központtal létrehozták ezen
intézményt, s feladatát az Ausztriából ön-
ként visszatértekkel kapcsolatosan öt pont-
ban határozta meg: 1. átmeneti gondozásba
vétel; 2. személyazonosság megállapítása; 3.
a határátlépés helyének, idejének és módjá-
nak tisztázása; 4. bűnügyi azonosításuk
(priorálásuk) elvégzése; 5. a súlyos ellenfor-
radalmi cselekményt elkövetők és a szökött
elítéltek kivételével a hazatértek lakhelyre
szállításának megszervezése. A rendelkezés
48 órában maximálta a vizsgálat lefolytatá-

sát, s a miniszteri utasítás szándékából vilá-
gosan kitűnik, hogy a Hazatelepítő Központ-
tot logisztikai szándékkal állították fel (a
„nem büntetőintézet” és a „szigorúan tilos
az ide kísért személyek bántalmazása” for-
mulák kiemelik mindezt), amennyiben az
akár politikai, akár köztörvényes bűncselek-
mény gyanúja alá eső személyeket azonnal
át kellett adniuk a területileg illetékes
ügyészségnek.²⁶ Egy a forradalom utáni idő-
szak komplex zűrzavarát áttekinteni óhajtó
1956. decemberi havi jelentés szintén az
égetően fontos problémák közé sorolja a
„disszidálás” kérdését. Az irat szerint a me-
nekülési hullámot megállítandó a kormány
háromlépcsős akciótervet foganatosít, mely-
nek értelmében a határőrséget megerősíti, a
határsávot lezárja és külön engedély nélkül
megközelíthetetlené teszi, s – szempon-
tunkból ez a legfontosabb – nyílt propagan-
dát folytat az Ausztriában s általában a befo-
gadó országokban lévő szörnyű, tarthatatlan
állapotokról. Ehhez a szándékhoz sorolható
tehát a *Népszabadság* december 21-i számá-
nak az a kitétele, miszerint a legtöbb mene-
kült azért hagyta el a hazáját, mert „hisztéri-
ába esett”, vagy a Magyar Rádió december
25-i híre, mely arról ad számot, hogy a bécsi
magyar követség szerint tőlük hétezer em-
ber kész visszatérni Magyarországra.²⁷

Szamos Rudolf pontosan ezen a propa-
gandavonalon kapcsolódik újfent témánk-
hoz. A Magyar Rádió *Szülföldünk* címmel
ugyanis olyan műsort indított 1957-ben,
melyben a honvágy és az idegen környezet-
től való félelem, továbbá az itthoni politikai,
társadalmi környezet normalizálódásának
(valamint a büntetésmentes hazatérés) reto-
rikájával igyekezett ellensúlyozni a Szabad
Európa Rádió hangjait. A műsor anyaga
1958-ban, Szamos válogatásában könyv
alakban is megjelent: címére (*Kommentár
nélkül*) és szerkezetére egyaránt jellemző
az a benyomáskeltési stratégia, melynek
értelmében a kiválasztott levelek a hazáért
sóvárgó, a Nyugatban, a fogyasztásban csa-
lódott retorikája *önmagáért* beszél, vagyis
kimondatlanul is a manipulációmentes be-
széd illúziójára épít. Biztos, ami biztos, a kis
kötet élére Szamos egy rövid, ám ugyancsak
árulkodó előszót helyezett, melyet érdemes

hosszabban idézni: „Az elmúlt másfél esztendő során sok száz külföldre szökött vagy kivándorolt honfitársam levelét olvastam. Ezek a levelek nap nap után százával jönnek a világ minden tája felől Magyarországra. Repülőgépek, hajók és gyorsvonatok hozzák őket, s a vékony, zizegő papíron hol jajkiáltás, hol dacos hetvenkedés, hol szemérmes szépítés, hol a választott sorsba beletörődött megnyugvás betűi adnak hírt az idegenbe szakadt magyarok életéről, a reménykedésről vagy a reménytelenségről. Tízezrekben élt az agyonreklámozott, gazdag nyugati paradicsom iránti vágyakozás, s amikor 1956 végén, az ellenforradalmi idők zűrzavarában lehetőség nyílt rá, egy esztelen uszító propaganda hatására családostul vagy aszszonyt, gyermeket itt hagyva megszédült emberek nagy tömegei rohantak eszelősen a nyugati határ felé. Láttam a menekülés útját. A Fertő-tó nádasait, a Hanság mocsaras ingoványát, ahol anyák hagyták el csecsemőiket, ahol családtagok szakadtak el egymástól... És láttam ezeket az embereket hazatérni, megtörten, megcsalotva, testükben-lelkükben hordozva a kiábrándultság keserűségét. – Szélhámosság, hazug propagandavilág – mondták azok, akikkel beszélgettem. 1957 elején, ha kérdeztem tőlük – miért akarnak odaát menni, még ezt kiáltották: »mert nyugodtan, szabadon akarok élni!« És ugyanezt mondták, csak fáradtan, elgyötörve 1957 végén a győri Hazatelepítő Központban is arra a kérdésre, hogy miért jöttek vissza: „mert nyugodtan, szabadon akarok élni!” De akik nem jöttek vissza, azok sem felejtették el a hazát. Erről beszél minden disszidens levél, köztük az a sok-sok írás, amelyeket a Magyar Rádió »Szülőföldünk« című adása bemondójának: Kárpáti Zoltánnénak címeztek a hazavágyó magyarok. Vágyakozva ragadták meg a haza rádión keresztül feléjük nyúló kezét, nehogy elszakadjanak az otthonhoz fűződő szálak – vállalva sokszor az ezzel járó kockázatot is. De erről a honvágyról beszélnek azok a szomorú értesítések is, amelyek a magyar disszidensek öngyilkosságáról adnak hírt a világnak hol erről, hol arról a tájáról. Az a hazug propaganda, amelyet a vezető nyugati kapitalista körök indítottak né-

pi demokratikus hazánk ellen a magyar disszidenseken keresztül, a többi hazugsággal együtt visszaszáll azok fejére, akik nem akarnak békét, nyugalmat a világon.”²⁸

A válogatás élére írt bevezető tehát eléggé célzatosan kijelöli azoknak a körét, akiket a korai Kádár-rendszer a médián keresztül önmagának megnyerni igyekezett: az apolitikus, de gazdasági értelemben biztonságosabb életre, fogyasztási javakra vágyókat, akik az ínség (és nem elsősorban a politikai elnyomás) elől menekültek. A mindenki velünk van, aki nincs ellenünk jelszóba tömörített hitvallás itt is visszaköszönt, amennyiben a rendszer hivatalosan hajlandó volt azt vélelmezni, hogy a kivándorlók jó része (már akik nem követtek el „semmit” 1956 őszén) megtévesztett, fejevesztett, de alapjaiban becsületes állampolgár volt – illetéknéppen „visszaszerezhető” és „visszaszerzendő”. Ez a célzatosan „jóhiszeműnek” beállított stratégia tehát a Nyugatot, a gazdagság utáni vágyakozást tette meg első számú bűnbaknak, ám azt hosszabb távon – mint egy sor más helyről tudható – nem ellenséggént kezelte, hanem hallgatólagosan, kritikával követendő, implicit modellé tette. Az emigráció körében lefolytatott médiapropagandával foglalkozó írásában olyképpen fogalmaz Cs. Varga Katalin, hogy a párt agitációs és propaganda-, valamint külügyi osztálya rendszeresen küldött az emigráció tagjainak különféle brosúrákat, szóróanyagokat, többnyire névtelen levélben. Szinte mondanunk sem kell, hogy a Magyar Rádió Idegen nyelvű Főosztályának a cikkben részletesen tárgyalt akciója elsősorban a neves emigránsokra terjedt ki (Kéthly Annától Fejtő Ferencen át Wigner Jenőig), mivel az ő esetleges hazatérésük pozitív modellként szolgálhatott volna a magyar emigránstársadalom előtt. Nem tudni, mennyire hitték, hogy mindezzel célt érnek, de tény, hogy a sajtót, a rádiót és később a televíziót az agitprop osztály alá rendelték, valamint a Magyar Rádió Idegen nyelvű Főosztálya nyolc nyelven, hétköznaponként 15 órányi műsort sugárzott, mely 65 országban volt fogható. Nos, ez elmond valamit a misszió komolyan vételéről.²⁹

Az emigrációra irányuló médiafigyelmet ugyanakkor valahogyan a magyar társadalomra kiterjedően is ellensúlyozni kellett: amíg ott a Kádár-rendszer erőfeszítéseit igyekeztek a magyar szervek vonzóbbá tenni, addig Magyarországon a Nyugatra irányuló sóvárgó figyelmet és vágyakozást kellett valahogyan megzabolázni. Ám a nyitás politikájába már nem fért bele a direkt ellenségkép (mely a dogmatizmus időszakának filmjeit jellemezte), ennél árnyaltabb, rafináltabb szcenárióra volt szükség, s a populáris kultúra műfajilag körülírt történetvezetése, jellemábrázolásai, tematikai tálcán kínálták a megoldást – csak létre kellett hozni az ideillő adaptációkat.

4. Szamos Rudolf 1970-ben jelentette meg *Kántor nyomoz* című bűnügyi regényét, melyet két év múlva követett a *Kántor a nagyvárosban*.³⁰ A kötet nagy siker lett, szinte évente követik újabb kiadások ebben az évtizedben, okát azonban nem a próza finomságában vagy a bűnügyek egyedi, izgalmas megfigyelésében, sokkal inkább a történet középpontjába állított, a kutya és az ember eltéphetetlen barátságáról szóló szívhez szóló történetben sejtjük. Egyfelől kisgyermek vagy kedves állat szerepeltetése mindig célravezető a nézők szívének megolvasztásában, régi trükk ez, ám Kántor még ennél is többet jelentett: az okos nyomozókutya centrumba állítása ugyanis elkerülte a rendőr-állampolgár szembenállást, amelyben az állat per definitionem nem lehet felelős annak a belügyminisztériumnak a tetteiért (tizennégy évvel vagyunk az 1956-os forradalom és hét évvel a nagy amnesztia után!), amelyhez állományi értelemben persze maga is tartozott.

„A kutya – fogalmaz a regény – elsősorban az embertől függ. A kutyának, bármilyen értelmes lény is, nincs önálló társadalma, nincs saját társadalmi érzéke... Ezért, ha az ember nemes és tiszta célok érdekében kéri a kutya segítségét, megkapja tőle, de megkapja sötét szándékai valóra váltásához is.”³¹ Mőfidelet fontos az is, hogy Kántor nem eleve rendőrkutya, hanem éppen-séggel egy táska- és pénztárcalopásra kiképzett, megkínzott eb, aki az első részben kol-

bászt lop, mert nem kapott enni. Ekkor még Jámbornak hívják, s tolvaj gazdája azért nevezte így, mert szerinte gyáva volt. Jámbor (Kántor) szökése és Csupatival való találkozására tehát szimbiózis: az ember „a” jót, „a” tisztességet, „az” erkölcsöt, „a” rendet tanítja meg a kutyának, míg az különleges képességeivel hálálja meg mindezt – találkozásuk: purifikációs rítus.³² Ezért nélkülözhetetlen a vele dolgozó rendőr, s ezért korántsem közömbös az ő minősége sem, vagyis az ügyefogyott, lassú felfogású, de jó szándékú és igyekvő Tóti Tibor őrmester (utóbb: törzsőrmester) alakja, akit azonban szinte soha nem ilyen hivatalosan kezelnek, hisz mind a regény, mind az ebből készült tévéfilmsorozat (1975) becenevén, Csupatinak, illetve néha Kutyásnak nevezi. Eleve kisrendőrrel van szó, akit hivatali előjárói (elsősorban Bokor őrnagy) minduntalan lehordanak, továbbá a becenev használata hasonló effektus, mint a kutya középpontba állítása: elold a hivatalosság nyűgétől, emberközelié tesz.

A Kántor-történetek azonban nem a képzelet szüleményei, hiszen ezen a néven valóban volt a Magyar Rendőrség állományában egy kitűnő képességű nyomkövető kutya (1951 és 1964 között), míg a történetbeli őrmestert a valóságban Tóth Tibornak hívták. Ez azonban korántsem pusztán életrajzi háttér, hanem a magyar kriminalisztika egyik legszívósabb kultusza: az 1964-ben, egy bevetés során súlyosan megsérült Kántorról, illetve teteméről közvetlenül halála után döntöttek: utóbbit kitömték a fentebb említett Rendőrség-történeti Múzeum számára. A kriminalisztikai állandó kiállítás egyik saroktárlója szinte csak róla szól, itt található a híres nyomozókutya preparált változata, valamint az ő kultuszához kapcsolódó megannyi relikvia. Először is a hetvenes évek derekán forgatott filmsorozatban a Kántor szerepét alakító Tuskó kutya kitömtött alakmása, Tóth Tibor ny. r. főhadnagy közös fényképe a híres kutyával, Gyulai Sándor *Kántor emlékére* című versikéje, egy Kántort ábrázoló olajkép (ismeretlen művész munkája) s végül Szabó Lajos r. alezre-des „Ha beszélni tudna, tán így nyilatkozna” kezdetű verses vallomása a kutyáról. A múzeum egészét tekintve példátlanul nagy

hangsúlyt fektettek Kántorra, középpontba állítása sugallja kultusza súlyát, jelentését a bűnűldöző szervek számára. Természetesen Szamos szövege az elsődleges helye a kultuszképzésnek, amennyiben így fogalmaz egy eset kapcsán: „Csupati fűnek-fának dicsekedett. Ilyen még nem volt. Szenzáció... És minél többször mesélte el a cirkuszi történetet, Kántor egyre hatalmasabbá nőtt... A végén már nem is földi lény volt. Hérosz, földre szállt csoda, aki egy őserdei szörnyeteggel vívott csatát.”³³ Ilyen kultikus s a könyv sikere révén még inkább felszórólt körülmények között nem csoda, ha a Magyar Televízió – a csehszlovák *Zeman őrnagy* vagy a román *Moldovan felügyelő* című alkotásokhoz hasonlóan (utóbbit ugyan nem játszották Magyarországon) – 1975-ben tévésorozatot készített belőle.³⁴

A regény és a tévésorozat között azonban nem elhanyagolható különbségek vannak, s ez korántsem csak az adaptáció önmagában is jelentésmódosító (regényből forgatókönyv, szövegből mozgókép) mozzanataira vonatkoztatható. Mint fentebb említettük, Kántor épp egy olyan időszakban segítette a rendőrség munkáját (1951–1964), mely nem tartozott a kulturális emlékezet kellemes korszakai közé; a regény azonban ragaszkodik a valós időhöz és ideológiához, a kutya pl. Nyugatról átdobott imperialista kémeket fog el a határszélen, vagyis hordozza az ötvenes évek ellenséggépének számtalan elemét. Ám az „ötvenes évek” idejének felelevenítése vagy a forradalom s az azt követő megtorlás korszakának felidézése a Magyar Televízióban 1975-ben egyenlő lett volna a biztos bukással, így az alkotók Szamos Rudolf forgatókönyve révén jelen idejűvé tették a cselekményt. Ez nemcsak kronologikus változtatás volt, de egyben átírták a krimi mélyében működő erkölcsi mintázatot is: már nem az imperialista kém az első számú célpont, hanem a nyugati fogyasztást megtestesítő, ide érkező „idegen”. De erről később.

Az előző, a Mézga családról szóló részben (*This Side of Paradise*) már utaltam rá, ahogyan a kulturális médiaszociológia a médiafolklor szöveges vizsgálata során visszanyúl Propp szövegelemző eljárásaihoz.³⁵

Ilyeténképpen úgy is fogalmazhatnánk, hogy a tévékrimiben mint morális mesében a szereplők bizonyos *funkciókat* testesítenek meg, melyeket a cselekmény és az epizódok jellemeznek, szituálnak, írnak körül. Funkcionális értelemben a tévékrimi elsődleges célja a bűnözők által felsértett erkölcsi rend helyreállítása, s mivel az idevezető út a főhős (nyomozó, rendőr) révén valósul meg, emberi minősége korántsem közömbös.³⁶ A detektívmunka már nem ismeretelméleti szempontból érdekes, mint Sherlock Holmesnál, a nyomozás valójában a normaképzés és -megerősítés eszköze: nem elsősorban a racionalitás, mindinkább a segítőtársak és a technológia oldja meg a feladatot.³⁷ A cselekményvezetés, ez esetben a bűn felderítése és a tettesek elfogása általánosságban rajzolja ki a főhős portréját, képességeit, míg az epizódok – vagyis azok a történetmozzanatok, melyek nem viszik előbbre a cselekményt – gazdagítják, árnyalják, sajátzerűvé teszik a főhős karakterét. Amennyiben az epizódokban testet öltő részletekre összpontosítjuk figyelmünket, tapasztalható, ahogyan egy-egy rész bevezetője mindig az esendő kisembert emeli ki.

A tévéfilmben a második, *A nagy postarablás* címet viselő rész elején van egy mintegy 13 perces betét, mely semmilyen kapcsolatba nem hozható az epizód témájával, a kirabolt postakocsi történetével. E betét egy külvárosi járőrözés mindennapjaiba enged belátást, melynek során Csupati és Kántor betérnek a sarki Arany Tetű nevű kocsmába. A derék rendőr megiszik egymás után két nagyfröccsöt, de a másodikat már a kutya viszi ki neki az asztalhoz. Eközben az ivó népe elkezd licitálni, s többen arra fogadnak, hogy a kutya elejti a tálcát s vele együtt az italt is. Csupati állja a fogadást, egészen száz fröccsig megy a licit: ha elejti a kutya, Csupati fizet, ha gond nélkül kiviszi, akkor a kihívó kocsmavendégek. Kántor természetesen hibátlanul szervírozza a nagyfröccsöt, Csupati nyer. Vajon mire szolgál egy kb. 55 perces részen belül egy ilyen aránytalanul hosszú, mintegy 13 perces betét? Maga a helyszín (egy külvárosi kocsm), a fröccsek, esetleg söröskorsóik mellett ülő szereplők (kisemberek), sőt maga az ital

(nagyfröccs, nem whisky vagy konyak) mind aláhúzza, hogy Csupati maga is kismember, értékválasztásai, nyelvezete ebben a közegben válnak otthonossá. A vele fogadást kötő vendégekkel láthatóan jó viszonyt ápol, beszélgetésük közvetlen („Isten hozta, jó napot, törzs elvtárs!”, „Parancsoljon, törzs elvtárs! Isten adja, egészséggel!”), legkevésbé sem alá- és fölé-, de kifejezetten mellérendelő, Csupati cseppet sem él vissza hatalmával. Sőt, a „kocsma népe” figyelmezteti a külső veszélyre, az ivó közelébe érkező Bokor őrnagyra, s ők segítik eltűnni Csupatit felettese szeme elől. A rendőr itt a békés (nem részeg, nem randalírozó) kocsmavendégekhez, az egyszerű kisemberekhez áll közel, s ő maga is csak *elszenved* a hatalom képében megjelenő Bokor őrnagy indulatos letolását. Csupati és Kántor tehát *nem részesei* ennek a hatalomnak, rendőri szerepükben, mivoltukban mindig a becsületes emberek, de nem a hatalmat megtestesítő intézmény, az arctalan bűnüldöző szervek oldalán állnak.

A karakternek ez a beállítása több epizód elején is tapasztalható: valamilyen lényegtelen, sőt néha komikus függelemsértés miatt „ledegradálják” Csupatit (ahogyan ő fogalmaz), vagyis minduntalan elszenvedi, de sosem gyakorolja a rendőri hatalmat. A nyomozati ügyekben való esetlen szerencsétlenkedései (egyszer leütik nyomkövetés közben, egy másik részben majdnem belefullad a vízbe stb.) vagy a szellemi restségét kiemelő mozzanatok (Sátori megszidja sakkozás közben, hogy már Kántor is ismeri minden lépését) kiemelik, hogy korántsem a korszak krimijeiből ismert nagyszerű képességekkel megáldott nyomozóval, hanem egy kisrendőrrel van dolgunk, az epizódok jellemábrázolása pedig esendőségei révén csak aláhúzza: Csupati tényleg a nép egyszerű fia.

A történetvezetés és az epizódok révén megvalósuló jellemábrázolás azért is nagyon fontos, mert – szemben a klasszikus krimi magánnyomozójával – itt egy a belügyminisztérium állományához tartozó szervezeti emberről van szó. Tanulmányában Császai Lajos rámutat arra a változásra, melynek értelmében a hatvanas években az amerikai krimikben megjelenő rendőr egy

szociológiai és nemzedéki átalakulás következménye volt.³⁸ Magyar kontextusban a rendőr szerepeltetése (Csupatitól Veszprémi Lindán át Pityke őrmesterig) természetesen egészen más magyarázatot igényel: ha a Belügyminisztériumot, más esetben a Honvédelmi Minisztériumot láthatjuk támogatónak (itt most gyártást és szellemi támogatást egy kalap alá véve) egy-egy tévés produkció mögött, akkor óhatatlanul is felmerül az adott alkotás tematikus célzatossága, még akkor is, ha messze nem valamiféle propagandáról van szó.³⁹ A cél itt inkább a bűnről és a büntényről való gondolkodás elmélyítése, a normaképzés elősegítése s egyúttal a magyar rendőr szerepének pozitív kiemelése. Csupatinál Kántor, Pityke őrmesternél a szupermotor és Marcipán kutya, Lindánál nőisége s ezzel párhuzamosan a védelmet nyújtó karatetudása, Ötvös Csöpinél bunyós mivolta az a jellemábrázolási plusz, mely ab ovo megkülönbözteti őket a hétköznapi rendőr karakterétől. Bár mind a rendőrség állományához tartoznak, mindegyikükre jellemző, hogy a nyomozást egyéni módon és körülmények között végzik el, s a rendőrség sokszor csak a végén kapcsolódik be tevőlegesen. Ezzel a megoldással nem normatív, elnyomó hatalomként jelenik meg a Magyar Rendőrség, hanem – az epizódok során a főhős révén – szimpatikus-sá tett, biztonságot adó emberarcú intézményként, mely megtűri (bár sokszor meg is dorgálja) a renitens, mégis szeretni való rendőrt vagy rendőrnőt. A fröccsöző, kutya-bolond Csupati, a bohókás család által (a Bodrogi Gyula és Pécsi Ildikó, valamint a Szerednyeie Béla által játszott barát jelenetei mindig humorosak) körülvelt vicces Linda, a vagány, sportőrült Ötvös Csöpi alakja által helyreállított szimbolikus erkölcsi rend a média popularitásán keresztül kohézióteremtő erővel bír: a normalitáshoz, az erkölcsi rend helyreállításához vezető utat egy szerethető figurának kell megmutatnia.

Most már csak azt kellene megvizsgálnunk, hogy mi van a normalitás másik oldalán, vagyis miképpen mutatja be a *Kántor* a bűnözőket: kik ők, mit akarnak, honnan jönnek és hová tartanak? Említettük, hogy az első rész lényege Kántor és Csupati, a kutya

és az ember találkozása, illetve az a *purifikációs rítus*, melynek értelmében a Jámbor nevű tolvajkutyából Kántor nevű rendőrkutya lesz, maguk a feltárt bűntények csak hátteret adnak ehhez. Ennek apoteózisa az a jelenet, melyben immáron rendőrként elfogja korábbi gazdáját, aki előbb magához édesgetni akarja, majd – a korábbi szokásához visszatérve – tűzzel megfélemlíteni, kínozni a kutyát. Akkor zárul le a megtisztulás többlépcsős mozzanata, mikor Kántor már nem ijed meg a tűztől, s a rendet megvéendő korábbi gazdáját elfogja, leteríti; ezzel legyőzte korábbi önmagát, s átlépett egy más minőségbe a kutya. „Jól van! Okos vagy! Hát ezért engedted be hozzánk tolvajt [= a korábbi gazdát], mert akkor még féltél tőle... De most már senkitől sem félünk!” – állapítja meg többes szám első személyben Csupati a szimbiotikus átalakulást az első rész végén. A fentebbiek alapján már adódik, hogy maguk a bűnözők is funkciókat jelenítenek meg: személyük, hovatartozásuk olykor fontosabb, mint az általuk elkövetett bűntett. A bűn és a szocialista bulvár kapcsán már utaltunk rá, hogy egyes önmagukon túlmutató bűncselekményeket a hatalom előszere-ttel formált *exemplum*má, melyet a populáris kultúra különböző regiszterein keresztül terjesztett el. Ilyen volt többek között az ún. „nagyfa-galeri”⁴⁰ idézett, Horváth Sándor által feltárt története vagy Szöllősi György jól ismert esete. Ide tartozik még az a normalizálási, sőt kriminalizálási hullám is, melynek keretében 1973 nyarán a balatonboglári temetődombon álló kápolnát kibérllő Galántai György ellen indított eljárást a magyar belügy. Néhány évig ugyanis a budapesti underground művészek kisebb csoportja itt töltött néhány napot, ám életvitelük, művészi megnyilatkozásaik feszegették az akkor „beszigorító” belügy és rendőrség tűrőhatárait, ezért higiéniai és más ürügyekkel betiltották az itteni rendezvényeket, dacára annak, hogy Galántai szabályosan bérelte a kápolnát az egyháztól. Ez önmagában nem volt elég, a „rend” helyreállításának a szélesebb közönség számára is meg kellett történnie, így a fent említett Szabó László elrettentő cikket írt Galántaiékról a *Népszabadság* 1973. december 16-i száma-

ba (a kulturális mellékletbe), az ugyancsak hatásvadász, bűnügyi történetet idéző *Happening a kriptában* címmel.⁴¹

Az exemplumtól különböző, másik csoportot képez, de mégis fontos például Labancz Anna fel nem tárt, meg nem oldott gyilkossági esete, mely épp titokzatossága miatt, ha lehet, még az átlagosnál is jobban felszította a társadalmi képzelet tűzét. A szép ápolónő gyilkosát – mint már utaltunk rá – nem sikerült megtalálni, ám az információelvonásos tájékoztatáspolitikához szokott magyar közönség ebben *többet* látott: a hatalomnak valamiért titokban *kellett* tartania a gyilkos kilétét. Simmelnek van igaza, a titok lényege épp a hozzáférhetetlenség, mely autoritást kölcsönöz a titokbirtokosnak, aki így a teleológiai irányított nem tudás állapotában tartja a másikat.⁴² A nem tudásra adott társadalmi válasz, mint ahogyan többször fejtegettük már, nem a hallgatás, hanem a pletyka, a legendaképzés, az összeesküvés-elmélet. Se szeri, se száma azoknak a megoldásoknak, „biztos helyről származó” információnak, melyek tudni vélték, ki és miért ölte meg a gyönyörű fiatal nőt, s persze azt is, miért kellett mindennek titokban maradni. A terjengő pletykának tehát egyetlen módon lehetett volna gátat vetni: ha a rendőrség feltárja a feltehetően mégoly banális megoldást, ám ez bizonyítékok híján nem állt módjában. A fikció azonban, mely ilyenén formán nem igazságköteles, gyógyírt nyújthat: így került a *Kántor* második részébe apró betétként, utalásként az ügy. Itt a szép ápolónőt Lontay Máriának hívják, s „természetesen” egy fűtőként dolgozó, ám valójában zavart és hisztérikus, filozófiával foglalkozó festőművész tette el láb alól – szerelemféléstől. Ám ugyanilyen allúziókkal bekerült egy furcsa művésztársaság is, melynek szervezőjét, Szőnyi Ilonkát igen gunyorosan jellemzi Káldy nyomozó (Láng József): „amolyan szellemi izé, művészlélek, intarziákat tervez stílbútorokhoz, húszéves, összehozott egy művészi szalont, ahogy ő mondja.” A rendőrség látókörébe épp emiatt kerül, ugyanis nagyon vegyes összetételű a társaság, amennyiben „van ott kezdő festő, kezdő költő, zugújságíró, és van egy teozófus, ugyan-

is a lányt nagyon érdekli a keleti misztika". Van itt még több egyetemről eltávolított ifjú, kiugrott pap, matróz és költő is, elvben a társaság kohézióját az adja, hogy mindannyian érdeklődnek a misztika iránt. Nem akarjuk túlfeszíteni az analógiákat, de élünk a gyanúperrel, hogy a fikció világában posztarablást és gyilkosságot elkövető művész-társaság, illetve zavart elméjű festőművész igen jó apropó volt a belügy számára, hogy a művészettel foglalkozó másként gondolkodó pesti underground társaságokat a populáris médián keresztül denuncálja.

Hatásmechanizmusukat illetően a vizsgálatok rámutattak, hogy a befogadók sokszor nem választják el *élesen* a rendőrségi híreket és a krimi fiktív világát, pláne akkor nem, tehetjük hozzá, ha számtalan utalás található megtörtént, a hivatalos nyilvánosságban is teret kapó ügyekre. Mindkettőt hasonló médianyelvezettel jeleníti meg a televízió: „a fikciót – annak érdekében, hogy hihetővé váljék – valóságos elemekkel dúsítja fel, a valóságot pedig megformálva, szerkesztett képi montázsokon keresztül tárja a nézők elé, felhasználva azokat a sablonokat, amelyeket gyakran a krimiből tanultunk. Abban is hasonlít egymásra a tévéerőszak két formája, hogy a mindennapok kultúrájának leegyszerűsítő vélekedését közvetítik, amely morális értelmezési keretül szolgál a látottak földolgozására.”⁴³ Másképpen fogalmazva azt is mondhatnánk, hogy a rendőrségi hír vagy riportázs és a krimi *intertextuálisan* egészítik ki egymást: ahol a valóságot hír formájában bemutató *Kék Fény* nem tudja megadni a morális rend helyreállításának lehetőségét, ott a megtörtént eseményeken alapuló, mégis fiktív *Kántor*-sorozat szolgáltat szimbolikus elégtételt, s állítja vissza a helyes erkölcsi rendet, illetve annak reprezentációját. Olyan ez, mint egy tükörrjáték: az erkölcsi rendet szimbolikus értelemben „helyreállító” reprezentáció a valóság (pl. a rendőrségi fiaskó) helyett áll, ám még ennél is fontosabb, hogy láthatóvá teszi ezt a valóságot, s ezzel a jelenlét látszatát kelti: betölt egy űrt.⁴⁴ Az űr fikcióval való betöltése azonban egyre inkább valóságossá válik, éppen abból fakadóan, hogy a szerkesztett hír és a megtörténésből kiin-

duló, de azt felülíró fiktív krimi között a megjelenítés szintjén igen kicsi a különbség. (Ez a mai infotainment lényege.)

Az öt részes krimisorozat utolsó három része pedig egyetlen – számunkra módfelett fontos – tematika köré szerveződik: a határon túl található Nyugat mint a bűn lehetőségének terepuma köré. *Az erdész halála* című – a regényben is szereplő, de jócskán megváltoztatott – részben visszaköszön a fentebb már érintett emigránstematika. A két, elegáns sportkocsin érkező üzletember, Theodor Kelly és John Bana valójában két magyar emigráns (eredetileg: Keley Tivadar és Bana János), a korszak nyelvén disszidens, ausztrál és kanadai állampolgárok, vagyis „idegenek”: ahová beteszik a lábukat, felüti fejét a bűn. Az epizód szépen építi fel a határ és az idegen konceptusát, valamint a bűn szimbolikus útját a határtól a városig. Bécsből érkeznek egy határ menti kisvárosba, ahol egy közeli barlangban rejtik el a Bécsben lopott gyémántokat, Bana nagybátyjánál, az erdésznél nagy mennyiségű készpénzt és ékszereket helyeznek el megőrzésre, míg ők a fővárosban artistákat szerződtetnek Kelly filmjéhez. A két bűnöző tehát megérkezik az éjszakai lokálok, a nyugati italok és a táncosnők bűnös Budapestjére, ám Bana – Kelly tudta nélkül – árulkodóan magas technikai apparátussal kifosztja egy belvárosi ékszerüzlet mackóját. Satori innen tudja, hogy „nyugatiak” dolgoznak Pesten, s a Gellért Szálló decens közönségében fel is ismerik a már az Interpol által is körözött Kellyt. Bana azonban észreveszi a rendőrség érkezését, s a határ felé menekül. Az elbeszélés belső logikájában, az erkölcsi rendet visszaállító mechanizmusában különös hangsúlyt kap a bűn megállíthatatlan, öngerjesztő energiája, amennyiben az erdésznél hátrahagyott értékek miatt megölik az öreget, végül Bana maga is meghal. Az értékképzés centrumában pedig, mint utaltunk rá, a határ és az idegen fogalma áll.

5. Böröcz József arra mutat rá, hogy a társadalomtudományok sokáig elhanyagolták a határ fogalmát, hiszen a társadalom, a nemzet vagy a kultúra szempontjából a szoros értelmében periferikusnak tűnt e kér-

dés, ám olyan transznacionális folyamat elemzésekor, mint a turizmus vagy a munkaerő-migráció, nélkülözhetetlen behatóbb tanulmányozása.⁴⁵ Donnan és Wilson azt fejtegeti, hogy az antropológia is sokáig mellőzte e problematikát, s cikkükben a fogalom szétbontására és használati módjaira tesznek javaslatot: eszerint a „határ” jelenthet kulturális mezsgyét (metaforikus értelemben is), földrajzi és politikai, valamint társadalmi és szimbolikus határt.⁴⁶ E különbségtétel azért is módfelett gyümölcsöző, mert a hidegháború időszakában a keleti, szocialista és a nyugati kapitalista tömb közötti határ mintegy színekdokhészzerűen foglalja magában a fenti elválasztó funkciókat. Ennek globális mesternarratívája természetesen Berlinhez, illetve az 1961 augusztusa után a várost Kelet- és Nyugat-Berlinre osztó Falhoz kötődik, míg lokálisan, a magyar társadalom számára a nyugati határszélhez, az ún. Vasfüggönyhöz, illetve a határsávhoz.⁴⁷ Guy Hamilton *Temetés Berlinben* (*Funeral in Berlin*, 1966) című kétfilmjének expozíciója, mely a napfényes, szabad, gondtalan és vidám Nyugat-Berlint a szürke, szögesdrótos, szigorú határőröktől nyüzsgő Kelet-Berlinnel ellenpontoszza, a populáris zsánerfilm bináris oppozíciójában egyértelműen jeleníti meg és foglalja magában a Fal sokrétű jelentését.⁴⁸ Egyszerre politikai és földrajzi, társadalmi és kulturális határ, mely a várost a legabszurdabb módon kettészelő minősége miatt a hidegháború szimbolikus mezsgyéje is lesz.⁴⁹

A Vasfüggöny nem kevésbé metaforikus minősége közismert volta ellenére sem veteledhetett az egyik legfontosabb európai város szimbolikájával, s az ezzel kapcsolatos szimbolikus történeteket a magyar populáris kultúrának kellett természetesen megteremtenie. A *Kántor* negyedik, ötödik és hatodik része kiveszi a részét ebből a mítoszteremtésből, amennyiben mindhárom részben kulcsfontosságú választóvonalallá lényegül a nyugati határ. Az *erdész halála* című epizód kapcsán már fejtegettük fentebb mindezt, nevezetesen azt a viszonyrendszert, mely sajtóságos, különös helyé teszi a határt. Már Kelly és Bana érkezésekor nyugtalan az öreg erdész, mivel az erdőben a tá-

volban két idegen alakot fedez fel, ám ekkor még nem tudván, hogy az az unokaöccse s annak barátja volt, bejelenteni készül mindezt a határőrségnek, mert mint megfogalmazza, „tudod, öcsém, itt a határvidéken minden perc fontos”. Az emigráns magyarok, akik mégiscsak idegennek tekinthetők erkölcsi alapállásuk, viselkedésük, beszéd- és tárgy kultúrájuk okán, tehát a határ túoldaláról érkeznek, s velük együtt érkezik meg a történetbe a bűn. Az adminisztratív (politikai, földrajzi) határon való átkelés, sugallja a film, egyszersemind egy a bűn és az erkölcs között feszülő morális választóvonal átlépése is, s emfatikussá teszi mindezt a bűn útja is. A bűnözők a határon túlról jönnek, érkezésük felbolygatja a határ menti kisváros erkölcsi viszonyait (rablás és gyilkosság), s miután a rendőrség Budapesten lefűleli Kellyt, társa, Bana újfent a határ felé menekül, s ezzel a kör bezárul. A határátlépés és a normasértés (bűncselekmény) így szinonimává válik, a bűn útja pedig azt hangsúlyozza, hogy a két világrendszer között erkölcsi jellegű különbség állapítható meg.

Persze nem naiv e beállítás; nem azt mondja, hogy csak idegenek követnek el bűncselekményeket Magyarországon, csak annyit, hogy a határon túl „másfajta” morális viszonyok uralkodnak. A negyedik, *Havas történet* és az ötödik, *Az ellopott vonat* című záró epizód épp ezt emeli ki: idegenek nem szerepelnek benne, az elkövetők magyarok: az első esetben egy deklasztált, elvált, de nagylábon élni vágyó főkönyvelő elsikkasztja a bányászok fizetését, hogy kártyaadósságát visszafizethesse, a második példánál egy szolgálattevő forgalmista segítségével – az Ausztriában már körözött – unokaöccse és büntetett előéletű nehézfiúk rabolják ki a postavonatot. Perdöntő, hogy menekülési útvonaluk egyértelműen a Nyugatra (s nem a legközelebbi nagyváros, ahogyan Bokor őrnagy sejtje): a határon való átkelés lehetősége ugyanis olyan, mintha egy másik erkölcsi rendbe való átlépést ígérne egyben. Nem mintha ennek *reális* lehetősége lett volna, hiszen több történetben is fény derül arra, hogy a magyar rendőrség együttműködött az Interpollal. Úgy véljük,

éppen ez az a mozzanat, ahol a krimi a fikatív történetmesélés ereje révén idealizál: egy eszményt jelenít meg. Nem tesz éles, határozott különbséget az elképzelt és a valóság között, értékpreferenciája pedig a reális helyett az eszményi oldalán áll. Ha ezt átfordítjuk a hidegháború szimbolikus nyelvére, akkor olyképpen fogalmazhatnánk, lehetséges, hogy a kapitalizmus nagyobb vagyon felhalmozására ad lehetőséget, ám ez szinte kéz a kézben jár a mindennapi bűnnel. Lehet, hogy a szocializmus szerényebb anyagi viszonyai ilyen vagyont nem tesznek lehetővé, de morális értelemben mindenképpen győzelmet arat: a rend helyreállítása egyszersmind szimbolikus ítélet a hidegháborúban versengő politikai rendszereken.

Alig másfél évtizeddel később e beállítottság okafogyottá vált, de nem azért, mert nem

jöttek volna külföldiek, sőt éppenséggel jóval nagyobb számban érkeztek. A Rendőrség-történeti Múzeum egyik tárlójának felirata úgy fogalmaz, hogy 1989 után egészen más típusú bűncselekmények válnak jellegzetessé, a betöréses lopást felváltotta az embercsempészet, a kábítószer-bűnözés, a prostitúció és a gépkocsilopás, vagyis olyan típusú tettek, melyek az esetek többségében definíció szerint transznacionálisak, határon átvívelők. Kavafisz nevezetes versét megfordítva azt mondhatjuk, hogy addig féltük és vártuk a „barbárokat”, míg valóban eljöttek, csak addigra a határok már nem „ügy” voltak határok, ábrázolásuk már nem „ügy” volt kérdés. A rendszerváltás utáni magyar társadalomnak tehát új barbárokra,⁵⁰ új idegenekre volt szüksége, hiszen mint Kavafisztól tudjuk: „Ők mégiscsak megoldás voltak valahogy...”⁵¹

■ JEGYZETEK

1. A szöveg hely módfelett érdekes, tudniillik a jelenet során a Watson írásainak a módszerrel, a dedukcióval foglalkozó részeivel elégedetlen Holmes egyre inkább belátja, hogy a doktor nem nagyon kerekíthet ki másmilyen elbeszélést az eseteiből, lévén, hogy a bűn triviális, mindennapi dolog, melyet hétköznapien kell előadni is. Arthur Conan Doyle: *A Vérbükkös tanya*. In: *Uő: Sherlock Holmes kalandjai*. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Bp., 1987. 223.
2. Varga Bálint: *A magyar krimi hiányáról*. Café Babel 2005. 49–50. 129.
3. Carlo Ginzburg: *Nyomok. A jel-paradigma gyökerei*. In: *Uő: Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Kijarat, Bp., 2010. 13–53. Nem csak a mikrotörténelem legismertebb képviselője érdeklődik a krimi iránt, Maurizio Gribaudi álneven ki is adott egy bűnügyi történetet. Vö. Erik Rolle: *Killer's Academy*. Descartes et cie, Paris, 2004.
4. Ennek ismeretelméleti háttéréről bővebben Thomas A. Sebeok – Jean Umiker-Sebeok: *Ismeri a módszeremet? Avagy: A mesterdetektív logikája*. Gondolat, Bp., 1990; K. Horváth Zsolt: *Az ötök jele*. Nyom, nyomozás, értelemképzés a microstoria látószögéből. In: *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. (Szerk. Rákai Orsolya – Z. Kovács Zoltán). Gondolat–Osiris, Bp.–Szeged, 2003. 173–208.
5. Arthur Conan Doyle: *Dr. Holmes kalandjai*. (Ford. Lándor Tivadar, Tábori Kornél, Adorján Andor, Komor Gyula, F. Fayer Rózsa) Lampel, Bp., 1900–1908.
6. A teljesség igénye nélkül lásd Tábori Kornél – Székely Vlagyimir: *Nyomorultak, gazemberek*. Nap Nyomda, Bp., 1908; Tábori Kornél – Székely Vlagyimir: *A bűnös Budapest*. Ötödik Ezer, Bp., 1908; Tábori Kornél – Székely Vlagyimir: *Az erkölcstelen Budapest*. Nap Nyomda, Bp., 1908 vagy Tábori Kornél: *Úri gonosztevők: budapesti regény*. Schenk, Bp., 1909. Gazdag és sokoldalú tevékenységére lásd Albertini Béla: *Tábori Kornél és a szociális fényképezés*. Fotóművészet 1996. 3. és Tomsics Emőke: *Tábori Kornél és a szociofotó*. Fotóművészet 2006. 3–4.
7. Maga a detektívtörténet – Boileau és Narcejac szerint – egyfelől sokat köszönhet a modern sajtó megszületésének, elterjedésének, másfelől pedig a logikai pozitivizmus térhódításának. E kettő találkozásaként tekintünk az ekkoriban népszerűvé vált bűn-nyomozás-megfejtés hármasságán alapuló elbeszélésekre, melyekben a detektív maga is „tudóssá” válik, „s nem engedi át magát többé a látszatnak, hanem a megfigyelés szolgálatába állított logikával felvértezve okozatokat okokra vezet vissza, s az okokból újabb okozatokra következtet (dédaira), hogy végül a bizonyítékok hálójába zárja a bűnöst.” Pierre Boileau – Thomas Narcejac: *Le roman policier*. PUF, Paris, 1975. 21.
8. Buzinkay Géza: *Bulvárlapok a pesti utcán*. Budapesti Negyed 1997. 16–17. 41. Lásd még Vásárhelyi Miklós: *Az Est-Lapok, 1920–1939*. In: *Pesti Ernő (szerk.): Az Est-Lapok. Repertórium*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1982. Az Est-Lapokhoz tartozott a reggel megjelenő Pesti Napló, a déltáji Az Est és öt óra körül az utcákra kerülő Magyarország.
9. Szabó László: *Kék Fény. Egy bűnügyi televíziós műsor első hat éve*. Táncsics, Bp., 1981. 25.
10. Szabó László: i. m. 6. Úgy tűnik, a liberális szellemű Az Est minden rendszerben alkalmas volt a bűnbak szerepére, s a két háború közötti szélsőjobb éppannyira gyűlölte, mint amennyire Szabó megvetette azt. Tarján működésére: Tarján Vilmos: *Riporter titkaimat nem viszem a sírba*. Szerzői kiadás, Bp., 1947. és Tarján Vilmos: *A bedeszkázott riporter*. (Szerk. Buza Péter), Budapesti Városvédő Egyesület, Bp., 2007.

11. Szabó László: i. m. 6.
12. Vö. W. Lance Bennett: Storytelling in Criminal Trials: a Model of Social Judgment. In: Lewis P. Hinchman – Sandra K. Hinchman (eds.): Memory, Identity, Community: the Idea of Narrative in the Human Sciences. Albany, State University of New York Press, 1997.
13. A jelentés szövegét idézi Horváth Sándor: Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2009. 98.
14. Horváth Sándor: i. m. 104–105.: „A bulvárlapok piaci bevezetésére jellemző eszköztárral értékesítették a bűnügyi híradásokkal is elárasztott újságokat. A rendőrségi razziaírókról, kéjgyilkosságokról (persze később politikai perekről is) beszámoló Esti Hírlap hatása a »tisztességek« számító Népszabadság 1957. januári számain is érezhető. Bár eleinte külön tördelve, de a Népszabadság 8–10. oldalán rendszeresen jelentek meg bírósági tudósítások vagy »bűnügyi hírek« is (1957. január 10-én például a következő alcímekkel: Agyonverték barátjukat; Hasba lőtték egy kutya miatt; Tolvajtól is lehet lopni).”
15. M. Topits Judit: Üzemi baleset. Történetek a Kádár-korszak tájékoztatáspolitikájáról. Dokumentumfilm, 1956-os Intézet, Bp., 2004.
16. Magyarul, összefoglalóan lásd Császi Lajos: Tévéerőszak és morális pánik. Új Mandátum, Bp., 2003.
17. Erről bővebben Asperján György: A Labancz Anna-gyilkosság. Aspy Stúdió Kiadó, Bp., 2006. A szerző megszerezte az elévülés után selejtezett nyomozati és peranyagokat, melyek alapján majdnem négy évtizeddel az eset után elő is állt saját megoldásával, melynek következménye az lett, hogy az írói jogerősen elítélték rágalmazás miatt. Lásd Dián Tamás: Ki ölte meg Labancz Annát? Rejtély. Asperján György állítja, hogy megoldotta a 36 éve felderítetlen ügyet. Vasárnap Reggel 2008. április 28.; Romhányi Tamás: Pista, te ölted meg Labancz Annát? Egy miskolci nyomozó fel nem tett kérdése. Népszabadság 2005. szeptember 3.; a Kék Fény 2006. május 24-i adása retrospektív módon szintén bemutatta az ügyet.
18. Szabó László: A kedves külföldi ismerős. In: 13 bíró emlékezik. Minerva, Bp., 1975. 293–317.
19. Életrajzi adatokra lásd Péter László (főszerk.): Új magyar irodalmi lexikon III. Akadémiai, Bp., 2000, második, javított, bővített kiadás, 2001.
20. Szamos Rudolf: Kétlakásig. Révai, Bp., 1952; Szamos Rudolf: Műszaki vezetők és fizikai dolgozók együttműködése a bányában. Révai, Bp., 1953; Szamos Rudolf: Bányászok. Népszava, Bp., 1953. Utóbbi a Bányászok kiskönyvtárában jelent meg.
21. Szamos Rudolf: Egy beszélgetés története. MDP Tolna megyei Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya, Szekszárd, 1953. A broszúra terjedelmű szöveg Mucsfa község példáján mutatja be, hogy észérvekkel meg lehet győzni a gazdákat arról, hogy belépjenek a termelőszövetkezetbe.
22. Szekszárd és a térség 1956-os történetére a teljesség igénye nélkül lásd László Péter: Tolna megye 1956-ban. In: Dobos Gyula (szerk.): Tanulmányok. Szekszárd, Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 1992. 71–102. és Boda Ferenc: Emlékek, dokumentumok. Babits, Szekszárd, 2006. Szamos Rudolf forradalomban viselt szerepére egyáltalán nem utal semmilyen jel, bár ennek részletesebb feltárása további kutatást igényel. Ugyanakkor az ún. „funkcionárius vitákon” sem vett részt tevőlegesen, a szekszárdi fórummal kapcsolatban lásd (I. S.): Népfőntőforum. Nyissanak új lapot az értelmiség kérdésében! Magyar Nemzet 1956. október 14. 3.
23. Szamos Rudolf: Barakkváros. Kossuth, Bp., 1960. A korszak lakáspolitikájáról: Gyáni Gábor: Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja. Magvető, Bp., 1992, kül. 107–114. A Hattytudó ideológiai implikációt érinti Horváth Sándor: i. m. 162–163.
24. Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája. Magvető, Bp., 1998. Lásd KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról. Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai. 1956. október 23.–1957. április 30. Regio 1991. 4. 174–211. Természetesen ma már jóval gazdagabb az erről szóló irodalom, az 1956-os Intézet honlapja bővebb könyvészeti tájékoztatást nyújt a témáról: <http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/bibliografia/6emigracio> (2010. 12. 12.)
25. Állambiztonsági Értelmező Kéziszótár. (Szerk. Gergely Attila rendőrezredes.) Belügyminisztériumi Könyvkiadó, Bp., 1980.
26. Open Society Archives (OSA), 357–2–1–2–61: Belügyminisztériumi iratok, Hazatelepítő Központ. Az OSA Párhuzamos Archívum nevű fondja egy a pertinencia elvén létrejött tematikus (részben digitizált) másolat-gyűjtemény.
27. OSA, 357–2–1–15–45: Havi jelentés Magyarországról.
28. Kommentár nélkül. Disszidensek levelei. (Szerk. Szamos Rudolf) Kossuth, Bp., 1958, 3–4.
29. Cs. Varga Katalin: Aki nincs ellenünk, az velünk van. Emigráns magyarok levelei 1962-ből. Archivnet (hálózati közlés: www.natarch.hu/archivnet/old/rovat/cikk.phtml?cikk_kod=97 – 2010. 12. 12.). Mint a szerző megjegyzi, a 285 levélre összesen 23 válasz érkezett, s azok írói is sokféleképpen reagáltak. Volt, aki kikérte magának, volt, aki udvariasan nyugtázta a megkeresést, s volt (mint pl. Fejtő Ferenc), aki hosszasan, érdeklődéssel válaszolt s tett fel kérdéseket: „Nem értem azt sem, hogy például Bibó István, akinek szerepe tudomásom szerint igen mérsékelt és mérséklő volt 1956-ban, miért nem kap amnesztiát.”
30. Szamos Rudolf: Kántor nyomoz. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1970. és Szamos Rudolf: Kántor a nagyvárosban. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1972. Irodalmi fogadtatásához lásd Botka Ferenc: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 1945–1970. (Személyi rész) Akadémiai, Bp., 1991. 371.
31. Szamos Rudolf: Kántor nyomoz... 106–107.
32. Annak is az önkritikába és -korrekcióba fordulása. Kenneth Burke elméletének médiabeli adaptációjára lásd Császi Lajos: A média rítusai. A kommunikáció neodurkheimi elmélete. Osiris-ELTE KeK, Bp., 2002.
33. Szamos Rudolf: Kántor a nagyvárosban... 27.

34. A tévéfilm-sorozatot kiadták DVD-n, illetve a Magyar Televízió digitális archívumában is végig megtekinthető: <http://videotar.mtv.hu/Kategoriak/MTV%20MOZI/Kantor.aspx> (2010. 10. 12.) Persze ebben az időszakban nem szocialista országban készített krimiket is jócskán vetítettek, s a szocialista produkcióknak ezzel is fel kellett venniük a versenyt. A fekete macska bandája, 1980 (szovjet); A felügyelő, 1973; A bűvész, 1976; Derrick, 1976; Tethely, 1976; Maigret, 1976; Columbo, 1977; Kojak, 1978; San Francisco utcáin, 1979; Charlie angyalai, 1980; Starsky és Hutch, 1980; Madigan, 1980; Az új Scotland Yard, 1981; Petrocelli, 1982; Az Angyal visszatér, 1982; Mike Andros, 1983; T.J. Hooker, 1985. Egyes sorozatokból több évadot is műsorára tűzött az MTV, itt az első bemutatást tüntetjük csak fel.
35. Legújabbban lásd Császi Lajos: Műfaj- és narratívelemzés a médiakutatásban. Médiakutató 2010. tavasz.
36. Vö. John Sumser: Az erkölcsi rend a tévékrimiben. Replika 1999. 35. 55–76.
37. Kracauer elmélete még a racionalitás megtestesítőjeként, a ráció ideáltípusaként értelmezte a detektívet, ez a krimi mai állapotára tekintve már nem tűnik helytállónak, bár ezt természetesen a német esszéista aligha láthatta előre. Lásd Siegfried Kracauer: Der Detektiv-Roman. Ein philosophischer Traktat. In: Schriften I. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1971, 103–204., különösen 141–142. Magyarul Siegfried Kracauer: A detektívregény: értelmezés – Történelem. A végső dolgok előtt. (Ford. Teller Katalin) Kijarat, Bp., 2009.
38. Császi Lajos: A krimi mint morális tanmese. In: Uő: Tévéerőszak és morális pánik... 128.
39. Ide sorolható pl. a Pityke című animációs sorozat a motoros szuperrendőrökről (r. Maros Zoltán, 1979) vagy a nagy sikerű Linda (r. Gát György, illetve Gát György – Szurdi Miklós, három évad: 1984–1989), ahol rendőrségi konzultánsként dr. Láposi Lőrinc (akkor) rendőrezredes segített. Továbbá az MTV, a Honvédelmi Minisztérium és a MAFILM koprodukciójában készült Angyalbőrben (r. Gát György – Szurdi Miklós, 1988) címet viselő 13 részes sorozat, mely a polgári szolgálat megjelenésének hajnalán a sorkatonai szolgálatot népszerűsítette. Itt lehet megemlíteni a Bujtor István égisze alatt készült Ötvös Csöpi-filmeket: eltérőek, mert eleve egész estés mozinak készültek (bár az MTV is többször játszotta), tematikusan pedig azért különböznek, mert a vagány, félig független, ön-magát önállósító, sajátos eszközökkel küzdő Csöpi rendőr ugyan, de többnyire úgy nyomoz, mint egy magándetektív. Ellenpontja a filmben az aktakucac, papíron a nyomozást vezető, Kern András alakította Kardos őrnagy.
40. Lásd még Tolnai Kálmán: A mohikán-galeri. Táncsics, Bp., 1975.
41. Bővebben: Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme, 1970–1973. (Szerk. Klaniczay Júlia – Sasvári Edit) Artpool–Balassi, Bp., 2003; György Péter: A hely szelleme. In: Kádár köpönyege. Magvető, Bp., 2005. 157–181.
42. Georg Simmel: A titok és a titkos társadalom. In: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Gondolat, Bp., 1973. 311–344.
43. Császi Lajos: A krimi mint morális tanmese. In: Uő: Tévéerőszak és morális pánik... 111–112.
44. Lásd Carlo Ginzburg: Reprezentáció: a szó, az eszme, a dolog. In: Uő: i. m. 123–140. és Roger Chartier: A világ mint reprezentáció. In: Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem. (Szerk. Kisantal Tamás) Kijarat, Bp., 2009. 35–54.
45. Böröcz József: A határ: társadalmi tény. Replika 2002. 47–48. 133–142.
46. Hastings Donnan – Thomas M. Wilson: Határok és antropológia Európában. Replika 2002. 47–48. 117–131.
47. A határsávval kapcsolatos tudnivalókat így találja egy útikönyv: „Brennbergbánya határsávnak számít. E területre csoportos határávezeti belépési engedély 5 vagy ennél több, együtt és egy helyre utazó részére igényelhető. A turisztikai vagy tanulmányi célból a szándékozott utazás előtt 21 nappal kell kérelmet a résztvevők személyi adatainak közlésével az illetékes kerületi rendőrkapitánysághoz eljuttatni.” Magyarország. Papp Antal vezetésével írta Antos László et al. Panoráma, Bp., 1978. 6., átdolgozott kiadás, 590.
48. A nyitójelenet a Youtube-on is bárki számára megtekinthető: www.youtube.com/watch?v=Ue0Ezh5A5Xc
49. A bőséges irodalomból lásd Corey Ross: East Germans and the Berlin Wall: Popular Opinion and Social Change before and after the Border Closure of August 1961. Journal of Contemporary History 2004. 1. 25–43. és Joachim Schlör: It has to go away, but at the same time it has to be kept': the Berlin Wall and the making of an urban icon. Urban History 2006. 1. 85–105.
50. Ezt a feladatot a populáris médiában a Kisváros (r. Várkonyi Gábor) című, a határ mentén játszódó sorozat volt hivatva betölteni, melyet 1994 és 2001 között vetített a Magyar Televízió.
51. Konsztantinosz P. Kavafisz: A barbárokra várva. In: A barbárokra várva. Versek. Európa, Bp., 1968. 92. Somlyó György fordítása.

VÉGH BALÁZS BÉLA

KULTÚRAVÁLTÁS

A NAGYKÁROLY KÖRNYÉKI SVÁBOKNÁL

■ A Nagykároly környéki svábok művelődéstörténetében a letelepítésüket követő három évszázad alatt felemás folyamatként ment végbe az akkulturáció, amely esetükben sem más, mint átváltás egyik kultúrából a másikba. A már megtörtént nyelv- és kultúraváltás javára írható, hogy a feladott német-sváb és a felvett magyar nyelv a hozzájuk tartozó kultúrával egyetemben hasonló egyetemes emberi kérdésekre és törekvésekre keresi a választ: az ember helye a földi világban, lét és elmúlás, egyén és közösség viszonya, a szerzett tapasztalatok továbbadása, a tárgyi valóság megfogalmazása nyelvi szimbólumokkal. Mint minden emberi közösség és önszerveződő csoportosulás, az áttelepített német-sváb etnikum is megkísérelte létrehozni a saját mikrotársadalmi-kulturális rendszerét, amelyben a csakis rá jellemző sajátosságokkal együtt vannak jelen az emberi kultúrának mint egésznek az alkotóegységei: a technológiai és az ideológiai elemei. Egyfajta dilemmahelyzetet teremtett a kultúraváltó közösség számára az, hogy a korábbiakhoz képest megváltoztak a környezeti adottságok, az új földrajzi régió felkínálta megélhetési források, az általuk meghatározott tevékenységek. A korábbi monokulturalitás után hirtelen többkultúrájú közegben találták magukat, meg kellett tapasztalniuk az őket körülvevő magyar lakosság kultúrájának eltérő felépítését: sajátos egzisztenciális körülményeik és történetiségük folytán egyedinek és összeférhetetlennek tűnhetett a németországi sváb és a szatmári magyar kultúra. Erre a felemás helyzetre frappáns válasz lehetett volna a kulturális pluralizmus, vagyis a kettős kultúrában való létezés; a német-sváb nyelv és kultúra megőrzése mellett a magyar nyelv és kultúra felvétele. Ám a valóságban más ter-

mészetű ambíciók érvényesültek, akkoriban a kultúra elemi szükségleteket elégített ki, inkább a szükségletfokozás és a hiányosság-kompenzáció funkcióit kamatoztatta az útkereső közösség, és úgy váltott nyelvet, hogy közben ragaszkodott saját kulturális mintázataihoz. Ruth Benedict angol antropológus szerint az emberi élet mindig is hátrált, saját történetiségű közösségekben zajlott, amelyek kialakították külső és belső adottságaiknak megfelelő viselkedési szabályrendszereiket, amelyeket kulturális mintázatoknak (pattern of culture) nevezett el.¹ Ezek határozzák meg végeredményben az egyes kultúrák karakterét, egységét. A kultúra alap- vagy természetes állapotában fel sem tűnik a benne rejlő különlegesség az egyén számára. Akkor értékelődik fel és nő meg a sajátos karakterjegyek szerepe, amikor különböző kultúrák találkoznak, kerülnek egymás mellé. A népcsoport egyedeiben általában ilyenkor tudatosodik a sajátos és az idegen ellentéte, és értékelődik fel az autochton jelleg. A bajorországi Württemberg tartományból származó svábok Nagykároly környékére érkezve ismeretlen élethelyzetbe kerülnek, a szatmári régióban történő letelepítésükkel elveszítik azt a viszonylag kompakt nyelvi-kulturális közeget, azt az otthonosságérzetet, amely szülőföldjükön körülvette őket, és nyelvjárászigetként kellett berendezkedniük a magyar nyelv és kultúra idegen tengerében. Nem volt az új körülményekre érvényes kulturális mintázatuk, ezt saját maguknak kellett kialakítaniuk, mivel az eredeti német-sváb identitáshoz, kizárólag a saját nyelvhez és kultúrához való túlzott ragaszkodás teljes elszigetelődést jelentett volna; egyszerre bezárkózást a hagyományba, a múltba és elzárkózást a fejlődéstől, a jövőtől. A nyelvi és kulturális

identitást tápláló őshaza (Urheimat) földrajzilag nagyon távol volt ahhoz, hogy segíthessen, fenntartója és éltetője lehessen az idegenbe került német-sváb közösségnek. Egyébként is abban az időben alig volt megfelelő lehetőség a kapcsolattartásra, egyáltalán a szellemi érintkezésre. Az önálló kultúra megteremtése és őrzése rengeteg energiáját emésztette volna fel a közösségnek, perspektivikusan pedig ellehetetlenítette volna a fennmaradását. A kultúra biztonságos központja, a szülőföld centrumként az össznémet identitást képviselte, az új, periféria-helyzet csupán a csoportidentitás fenntartására volt elegendő, viszont egyik sem elégítette ki az énazonosság kreatívabb elvárásait, szabadságigényét. A közösségi identitás megrendülése hatással volt az éntudatra is. A mi-tudat összetartozásként, tagsági viszonyként értelmezi a közösséghez és a megfelelő kultúrához tartozást. Ez a magától értendő hovatarozás inkább az egyén tudatküszöbe alatt, cselekvésirányító önelképzelésén kívül keresendő, és csak akkor tudatosodik és értékelődik fel, ha valamilyen külső hatás éri (beavatási rítus, veszélyeztetettség, idegen kultúrával való találkozás).² Ebben a helyzetben a sváb közösség az egyetlen ésszerű megoldást választotta: nyitást a magyar nyelv és kultúra felé. Így a teljesen zárt nyelvi és kulturális szigetből nyitottabb félszigetté vált, szabaddá téve az utat bizonyos kölcsönhatások számára; a kezdeti egynyelvűség fokozatosan kétnyelvűséggé alakult át, miközben a sváb kulturális mintázat formailag erősen önszabályozó, közösségmegtartó rendszerként élt tovább. Ez azt jelenti, hogy állandó ellenőrzés alatt tartotta az idegen nyelvi és kulturális hatásokat, szabályozta azoknak a mértékét, óvta a közösséget a túlzásoktól, és hosszú évszázadok múltán is megőrizte, szinte a mai napig gyakorolva ezt a szerepét. A sváb kulturális mintázatok permanens funkciója a közösségi identitás szabályozása; a társadalmi önelképzelés szorosan összefügg az emlékezés-sel. A társadalmi emlékezés pedig erősen múltorientált, legfontosabb építőelemei a történelem, a tárgyi és a szellemi hagyomány (a mítosz, a mondóka, a mese, a népdal, a népballada stb.). A kulturális mintá-

zatok azért is lényegesek, mert szimbólumaikban konkretizálódnak a közösségi hovatarozás tudata. Szimbólumértékük lehet a szokásoknak, a közösségi rendezvényeknek, a különféle hagyományoknak stb. A kollektív identitásról korábban elmondottakat immár kiegészíthetjük azzal, hogy ez a fajta önazonosság a közös tudásban és emlékekben való osztozáson alapszik.

E mellett az állandó szellemi kontroll mellett cserélte fel fokozatosan német-sváb jellegét magyar-svábra a legtöbb Nagykároly környéki közösség. Az így létrejövő nyelvi és kulturális állapotnak a jellemzőit a rendszerméleti szociológiában használatos autopoieszis elvével írhatjuk le. A fogalmat először Niklas Luhmann alkalmazta rendszerméleti szociológiájában. Olyan zárt, önszabályozó rendszerek jellemzője ez, amelyek kapcsolatban vannak környezetükkel, vagyis a többi rendszerrel, azonban mindazt, amit átvesznek belőlük, oly mértékben asszimilálják, hogy az átvett elem idegen eredetűnek, de legalábbis eredeti kontextusának kevés nyoma maradjon. A rendszer maga pedig annyiban változik, amennyiben az átvett és asszimilált elemek visszahatnak rá.³ Ha ilyen önszabályozó rendszernek tekintjük például a mezőfényi magyar-sváb közösség kultúráját, akkor érthetővé válik, hogy ami a „bennszülött” számára zavartalanul saját, az még nem biztos, hogy „eredeti” is; lehet olyan mértékű is az asszimiláció, hogy a nyelvi-kulturális közösségben élő egyén nemcsak sajátjának, de eredetinek is tekinti az átvett motívumot. Az átadó kultúra néha megbotránkozik ezen, hiszen a szóban forgó motívumot ő is kultúrája saját, sőt eredeti mozzanatának hiszi. Ez rövid töprengésre ad alkalmat: „eredeti” nem feltétlenül azt kell értenünk, hogy egy szó, egy mondóka, egy dal, egy ételfajta valóban az illető kultúrából eredeztethető, hanem azt, hogy teljesen sajátta vált, idomult egy hagyományhoz. Eredeti kontextusa, idegen eredetűnek nyomai eltűntek a befogadó kultúra lakóinak tudatából: valamennyi nyelvi-kulturális motívum tökéletesen idomult ahhoz a funkcióhoz, amelyet új kontextusában betölt, és amelyet az átvevő közösség szán neki. A kultúra egy-

ségei, a kulturális elemek szabadon áramolhatnak egyik rendszerből a másikba (ezt nevezi az antropológia kulturális diffúciónak), de az elválasztásra szolgáló határok lehetővé teszik, hogy az egyes kulturális rendszerek önmagukban is vizsgálhatók legyenek bármilyen konkrét időszakban.

Kutatói és értelmezői szempontunkból nagyon fontos, hogy annak, aki benne él egy kultúrában, a kölcsönzött elemek „eredetinek” számítanak, mert a szubjektivitás, az érzelmi kötődés teremti meg azt a kontextust, amely biztosítja a lehetőséget, hogy valamely nyelvi vagy kulturális kölcsönmotívum megtalálhassa végleges helyét a befogadó kultúrában. A földkerekség bármely kultúrájához hasonlóan a Nagykároly környéki svábokénak is az identitáskeresés és -alakítás a legfőbb funkciója, ugyanakkor egyedi motívumaival és sajátos nyelvvaltoztatásával gazdagítja és színesíti az egyetemes magyar kultúrát, létrehozva azt a sajátos szegmentumot, melynek lényegét a sváb-magyar kifejezéssel jelölhetjük. Magyar szemszögből megítélve ez a műveltség típus szellemiségében, jellegében sváb, realizációiban magyar (hasonló példát hozhatunk még a magyar-serb, a magyar-horvát, a magyar-román stb. kultúrából). Elsősorban alkalmazkodó kultúra, legfőbb célja a közösség életfeltételeinek biztonsága és folytonossága, tehát nem minden áron és nem teljes egészében asszimilálódó, sőt maga is asszimilál. Például a magyar nyelv hosszú mássalhangzóit ejtésben rövidíti, a szatmári nyelvjárás kettős hangzóit (diftongusait) leegyszerűsíti, a sváb kiejtéshez idomítja.⁴ A sajátta tétel itt már nem csupán akkulturációs kérdés, hanem mélyebb, életbölcseleti, létfilozófiai értelme van: a kollektív emlékezet nem egyszerűen a kulturális idegen elemet (motívumot) teszi sajátta, hanem az élet, a környezet külső, idegen oldalát formálja át bensővé, otthonossá. Az emlékezetnek az a struktúrája érvényesül itt, amelyet a német Erinnerung szó fejez ki leginkább, jelentése: 'a tapasztalat emlékezet általi bensővé tétele'. A pszichológiából kölcsönzött kifejezéssel élve, ugyanez a jelenség kulturális interiorizációnak is nevezhető, amely szintén bensővé tételt jelent, azzal a külön-

séggel, hogy itt az aktuális, konkrét tapasztalatok interiorizációjáról van szó. A magyar-sváb kultúra említett egyediségének és sajátosságának a megértéséhez tisztáznunk kell a magunk módján a magyar-sváb kettős identitás mibenlétét. Amint az eddigiekből is kiderült, a magyar-sváb azonosságtudat történelmi fejlemény, felváltója és egyben folytatója a német-sváb identitásnak, egy etnikumnak történelmi szükségszerűségéből létrehozott szellemi képződménye, mely egyformán tartalmaz sváb és magyar elemeket. Megteremtéséhez annyit vett át a magyar kultúrából, amennyit fennmaradásához szükségesnek tartott, az adaptáció mennyisége és intenzitása koronként és egyénenként mindig változó volt az etnikum eddigi háromszáz éves története folyamán. Ennek vannak történeti-politikai és szubjektív okai is, például a sváboknak a Szovjetunióba történő deportálása idején ajánlatos volt a névváltoztatás, mert a magyar család- és keresztnévűeknek nagyobb esélyük volt az itthonmaradásra. A társadalmi rétegződés szerinti vizsgálatból kiderülhet, hogy a gazdálkodó földműves kevesebbet vesz át a magyar kultúrából, mint a szélesebb körben mozgó, magának tágabb műveltségi horizontot kialakító értelmiségi. Ez a feltételezésünk megfordítva, a német-sváb kultúrára vonatkoztatva is igaz: a közösségi hierarchia alsó fokán élő egyének több motívumot őriznek meg az eredeti sváb identitásból, mint a felsőbb réteghez tartozó értelmiségiek. Ezért gyűjthetők ennek a kultúrának az archaikus elemei, megőrzött régiségei inkább a közösség idős paraszt férfijaitól és asszonyaitól.

A Nagykároly környéki svábok nyelv- és kultúráváltása, akkulturációja akkor a legintenzívebb, amikor Európában, különösen a Monarchiában rivalizáció alakul ki a magas és a népi kultúra között. Németországban a magaskultúra kialakítja a maga szabályozott nyelvi regiszterét, az egységes nemzeti nyelvet, és a tájnyelvi változatok (köztük a sváb) az alsó kulturális regiszterbe szorulnak. A svábul beszélő Friedrich Schiller is irodalmi német nyelven (Hochdeutsch) írja műveit, hozzájárulva a normatív változat elterjedéséhez. A 19. századi magyar művelődésben

a népnyelv mindvégig versenyképes marad a nemzeti kultúra és nemzeti irodalmi nyelv kialakításában. Hatott az európai nézet, miszerint a nép őrizte meg a nemzet eredeti kultúráját, s hogy a felsőbb társadalmi réteg magas kultúrája idegen (pl. német) eredetű. A nemzeti arisztokrácia többé-kevésbé kapcsolatban maradt az alacsony kulturális regiszterrel, így a népi kultúrának nagyobb esélye volt, hogy nemzeti értelemben „saját” mintázat alapjává váljon.⁵ Másik akkulturációt gyorsító tényező az oktatás, a kultúraváltó nemzedékek formális nevelése. Ez a kérdéskör egyfajta rosszalló szemrehányásként fogalmazódik meg a magyar nemzetpolitika felé a svábok történetéről íródott legtöbb népszerűsítő kiadványban, de egyes szakmunkákban is, melyekben egyfajta kulturális atrocitás, erőszakos elmagyarosítás áldozatának tekintik a német-sváb lakosságot. Megkíséreljük összefoglalni ennek a folyamatnak a kronológiáját: a Nagyvárad környéki német-svábok eredeti tájszólásukat a 18. századi betelepülésüket követő másfél évszázadig szinte háborítatlanul meg tudták őrizni, mivel településeiken német volt az oktatás nyelve. Tulajdonképpen kultúraváltásuk az 1870-es években a magyar nyelvű oktatás bevezetésével kezdődött, és ez a folyamat a 20. század elejétől annyira felerősödött, hogy az 1930-as években már csak az idősebbek beszélték eredeti nyelvjárásukat. A témakör önkéntes „szakértői” leginkább a német-sváb közösség kollektív identitásvesztését sajnálják, úgy gondolják, hogy sajátos tájnyelvváltozatuk feladásával, illetve hátrányos helyzetbe kerülésével ez a közösség elveszítette önazonosságát. Véleményünk szerint az említett földrajzi régió sváb közösségei módosított formában ma is őrzik kollektív azonosságukat, kulturális mintázatukat, ha más nyelven is fogalmazzák azt meg.

Nem érdektelen tehát szót ejtenünk a kollektív identitásról, egy feltételezett vita kulcsfogalmáról. A kulturális emlékezetet vizsgáló Jan Assmann szerint a kollektív identitás azonosulás kérdése valamely kultúrában részt vevő egyének részéről: tehát „önmagában” nem létezik, csak úgy, ha egyesek hitet tesznek mellette. Megtartó

ereje attól függ, mennyire él elevenen a közösség tagjainak tudatában, mennyire képes motiválni a gondolkodásukat és a cselekedeteiket.⁶ A továbbiakban Assmann arról is értekezik, hogy a kérdéses kollektív identitás inkább fikció és metafora, mint kézzel fogható valóság, egyrészt mert tagjának lenni merőben szimbolikus gesztus, másrészt mert hiányzik belőle a másvalamire visszavezethetlenség mozzanata. Ezért a kollektív identitást bármikor fel lehet adni (ha csak nem nehezíti vagy teszi lehetetlenné ezt valamilyen külső kényszer), például kivándorlással vagy áttéréssel. A kollektív identitás az objektív és a szubjektív körülmények egybejárásából következtében a tartalmatlanságig fakulhat, illetve kiürülhet, attól még az élet megy tovább. Ezzel szemben az én-azonosságnak, az egyes egyén identitásának kiüresedése, meggyengülése vagy csorbulása patológikus, sőt végzetes következményekkel járhat. Ahhoz, hogy az egyén személyes identitást alakíthasson ki a másokkal való érintkezésben, közös „szimbolikus értelemvilágban” kell velük élnie. Csak akkor beszélhetünk kollektív identitásról, ha a közös vonás tudatossá válik, és az is marad. Assmann a biológiából vesz analóg példát az individuális és a kollektív identitás kapcsolatának szemléltetésére. Ahogy az ember életében az elpusztuló és a keletkező sejtek örökös keringése eredményezi a testi identitást, úgy épít ki és teremti újra az egyes személyek a közös társadalmi-kulturális identitást. „Az interakció a közös nyelv, közös tudás és közös emlékek által kódolt és artikulált *kulturális értelmet*, vagyis a közös értékek, tapasztalatok, várokozások és értelmezések készletét tartja keringésben – ezek alkotják a társadalom »szimbolikus értelemvilágát«, illetve »világképét«.”⁷

Mind az egyéni, mind pedig a közösségi identitásalakulásnak sajátossága, hogy külső egyensúlyra törekszik környezetével, ugyanakkor meg szeretné teremteni belső harmóniáját is. A Nagyvárad környéki svábok áttelepítésük előtt is kettős identitásban éltek, azonban német-sváb identitásuk nem volt ennyire heterogén, nem tartalmazott ennyi eltérő karakterű nyelvi és kulturális

motívumot, mint három évszázada alakuló magyar-sváb önazonosságuk. Az eltérések okozta dilemmák miatt lassú és hosszan tartó, egyfolytában választási kényszerhelyzeteket generáló, döntéseket igénylő folyamat a Nagykároly környéki svábok akkulturációja. Ebben a felhalmozódási folyamatban és az etnikum társadalmi-kulturális evolúciójában, a biológiai evolúcióhoz hasonlóan, a kultúra szerkezete fokozatosan differenciálódott, ma funkciójának (feladatainak és szerepeinek) egyfajta szakosodása figyelhető meg. Ennek eredményeként a mai Nagykároly környéki magyar-sváb kultúra változatos formában létezik. Funkcionalitását és életképességét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az 1989-es változásokat követően nem volt egyöntetű igény a német-sváb identitás visszaállítására, az 1920-as trianoni határmódosítást követően pedig nem alakult ki második alternatívaként a román-sváb identitás. Az importálható és újrateremtendő németországi kultúra és nyelv nem bizonyult alkalmas eszköznek a hagyományos sváb életforma kifejezésére és megfogalmazására. Ráadásul művelődéstörténetéhez nem tartozott fejlett írásbeliség, inkább az oralitás jellemezte, így nem volt rekonstruálható egy rögzített kulturális emlékezet sem, a szóbeli hagyomány pedig néhány generációt követően szinte teljesen kihalt, töredékes állapotában maradt fenn. Egy létrejövő írásbeliség a Nagykároly környéki német-sváb kultúra minőségi szintjét jelenthette volna, mint ahogy az erdélyi szászok és a bánáti svábok esetében ez meg is történt.

A később (1920–1940 között) betelepített románok kultúrájának nem lehetett hatása a sváb közösségekre, mert ekkor már teljében volt az általunk említett akkulturációs folyamat, a magyar nyelvből és kultúrából történő kölcsönzés, értelmetlen lett volna egy újabb kultúrakölcsönzési folyamat beindítása. Ennek ellenére történtek erre is egyéni, elszigetelt kísérletek. Viszont érdekességként megemlíthetjük, hogy a nyolcvanas-kilencvenes években Németországba kivándorolt Nagykároly környéki svábok között létrejött egy másfajta azonosságtudat, melynek szintén kettős jellege van, és fordítottja az itthoninak, német-magyar identitásként lehetne meghatározni, amelynek új eleme a német nyelv és kultúra. Az ottani közösség tagjai formálisan elsajátítják a német nyelvet és kultúrát, és vele párhuzamosan őrzik az itthon informálisan átörökölt magyar kulturális mintázatokat is. Továbbvitelükben azokat a modelleket és technikákat alkalmazzák, amelyeket családjukban láttak és tanultak el az idősebb nemzedéktől a magyar-sváb hagyományok őrzésében (magyar nyelvű misék, ünnepi hagyományok, étkezési szokások stb.). Vannak olyan itthon maradt szülők, akik erre a majdani identitásra, az esetleges németországi kitelepedésre gondolva már itthon formálisan is felkészítik gyermekeiket, és német óvodai, illetve iskolai csoportokba íratják őket. Nem tudva azt, hogy a megszerzett, tudatosan kiküzdött hovatartozás egészen más egyéni és kollektív tudatot ébreszt, mint a velünk született.

■ JEGYZETEK

1. Ruth Benedict: *Patterns off Culture*. London, 1945.
2. Borsányi László: A kultúra fogalmától a kultúra tudománya felé. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.) *A magyar kulturális antropológia története*. Nyitott Könyvműhely, Bp. 2008.145–160.
3. L. Szociológiaelmélet. Szerk. Julius Morel – Eva Bauer – Tamás Meleghy – Heinz-Jürgen Niedenzu – Max Preglau – Helmut Staubmann. Ford. Berényi Gábor, Osiris, Bp., 2000 (1997). 227.
4. Vö. Teiszler Pál: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. *Kriterion*, Buk., 1973.
5. Vö. S. Varga Pál: Akkulturációs stratégiák a XIX. századi magyar irodalomban. *Hitel* 2009. okt., 94–101.
6. Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1999. 131.
7. Jan Assmann i. m. 139.

A SZÉKELYFÖLD-PEREMI MAGYAR SZÓRVÁNYOK IDENTITÁSTERMELÉSE: A NAGYTEREMI PÉLDA

■ Dolgozatom esetében a Székelyföld peremét az Alsó-Nyárádmente (Maros megye, Románia) etnikai térszerkezetének – az egy településen belüli, de eltérő vallású és nemzetiségű, alá- és fölérendelt történeti kontinuitású és eredettudatú csoport viszonyában gondolkodva – egyik legpregnansabb faluja, Nagyteremi (Tirimia) jelenti.

Az Alsó-Nyárádmente viszonylatában a klasszikus értelemben vett „szórványról”, szórványhelyzetről csak részlegesen beszélhetünk. A helyiek társadalmi/hétköznapi párbeszédében is csak részlegesen jelennek meg a klasszikus értelemben használt szórvány fogalmának alaki jegyei.

Nagyteremi egykori nemzetiségi, etnikai viszonyai a török pusztítások utáni időszakban kicserélődtek (a lokális történelmi emlékezet is ezt tartja), e viszonyrendszer etnikai értelemben dichotomikussá vált. Még pontosabban, nagyteremi esetét mint a szórvány egyik lehetséges példáját elsősorban a kisebbség-többség párhuzama vagy éppen- séggel oppozíciója függvényében szerveződő identitáskategóriák mentén határozom meg: „Azt, hogy valójában hány településen jött létre úgy magyar szórvány, hogy egy román, szerb, szlovén, ukrán lakosságú faluba valamilyen ok következtében magyarok települtek be, vagy hogy az elmúlt századok során hány magyar lakosságú településen csökkent oly mértékben a helyben lakó magyarok száma, hogy a betelepülő románok, szerbek, szlovének, ukránok kerültek többségbe, fel lehet tárni. Ezekben az esetekben természetesen egészen más helyzetről van szó, mint amit a békedöntések hoztak létre, és természetesen fel lehet tenni a kérdést, hogy abban az esetben, ha a közösség tagjai nem szétszórattak, szétszóródás, szétszórás következtében ‘kerültek’ szórványba, lehet-

e diaszpóráról, szórványról beszélni? Megítélésünk szerint igen, s ez egyben azt is jelenti, hogy ezekben az esetekben a migrációt nem tekintjük a diaszpóra/szórvány fogalom elengedhetetlen elemének. Éppen ezért diaszpóráról/szórványról beszélhetünk akkor is, ha egy közösség tagjainak (leszármazottainak) sorsa helyben maradásuk ellenére vagy éppen annak következtében lesz ‘szétszórattak’, ‘szétszóródás’. Ebben az esetben nem a közösség tagjainak migrációjára, hanem a betelepülők s a többségbe került betelepülők közösségére helyeződik a hangsúly. Azaz diaszpóra/szórvány jöhet létre akkor is, ha azok, akik diaszpórába/szórványba kerültek, úgy szakadtak ki abból a közösségből amelybe beletartoztak, hogy nem ‘mozdultak’, vagyis helyben maradtak.”¹

A nagyteremi román közösség esetében legvalószínűbb, hogy a földesúri betelepítés, illetve a spontán módon szerveződő betelepülés, több hullámban történt. Orbán Balázs utalást tesz a nagyteremi románság vallási-etnikai divergenciájára, és ezúttal ki- jelenti, hogy az időközben katolizált Bethlen János család katolikus imaháza mellett, az „oláhoknak is van temploma”, mindezt a 17. század második felére teszi.²

A román közösség templomának megléte a 17. században a betelepülés első fázisát jelentheti. A Nagyteremibe betelepülő románok vallását, így magát a románok templomát sem nevezi meg Orbán Balázs, viszont ha a betelepítéskor a görögkeleti, vagyis az ortodox vallást is követte a nagyteremi románság, azon román közösségek soraiba tar- tozhatott, amelyek a Rómával való unió fel- tétlen hívei voltak (1698; 1701) – hasonlóan az alsó-nyárádmenti nyárádkarácsonfalvi (Crăciunești), illetve kisteremi (Tirimioara) román görög katolikus közösségekhez³ (mint

ahogy ezt jól visszatükrözi, a nagyteremi román közösség 19. század közepére kialakult felekezeti homogenitása).

A népszámlálási adatok igazolják, hogy az összlakossághoz képest egy jelentős többségű görög katolikus román közösség határozta meg a település életét a 19. század közepén. A továbbiakban Nagyteremi egykori görög katolikusainak felekezeti viszonyait, nemzetiségi adatait elemezem (a népszámlálási adatokat táblázatba szedve lásd a *Függelékben: 1–2. sz. táblázat*).

A felekezeti adatok egészen az 1930-as évekig – amikor is az interbellikus korszak Romániája kizárólag az ortodox vallást mint államvallást preferálja, illetve kényszeríti rá az erdélyi román görög katolikus közösségekre – jól tükrözik a nagyteremi románság felekezeti homogenitását, vagyis a görög katolikus vallás kizárólagosságát (*1. sz. táblázat*). A felekezeti adatok másik érdekessége lehet, hogy az 1941-es népszámlálás – amely már az Észak-Erdély visszacsatolását követő négyéves „magyar uralmat” jelzi – gyakorlatilag nem tünteti fel, hogy a nagyteremi román közösség rítusváltást hajtott volna végre, vagyis hogy áttért volna tömegesen a római katolikus, illetve a református vallásra, amelyet az akkori magyar polgárikatonai közigazgatás megint csak megkövetelt a román közösségekkel szemben, hol békés, hol pedig erőszakos eszközökkel.

Az 1992-es népszámlálás ortodox felekezetűek kiugró száma (szemben az 1930-as 45, illetve az 1941-es 5 fővel szemben) az 1948-ban bekövetkező görög katolikus egyház felszámolásával hozható kapcsolatba, illetve azzal a tendenciával, amelynek során sok erdélyi, illetve székelyföldi román vagy vegyes etnikai görög katolikus közösség hívei áttértek az ortodox vallásra, ezzel egy időben felhagyva azzal a törekvéssel, amely a görög katolikus egyház javainak visszaigénylését, valamint a görög katolikus vallás legitim egyházjogi visszaállítását célozta volna. A nagyteremi románság a rendszerváltás után határozottan tiltakozott, a görög katolikus egyház javainak visszaigénylése mellett törekvésekkel szemben.

A református felekezetűek száma mindig megközelítőleg háromszáz fővel keve-

sebb, mint a román közösség összlétszáma, vagyis időszakokban az 50 százalékot sem érte el, a református felekezetűek számáránya az unitárius, római katolikusok és a magukat magyarnak valló evangélikusok számárányával együttesen sem (*1. sz. táblázat*).

A nemzetiségi, anyanyelvi adatok többé-kevésbé visszatükrözik a felekezeti hovatartozás utáni etnikus besorolás tényét, ennek legszembetűnőbb példája talán megint csak az 1992-es adat ahol a magukat ortodoxnak valló 513 személy, kevés eltéréssel megegyezik az 1992-ben magát román nemzetiségűeknek való 531 személlyel (*2. sz. táblázat*).

Az 1941-es nemzetiségi, anyanyelvi adatok román anyanyelvű = román nemzetiségű, vagy a magyar anyanyelvű = magyar nemzetiségű kategorikus értékek megegyezése, megint csak az akkori polgári közigazgatás határozott kisebbségi politikájával hozható összefüggésbe, vagyis azzal a politikával, amelyre talán ráfűzhető azon megállapítás, mely szerint, az akkori „magyar világ” (hasonlóan a két világháború közti román vagy a rendszerváltás utáni román kisebbségi politikához) az „állampolgári nacionalizmus” kategóriájába sorolható, amely elismeri ugyan a kulturális megosztottság tényét, de annak kezelésére mindig saját kompromisszumot ajánl.⁴

A magyarság számáránya a román közösség arányát érdekes módon az 1992-es nemzetiségi számadatok tükrében (*2. sz. táblázat*) közelíti meg legjobban, amikor is a 801 fős összlakosságból 531 román nemzetiségű és 230 magyar nemzetiségű. Ha az 1992-es nemzetiségű adatokat összevetjük az 1977-es népszámlálás nemzetiségi adataival, ahol az 1040 fős összlakosból 752 fő román nemzetiségűnek, 274 fő magyar nemzetiségűnek vallotta magát.

Nagyteremi esetében az 1977-es népszámlálás általunk hézagosnak mondott vagy a román hatalmi adminisztráció által hézagosan feltüntetett magyar nemzetiségűek száma nem feltétlenül van szoros összefüggésben a természetesnek mondható demográfiai veszteséggel, amelyet az elhalálozások száma, illetve a belső vagy külső migráció egyenes mértékben befolyásolhat.

Vagyis, a település összlétszámához viszonyított kisebbségi magyarság 1977-es statisztikai olvasata (szemben a megugró és román közösség számarányát jobban megközelítő 1992-es adathoz viszonyítva) tartalmazza azt a tendenciát, amely arra intheti a kutatót, hogy adott esetben, adott korban óvatosan kezelje a népszámlálás nemzetiségiekre vonatkozó adatait, másrészt pedig, hogy figyelembe vegye a település magyarságának azon magatartásformáját a rendszerváltás előtti népszámlálások kapcsán, amikor is a vegyes házasságok magyar nemzetiségű felei vagy az olyan személyek, akik egzisztenciális helyzete attól is függhetett, hogy milyen nemzetiségűnek, vallásúnak vallja magát, legtöbb esetben a román nemzetiséget jelölte meg (2. sz. táblázatot).

Nagyteremi 1992-es népszámlálási adataiban is kétségtől benne foglaltatik az a magatartási, kinyilatkoztatási forma, amely a magyar identikus kategóriák kinyilvánítását jelentik, vagyis a nagyteremi magyar közösség tagjai immár külön-külön is kezdték felvállalni „kisebbségi” léthelyzetüket, társadalmi, állampolgársági egyenlőséget remélve attól.

A nagyteremi 1992-es népszámlálás nemzetiségi adatainak egy része összefüggésben áll az erdélyi (székelyföldi) magyar cigány⁵ közösségek etnikus önbesorolásának azon magatartásformájával is, miszerint azok a cigány közösségek, amelyek valamely (tömb)magyar közösség társadalmi-szociális mezején belül helyezkednek el, inkább azonosulnak a „kisebbségi” magyar közösséggel, mintsem a többségi románssággal. Az 1992-es népszámlálástól kezdődően, ennek függvényében, az erdélyi területek nagy részében, a magyar nemzetiségűek sorában, betagolódva láthatjuk az egyes cigány közösségek legnagyobb hányadát.

Az 1850-es népszámlálást követően (bő egy évtized múltán) érkezik meg Orbán Balázs a Székelyföld feltérképezése során Nagyteremibe. A Bethlen család kastélyának lefényképezése körüli események kapcsán a következőkkel indítja Nagyteremi ismertetését:

„(...)Amint ezt lefényképezni akarám, furcsa egy történetem volt, melyet olvasóim

mulattatására, de mint a nép jellemzésére vonatkozó adatot is itt közlendonek vélek. Egy szép reggelen kikeresvén Tereminek festői pontját, kipakoltam gépemet, de a fényképezéssel igen gyakran ingerkedő idő ez alkalommal is akadályozólag veté közbe magát, mert hirtelen elborult. Én, hogy ne kelljen újból felpakolni, a gépet és kellékeket beraktam egy közeli román földészhez, de midőn másnap megjelenek, hát ottan találom a falusi bírót hűteseivel (mind oláhok) és a falunak ácsorgó népességét. Az elöljáróság a gépet és hozzátartozókat mind kihordatta az udvarra, mint valami veszélyes corpus delictiket, s talán máglyára rakják mint valami ördögös dolgot, ha szerencsére a gépcső nem imponál nekik ágyúszerű öblével. Hanem ahogy én odaértem, hagyva a félelmes gépet, bíró és hűtősség nekem esett, hogy ki és mi vagyok? Hiába adtam elő útlevelemet, hiába a főtiszttól nyert nyílt rendelet, melyben utazásom célja tudattatik a falusi elöljáróságoknak adott azon rendelettel, hogy mindenütt szabadon bocsássanak, s senki által gátolni ne engedjenek. Mindez nem ért semmit, úgy felvilágosító magyarázatimat is (bár jól tud magyarul az idevaló oláhság) érteni nem akarták. Utlevelemet nyílt rendeletemet lefoglalta a bíró, sőt engem is letartoztatott mint valami veszélyes kémet, vagy ördögöst s így vittek aztán a kíváncsi néptömegetől kísértetve Pontiusztól Pilátushoz, jegyzőtől a papához; esetlegesen azok otthon nem lévén, már bebörtönözni s szolgabíróhoz kísértetni akartak, midőn szerencsémre egy éppen ottan lévő főhivatalnokkal találkozáván, ez megmagyarázta nekik, hogy vigyázzanak, mert ezért még baj érheti őket stb., s így szabadultam meg. Midőn bíró uramat méltatlan eljárásáért be akartam a főispánnál panaszolni, ő ki eddig proconsuli büszkeséggel bánt velem, most egyszerre alázatos kérővé változott át, s ki eddig érteni nem akart, most kezeimet csókolva, tiszta magyarsággal kért, esdeklett, hogy engedjek meg, mit meg is tettem. Hanem még csak most jön a legjellemzőbb coloraturája az esetnek; ugyanis a bíró és hűtősség jól tudta, hogy ki vagyok, úgy azt is, hogy hol vagyok szállva, de éppen esetlegesen rossz idő lévén, mikor a falu-

si nép munkálatlanul hever, ők egy kis bora szomjuhozta, ezt pedig úgy hitték megszerezhetni, ha engem elfogva, addig hurcolnak ide-oda, míg én megunva a tréfát, néhány forinttal megváltom magamat ez alkalmatlanságtól, azért a contot előre megitták zsebemre néhány kupa bort, mely alkalmommal a korcsmában kibeszélve bölcs diplomaticus tervöket, úgy jött nekem is tudomásomra később.

És honnan van az hogy azon öt éven át, mely alatt az egész Székelyföldnek minden zege-zugát beutaztam, soha nem, hogy feltartóztatva vagy gátolva lettem volna, hanem mindenütt legnagyobb készséggel segítettek, utasítottak; Honnan van, hogy első lépésem is, melyet vármegyei földön tesztek, ily boszantó, malitiosus eljárással, ily vastag ármányosság kifőzte cselszövénnyel találkozok? Onnan mert a székely felvilágosodott, éretlmes, nyílt, barátságos jellemű, bizalmas, udvarias, míg másfelől az oláhnak már jellemében van a gyanakodó bizalmatlanság, az előítéletes butaság, melyhez, – mint jelen esetben – a furfangos rosszakaratnak nem kis adaga járul; fennhéjázó, durva midőn hatalomban van, kigyóként csúszómászó és alázatos midőn túl van szárnyalva, vagy legyőzve; határtalanul gyáva az erőssel szemben, kannibálilag kegyetlen a gyengével való mérkőzésnél; de ezen nem igen vonzó jellemvonásokat hosszas szolgálata alatt sajátítja el: e szegény nép rabszolga volt Róma uralma alatt, azután ismét jobbágy annyi századon át, higyjük, reméljük, hogy most, miután nagylelkűleg megosztók velük szabadságunkat, midőn őket szabad polgárokká tettük, higyjük, hogy idővel ők is levetkőzik a szolgálagnak jellemükbe fészkelődött e rút kinövéseit...”⁶

Az idézetből kitűnik, hogy abban az időben Nagyteremiben a románság társadalmi bázisa jól szervezett volt, illetve hogy az akkori falusi előjáróság, és annak vezető személye/személyei a „bíró” és „hütese” román származású/származásúak voltak. Orbán Balázs Nagyteremiről szóló ismertetését (vagyis azt, hogy általánosságokba bocsátkozik román nép etnogenezisével kapcsolatosan) minden bizonnyal befolyásolta a késő 19. századi magyar etnopolitika. A 19. sz-

ad fordulójának népszámlálási adatai is már használják az etnikai értelmű szórványfogalmat, illetve a 19. század fordulóját követően már fokozottabban kérdeznak rá az ország nyelvi-nemzetiségi-vallási viszonyrendszerére. A 20. századi magyar elit viszont már egyértelműen felismeri, és szorgalmazza is, hogy szakítva az államnemzeti koncepció etnikai, nemzetiségi homogenizációs törekvéseivel, a Statisztikai Hivatal adatai immár többoldalúak legyenek, jól tükrözzék az ország anyanyelvi, vallási adatait, vagyis szemléletessé tegyék a nemzeti-ségi, etnikai területi-népességi eltolódásokat, azon megjegyzéssel, miszerint: „látható, hogy a nemzetiségek előretörését a magyarság rovására”.⁷

Orbán Balázs idézetéből is kiviláglik az a fajta szemlélet, amely a magyarországi elit nemzetegységesítési törekvésekben idejekorán tetten érhető. Még pontosabban a magyar nemzetegységesítési törekvéseknek (az államszerveződés német hatása és annak mintája alapján) azon szimptomája, amely a magyar nép eredettudatának koncepcióját, olyan zártrendszerű hatásmechanizmusokkal akarta véghezvinni, mint a közös nyelv, vérközösségi gyökerek, közös kultúra, egységes történelmi szimbólumok stb. Az ilyen jellegű nemzetegységesítési törekvések sok esetben a Magyarországon élő nemzetiségi/kisebbségi csoportok között, már ekkora kialakult etnopolitikai szakadékokat inkább mélyítette, mintsem kiegyenlítette volna azokat.

Nagyteremi szórványhelyzete

■ A nagyteremi román-magyar közösség identitástermelésének mintáit, ezen belül is a magyar közösség „kisebbségi” alapesetét kénytelenek vagyunk belekényszeríteni a társadalomtudományi megközelítésből is többretegűnek ítélt szórvány fogalmába. A két közösség identitásának asszimilációs, akkulturációs fázisait vizsgálva, igyekszünk elhelyezni a közösségeket – a település hálozatán belüli interetnikus kapcsolatai révén is –, abba a nagy elméleti bázisba, amit „magyar szórványkutatásnak” hívunk. A szórványkutatási modellek „jelentéstartalma”, „fogalmi érvényessége” napjainkban is

meglehetősen zavaros elméleti kérdéseket hagy maga után.⁸

A szórványkutatás, hogy miképpen követeli meg az adott közösség asszimilációs fázisainak vizsgálatát, erre vonatkozóan Biczó Gábor a 14 éves rádoci (Rădăuți, Románia) kislány példáját hozza, aki arra a kérdésre vonatkozóan, hogy beszél-e e magyarul, azt válaszolja románul, hogy: „Nem, de magyar vagyok.”⁹

A nagyteremi kutatásom során a nagytermiben született idős magyar bácsi számára románul feltett kérdésre, hogy románul vagy magyarul beszél-e, azt felelte vissza román nyelven, hogy: „Románul is magyarul is, de magyar vagyok.”

A két alapesetet, ha a nyelvi asszimilációt – mint az általános asszimilációelemélet egyik fázisát – mint végbement, megkésített vagy még be nem fejezett nyelvi asszimilációs fázis problémakörén keresztül vizsgáljuk meg, és így módon ágyazzuk bele a két személyt vagy a személyeken keresztül magukat a közösségeket a szórvány valamelyik alapesetébe, azonosságot fedezhetünk fel identitásképletek leírásában. Az etnikus identitással kapcsolatos feltevések inverziós módon egyik vagy másik közösségre is igazak, akkor is, ha a kulturális és szociális, etnikai, demográfiai helyzet függvényében – döntő részben – a két közösség eltérést mutat. A szórvány fogalmának értelmezésekor egyáltalán nem mindegy, hogy milyen, a szórvány alapeseteit nagyban meghatározó közösségi faktorokat (etnikai, faji, lakókörnyezeti, rokonsági, késői iparosítási, önkéntes gazdasági migráció stb.)¹⁰ vesszünk figyelembe, ugyanis ennek függvényében eliminálódhat egy-egy szórvány általános kritériuma.¹¹

Az erdélyi magyar szórványpárbeszédnek mindig is volt egy szenvedéstörténete, illetve veszteség-olvasata, és az ezzel szembehelyezkedő nem feltétlen a veszteség-olvasatot kidomborítani akaró elméleti modell, amely napjainkban is megfogalmazódik, természetesen más és más politikatörténeti kontextusok hatása alatt, vagy akár diszciplinatorikus vitaműhelyek, állásfoglalások formájában, amelyek még mindig megoldást követelnek.

Dolgozatomban igyekszem nem belebonnyolódni a magyar szórványpárbeszéd azon vitapontjaiba, amelyek egyfelől azt mondják ki, hogy a szórvány jelentéstartalma lecsúszaszítható vagyis megragadható teljes mértékben, és klasszifikációs modellül szolgálhat, a „szórvány állapotával, gyanújával” szemben¹², másfelől pedig ellenvéleményként, szembehelyezkedve találjuk a szórványt, mint általánosítható fogalmi rendszert mint induktív, racionális elméleti modellt,¹³ amely a szórvány fogalmát meghagyja többretegűnek, illetve heterogén jelentésű fogalomként kezeli.¹⁴

A nagyteremi magyarság, a hétköznapiak interetnikus viszonyainak háttérében, mint a történeti elsőbbségi elvet hirdető közösség már nem tudja (de nem is feltétlen akarja) legitimizálni magát „törzsökösi” csoportként és ezáltal felülreprezentálni a lokális tér valamennyi etnikai viszonyának aspektusát, hanem mint „kisebbségi” csoport a „többségi” románság viszonyrendszerében, egyfajta akkomodációs stratégiát gyakorol.

A nagyteremi magyar közösség kisebbségtudata/szórványtudata a hétköznapiak statikus állapotából, mint rejtett közösségi tudat, leginkább akkor mozdul ki, ha a kisebbségi lét időperspektívája felülreprezentálódik, mobilizálódik, olyan találkozások következtében, amelyek például az össz-erdélyi magyarság köré szerveződnek, és erős nemzeti szimbólumokkal telítettek.

A nagyteremi magyar és román közösség identitástermelésének tényezői

■ A két közösség identitástermelésének tényezőit nemcsak Nagyteremi lokális világnak etnikus tér- és időszegmenseiben kívánom vizsgálni, hanem az identitástermelések mintáiban megkeresem azokat a viszonyulási pontokat, amelyeket a „külső”, vagyis a környező települések magyarsága, részben pedig a Nagyteremibe újabban beköltöző román anyanyelvű csoportok diktálnak, mint etnikus stratégiai modellt.

Az 1990-es évek első felének etnikai distanciáit nemcsak a vallási identitás és a hozzá tapadó mentális – és területi – jellegű szimbolikus határfenntartási gyakorlatok

propagálták, hanem Nagyteremi estében is megnyilvánult az etnikai elkülönülésnek az a módozata, mely szerint a privát szférában megmerevedő határfelosztási, határépítési gyakorlatok, a rendszerváltás után a nyilvános térbe kerültek ki. A település belső határfelosztási gyakorlatai korábban, illetve a közelmúltban nem konfliktuscselekményt gerjesztő viselkedési formaként létezett/létezik, hanem annál inkább volt jellemezhető „státus aggodalomként”.¹⁵

Nagyteremi esetében az etnikai határtermelésnek, az ehhez tapadó szimbolikus cselekvéseknek két aspektusa a legismertebb, illetve maga a közösség is a határfenntartási gyakorlatok megnevezésekor, minden esetben különválasztják a szakrális, illetve a profán térfenntartási gyakorlatok módozatait.

A szakrális tér gyakorlatilag mentes az etnikumközi feszültségektől. A szakrális tér alatt nemcsak kizárólag a vallási gyakorlatokhoz szigorúan kötött helyeket (templom, kápolna, imaterem, búcsújáró vagy zarándokhelyek stb.) értem, hanem a szakrális tér (amely természetesen időtényezővel is rendelkezik) fogalma dolgozatom problematikája szempontjából is integrálja a vallási dogmákhoz és rítusokhoz szervesen köthető nagyobb egyházi ünnepeket (Húsvét, Pünkösd, Karácsony, a reformátusoknál az Úrvacsora kegyének kiosztásához köthető évközi alkalmak, az ortodoxoknál a szentek tiszteletéhez köthető egyházi ünnepnapok stb.). A szakrális tér integráns részének tekintem az emberi élethez köthető egyházi szolgálatot, egyházi jelenlétet is igénylő események sorozatát (keresztelés, konfirmáció, temetési szertartás), amelyek a közösségek vallási-társadalmi életében mindenfajta etnikai feszültséget eliminálnak, teret engedve a lokális térben való szabad vallás- és hitrendszer gyakorlatoknak. A szakrális tereket kölcsönös tisztelet övezi, melyeket a román és a magyar közösség zártabb vallásossága, egyháziassága szabályoz.

A szakrális terek átlépési gyakorlatainak száma a nagyobb és egyetemes egyházi ünnepek alkalmakkor a legintenzívebb, amelyet az ünnepkörök kölcsönös elismerése, tiszteletben tartása és a gesztusokhoz köthe-

tő kölcsönös ajándékozási, köszöntési cselekménysorozatok igazolnak.

A profán jellegű térfenntartások gyakorlati funkciói gyorsan átalakuló és folyamatosan változó dinamikával rendelkeznek, amelyeket leginkább a generációk közti határ- és térszerkezetek időbeli, kulturális, szokásbeli gyakorlatainak elváltozásai jellemeznek.

A profán, de mégis átalakuló, dinamikus határfenntartási/határépítési gyakorlatokat a lokális tér belső átváltozása jelenti, amelyet leginkább az „új betelepülők” generálnak. Az „új betelepülők” által kijelölt és elfoglalt terület nemcsak építészetiileg különül el Nagyteremi hagyományos település-szerkezetétől, hanem hermetikusan létezik úgy, hogy a közösség hagyományos egymás közötti territoriális meghatározottságú belépési és kilépési gyakorlatait, a betelepülők csoportja figyelmen kívül hagyja.

Nagyteremiben az „új betelepülők” első sorban a román nyelvet használják társadalmi kapcsolatrendszerükben, annak mozgásterében, számukra a magyar nyelvnek nincs presztízsértéke. A másik tényező, amely rohamosan alakítja, egyúttal dinamizálja az etnikus különállást, még pontosabban az etnikus különállás tudatát, az nem más, mint a román és magyar fiatalabb korosztályt ért modernizációs hatások, illetve a felgyorsult kilépési gyakorlatoknak a száma, valamint ezek idő- és térfüggvénye, amelyek visszacsapódva a lokális társadalomba, felborítják a hagyományos szerkezetű etnikai referenciáikat.

A kilépési gyakorlatoknak száma sokkal nagyobb a román fiatalág körében. Marosvásárhely közvetlen közelsége a nagyteremi román fiatalok számára nemcsak egzisztenciális tényező, amely a megélhetést hivatott biztosítani, hanem az a hatástényező is, ahol román környezetű munkahelyi kapcsolatok, illetve a szintén román környezetű kulturális, szórakozásbeli szokások, egy egészen más, makroegységű konstellációban erősítik a nagyteremi román fiatalság nemzet tudatát. Ez a fajta makroegységű nemzet tudat nem feltétlen etnicizált, vagyis nem számol a kisebbségi léthelyzetekkel.

A magyar fiatalság körében is létezik – a román fiatalokhoz hasonlóan – az a fajta kilépési gyakorlat, amely egyrészt Marosvásárhely, illetve más erdélyi, főleg magyar többségű városok, régiók irányába mozdul el, másrészt pedig Magyarország irányába. A román és a magyar fiatalok kilépési gyakorlatai, technikái valójában fokozzák, mintsem, hogy szublimálnák az etnikus karakterű distanciákat.

A nagyteremi magyarság asszimilációs folyamatának következtében, illetve sajátos kisebbségi helyzetének függvényében, nemcsak számbelileg apadt a református közösség, de az idők folyamán szervezetileg is egyre jobban meggyengült. Szembeötlő példája mindennek a szomszédos teremíjfalusi (Satu Nou)¹⁶ református magyar közösséggel való vallási-társadalmi kapcsolata a közelmúltban. A reformáció időszakában Teremíjfalusi leányegyháza volt Nagytereminek, de a települések mindig is külön templommal rendelkeztek.

A közelmúltban a két település közötti vallási-társadalmi kapcsolat szétesett, szétbomlott. Az egyházi jogi viták – miszerint az erősebb és számbelileg nagyobb teremíjfalusi közösség viseli a legnagyobb terhet az egyházközösség fenntartása érdekében, ezért Teremíjfalusi nem lehet a gyülekezeti értelemben sem a nálánál jóval kisebb Nagyteremi egyházközösség leányegyháza – az 1996–97-es esztendőkre beértek annyira, hogy a teremíjfalusi közösség leválik a nagyteremi egyházközösségről és önálló egyházközösségként újraalakul.

Az egyházszakadás mindenféleképp mélyítette a nagyteremi magyar közösség kisebbségi helyzetét, zártabbá, elszigeteltebbé téve azt. A nagyteremi református magyar közösség adakozásának és fáradságos munkájának köszönhetően felújította templomát, mintegy választ adva a „büszke tere-meiek” külső megítélésére – amely mindig is létezett – úgy, „...mint az a magyar, buzgó vallásos paraszti kisközösség, ahol az egyházas vallásosság különböző formái példaértékűek(...)”, a köztudatban is így jel-

lemzik ezt a közösséget, vagyis ’templomos faluként’ emlegetik.”¹⁷ Nagyteremi esetében az „egyházias vallásosság” erős vallási és etnikus kohéziót teremt.

Összegzésként elmondható, hogy Nagyteremi magyar-román, román-magyar együttélési modellje történelmi hagyományokon nyugszik, és még fontosabb, hogy a két közösség mindezt számon tartja, narrativizálja. A történeti hagyomány megköveteli mindkét közösség részéről a megmutatkozást, a megmutatkozás kényszerét, kívülrre a környező „magyar települések” irányába, mint a nagyteremi román-magyar, magyar-román kettős viszonyú település zárt rendszerét, illetve a befelé ható megmutatkozást, amely mára már egyértelműen a hierarchikus társadalmi viszonyrendszert is hivatott eldönteni a két közösség együttélésének stratégiáiban.

Nagyteremi „(szórvány)helyzete” nem tekinthető lezártnak. A település etnikai, interetnikai kapcsolata folyamatos változás alatt vannak, ennek függvényében változás alatt állnak maguk az etnikai identitás minták is, a csoportkohéziós rendszerek, egy szóval maga az egész átörökölt és kölcsönöségi rendszerben létező kulturális kohézió, amely együttesen, de külön-külön is jellemzik a magyar, illetve a román közösséget.

A belső etnikai határfenntartást követelő társadalmi kapcsolatok többé-kevésbé mindig is feszültségmentesek voltak, ami a kibillenést okozta az a kívülről érkező különböző történeti korokkal, folyamatokkal beáramló etnopolitikai hatások, amelyek feszültebbé, merevebbé tették a nagyteremi román-magyar, magyar-román kapcsolatokat.

A nagyteremi román-magyar közösség vizsgálatakor, mindvégig igyekeztünk ezt a fajta etnopolitikai történetiséget érzékeltetni. A „(szórvány)helyzetet” Nagyteremire úgy vonatkoztattuk, mint különálló entitást, természetesen megfeleltetve az aktuális erdélyi magyar szórvány párbeszéd diszciplinatorizált áramlatainak.

Simon Zoltán

■ Függelék

1. táblázat: Nagyteremi felekezeti adatai 1850–1992 (Varga E. Á. 1998: 521.)

	Összesen	Ortodox	Görög kat.	Református	Római kat.	Unitárius	Evangelikus
1850	1028	–	764	213	10	40	1
1857	1149	1	831	260	23	31	2
1869	1161	5	804	297	13	33	1
1880	1070	–	719	321	12	10	–
1890	1094	–	706	354	2	13	–
1900	1225	2	767	396	26	14	1
1910	1291	–	849	390	25	14	1
1930	1347	45	892	368	12	10	8
1941	1308	5	853	416	25	6	3
1992	801	513	20	170	52	–	–

2. táblázat: Nagyteremi nemzetiségi, anyanyelvi adatai 1850–1992

(Varga E. Á. 1998: 379.)

Év	Összesen	Román	Magyar	Egyéb összesen
1850 n	1028	751	255	21 ¹⁸
1880 a	1070	678	326	62 ¹⁹
1890 a	1094	691	388	28 ²⁰
1900 a	1225	760	464	1 ²¹
1910 a	1291	807	478	6
1920 n	1276	918	349	–
1930 n	1347	957	382	23 ²²
1941 a	1308	843	460	10 ²³
1941 n	1301	843	460	10 ²⁴
1956	1252	–	–	–
1966 n	1140	828	312	–
1966 a	1140	831	309	–
1977 n	1040	752	274	14 ²⁵
1992 n	801	531	230	40 ²⁶

■ JEGYZETEK

1. Tóth Pál Péter: Diaszpóra/szóróvány In Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): Tanulmányok a szóróványról. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2005. 113.
2. Orbán Balázs: A székelyföld leírása. IV. Ráth Mór Kiadása. Pest, 1870. 11. sz. 26–27.
3. Vö. Identitás-vizsgálat Nyárádkarácson község egykori görög katolikus közösségében. In Egyház-történeti szemle. 2003. 2. sz. 100–132.
4. Salat Levente: A politikaelmélet néhány sarkalatos fogalma és a kulturális megosztottság körülményei között uralkodó identitásszerkezetek közötti feszültség. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): Etnikai identitás, politikai lojalitás, nemzeti és állampolgári kötődések. Balassi Kiadó, Bp., 2005. 28.

5. Az erdélyi cigányság körében (függetlenül attól, hogy beás, kelderás, oláh, lovári, kalapos gábor stb. csoportról beszélünk) a „cigány” megnevezés egyáltalán nem minősül pejoratívnak, mi több, eredetkérdésre, illetve kulturális sajátosságokra utaló fogalmi rendszerként működik.
6. Orbán B.: i. m. 46.
7. Keményfi Róbert: A többrétű „szórvány” kifejezés a kisebbségkutatásban. In Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): Tanulmányok a szórványról... 81.
8. Biczó Gábor: A szórványkérdés transznacionális dimenziói és a magyar szórványkutatás. In Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): Tanulmányok a szórványról... 34.
9. Uo. 34.
10. A szórvány felsorolt faktoriális különbségeinek részletes leírását lásd: Biczó G.: i. m. 35.
11. Uo. 35.
12. Vetési László erdélyi szórványkutató, erdélyi (romániai) szórvány kutatásainak elméleti-gyakorlati modellje taglalja részletesen a kérdéskört
13. Vetési László szórványkutatásainak hipotézise kapcsán Biczó Gábor kulturális antropológus több sorozatos vitaműhely formájában, kimondja, hogy a szórvány eseti típusainak jellemzése kapcsán egyenesen hiba a szórvány fogalmát általánosítani, illetve a szórvány fogalmát belehelyezve az asszimilációelmélet módszeres tudományos vizsgálatába (nemzetközi tekintetben is), megállapítja, hogy még „metaperspektívikus” elgondolásban sem adatik meg a szórvány jelentésének egységes szemlélete.
14. Biczó G.: i. m. 34–41.
15. Vö. Biró A. Zoltán: A megmutatkozás kényszere és módszertana. In Gagyi József (szerk.): Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996. 271–273.
16. Teremiújfalui egyháztörténetére vonatkozóan az alábbi néhány történeti forrást hozzuk. A településre vonatkozó legkorábbi írásos dokumentumok a következők: „1263-ban a duo Therey egyike”; „1473-ban Wyfalu”; „1587-ben urtaqua Theremi” (lásd: Léstyán Ferenc: Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai. <http://mek.miiif.hu> – 2010. 03.19.). Témánk felvetése alapján leginkább releváns, hogy a korai történeti feljegyzések is igazolják, hogy Teremiújfalun református népessége nemcsak számbelileg haladta meg a Nagyteremi református közösséget, hanem egyház- és birtokjogi szerkezete is nagyobb volt annál: A Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában (1720–21) alapján a következőket tudjuk: 'Az 1720-ban a Küküllői vármegyve. Alsó járásában fekvő Teremi-Újfaluban (14 jobbág, 18 zsellér, 3egyéb) összesen 35 háztartás van a népesség jogi állapota szerint, (335 ha szántóföld, 57, 5 ha rét, 88 ha szőlős) összesen 480 ha gazdasága van, míg ekkor a szomszédos Nagyteremiben csupán 26 háztartás és 434 gazdaság létezett.” (lásd: Léstyán Ferenc: Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai. <http://mek.miiif.hu> – 2010. 03. 19.).
17. Részlet Domahidi Béla nagyteremi egykori lelkipásztorával készített interjúból. Készítette: Simon Zoltán 2005. május.
18. 3 német, 19 cigány
19. 10 német
20. 1 német
21. 1 német
22. 8 német 5 cigány
23. 5 cigány
24. 5 cigány
25. 13 cigány 1 ukrán
26. 40 cigány

76.02.10.		leltári helye: Magyar Avantgard Művészet Múzeum	osztály	
Műtárgy címe és tárgya: Föld		Anyag: fotópapír		Meret:
Művész neve és kora: Havas László XX. sz.		Technika: színes fotó		φ 12756,8 mm
Leírás: A fénykép helyettesítheti a valóságot. Ennek tudatában első útutazásom alkalmával lefényképeztem a Földet műűden oldalról. A negatívokat gondosan ki-dolgoztam, majd a képeket felnyomítottam az eredeti méretre, egy 12756,8 mm átmérőjű geoid felületére. Epp időben. Egy túlméretezett nukleáris kísérlet nem sokkal később felrobbantotta a Földet. A fénykép akkor már kézen volt. <i>Havas László</i>				
Szerzés:	Erték: 2,55.10 ¹⁰ Ft			
Származás:				
Állapot: rongált		Fénykép száma:	Lemez száma:	
Fotóalbum / táblázat / képtábla a 7/1970 (VI. 24) MM n. rendelet alapján Készítette: Péterffy 77.332				

ZSIGMOND ADÉL

MIÉRT OLVASSUNK KRIMIT?

Miklós Ágnes Kata: *Bűnös szövegek.*
Bevezetés a detektívtörténetekbe

■ Miklós Ágnes Kata szenvedélyes és notórius krimiolvasó és -gyűjtő – ez a *Bűnös szövegek* első néhány oldala után rögtön világossá vált számomra. Ahogyan az is, hogy a krimiről való *fecsegetést* legalább ekkora szenvedéllyel űzi. Fecsegetésnek, pontosabban *vidám fecsegetésnek* egyébként ő maga nevezi az esszé-sorozatot, már csak azért is, hogy az olvasó ne vérkomoly, tudományos munkára számítson. Az esszék egyébként 2005 és 2006 között *A Hétben* jelentek meg, huszonhárom részben, ennek a sorozatnak a kibővített, szerkesztett változata a kötet.

Tehát fecsegetés és krimiolvasás – mindkettőt kínos és megvetendő tevékenységként szokás elkönyvelni, mert hát *komoly* ember nem fecseg, és *komoly* ember pláne nem olvas krimi. Miklós *komoly-fecsegő* emberként mindenestre meggyőző arról, hogy érdemes visszavenni a (bölcsész) sznobériánkból. Nem kevesebbre, mint a detektívtörténet újraolvasására és rehabilitálására vállalkozik, azt szeretné megfejtetni, miért rekedt a krimi mindmáig a(z) (magasabb) irodalom periferiáján. Válaszként azaz az igen könnyen belátható magyarázattal áll elő, hogy a krimikben újra és újra feltűnő klisék, sémák elterelték a figyelmünket más vizsgálati szempontokról, másfelől viszont azt sem tudnánk pontosan megmondani, hogy hol található az a bizonyos periferia. A jó hír viszont az, hogy „ha valami mindennek a periferiáján található, az lehet a metszéspont” (26.).

A korábban periferiára szorult műfajok rehabilitálása egyébként is egyre inkább trend irodalomkritikusi, -történetész berkeiben. Miklós sem az első, aki fontosnak tart-

ja a detektívtörténetekről való beszédet, a kötet bevezetőjében hivatkozik is a témában fellelhető magyar szakirodalomra (Keszthelyi Tibor és Bényei Tamás munkáit emeli ki), a kötet frissessége tehát nem annyira a témaválasztásban, mint inkább a megközelítés módjában és az esszé szabados, könnyed stílusában rejlik. Miklós ugyanis szerintem egyáltalán nem akar szakirodalmat írni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne bámulatos mennyiségű (és minőségű!) tudása a krimi irodalomról és a krimiírókról. A kötet szimpatikus vonása az is, hogy vállaltan előbújik belőle a szerző személyes ízlése, preferenciája, pl. ilyen formában: „Az már pláne az én szégyenem, hogy sokadjára is képes vagyok Simenont, Christie-t, Ed McBaint, Camillerit olvasni – Turgenyevet meg elsőre se. Műveletlen vagyok és *low-brow*, nem vitás. Egyetlen vigaszom, hogy Agatha Christie is ugyanezt mondta magáról.” (33–34.) Ebben a gondolatmenetben próbál lehetséges válaszokat találni arra a kérdésre, hogy miért olvasunk krimi. Rövid távon az olvasó rejtély és *suspense* iránti vágyában jelöli meg a motivációt, hosszú távon viszont az egész kötet erre a kérdésre felel; hogy még pontosabb legyek: arra, hogy Miklós Ágnes Kata miért olvas krimi. Szerinte ugyanis az igazán jó krimi nem válik egyszer használatos olvasmánnyá pusztán azért, mert a könyv végén megoldódott a központi rejtély. A jó krimi az első olvasáskor figyelmen kívül hagyott utalások felismerésének vágya mellett ugyanis ő a stílusa miatt is olvassa újra.

A kötetben előtérbe kerülő élmény alapú krimiolvasás nem zárja ki a történeti

szempontokat sem. Miklós ugyanis a krimi műfajának eredetéről és lassú differenciálódásáról is beszél. A krimi létrejöttével kapcsolatban rögtön egy evidens és lényeges kérdéssel indít, amit a kérdés nyilvánvalósága ellenére eddig mégsem tettünk fel, tudniillik, hogy miért nem volt Poe előtt detektívtörténet, amikor minden adott volt hozzá. Miklós ez esetben nem annyira a válasz megtalálását tartja fontosnak, hanem elsősorban a kérdés megfogalmazását, és inkább azt igyekszik példák sorával bizonyítani, hogy az idők folyamán minden, a klasszikus krimire jellemző elem felbukkant már az irodalomban külön-külön. Együtt viszont elsőként Poe-nál.

A kiinduló, alapvető kérdéseket követően Miklós öt fejezetbe rendezve tárgyalja a detektívtörténet műfajának elkülönülő részeit. A *God Save the Queen!* fejezet Agatha Christie krimijeit járja körül, arra keresve a választ, hogy miről ismerjük meg „a” Christie. Legyen benne egy zseniális nyomozó (Poirot, Miss Marple, Parker Pyne), a helyszín legyen a „merry old England” valamelyik kisvárosa vagy falva, a gyilkosság pedig sose legyen túl véres és színpadias, és legyen zárt. Christie attól Christie, és attól jó, írja Miklós, hogy nem szabálykövető (a húszas-harmincas években a krimiírás szabályait összefoglaló kódexek készültek), hanem szabályteremtő krimiszerző. Az olvasó krimikkel szembeni elvárásait írja felül azal, hogy a pl. *Tíz kicsi négerben* a detektív nem tud mindent, nincs mindentudó elbeszélő. Emellett a paródia sem áll Christie-től távol: úgy használja a detektívtörténetek szabályait, kliséit, hogy közben ki is forgatja azokat (pl. *A titokzatos Négyesben*), sőt: saját alteregóját is megírja Ariadne Oliver alakjában. A detektívfigurák elemzése során Miklós arra a következtetésre jut, hogy a krimi irodalomban meglehetősen ritka az igazán szimpatikus detektív: Poirot figuráját régen furcsállották az olvasók, Joe Alex Miklós szerint *túl jó* detektív, még a szerény-sége is nagyképű, a szakirodalomban keveset emlegetett finn Palmu felügyelő pedig tapintatlan és potyaleső.

A *Keményre főzve* című fejezetben az európai és az amerikai krimik összehasonlítását

kísérli meg a szerző. A krimihagyomány finomodása az olvasóközönség igényeinek differenciálódását követte le, írja: az amerikai hard-boiled krimik a klasszikus brit krimikhez képest teljesen más, illúziómentes világot rajzolnak meg: „A detektívek a bűn és az igazságszolgáltatás félútján állodogálnak” (85.). Kissé nyakatekert Miklós magyar terminusa a *hard-boiled* krimire vonatkoztatva (*keményöklűként* magyarítja), valószínűleg igaz van Szilágyi Zsófiának abban, hogy a *kemény krimi* jobban hangzik, bár az sem egészen pontos. (Szilágyi Zsófia: Vidám fecsegés. Élet és Irodalom, 2010. február 12. <http://www.es.hu/?view=doc;25224>) Ez a fejezet többek között azt próbálja megfejtetni, hogy Dashiell Hammett sötét krimije, *A máltai sólyom* mitől válhatott bestsellerré. Nem szeretném a kötet minden megfejtését lelőni (Miklós sem fedi fel a krimik rejtélyeit, miközben róluk ír), úgyhogy legyen elég annyi Hammettrel kapcsolatban, hogy sajátos írástechnikája nemcsak a kemény detektívtörténet más szerzőire volt hatással, hanem a modern amerikai prózára is. Ezzel a megállapítással kapcsolatban ismét pluszpont jár Miklós Ágnes Katának, hiszen nem mulaszt el párhuzamot vonni a „fősodorbeli” írók és a krimiírók regénytechnikája között. Chandler Philip Marlowe-történeteiről pl. ezt írja: „A regények (na, most fog kiköpni néhány olvasó, de megkockáztatom) a legjobb hemingway-i hagyományt követik – és a fenébe, időnként jobbak, mint Hemingway maga.” (95.)

A *Zsaruk* fejezet lényeges megállapítása, hogy túl gyakran koncentrálunk az angol-szász detektívregényekre, ha krimiről van szó, holott a franciák rengeteg újítással járultak hozzá a műfaj fejlődéséhez. Miklós itt a detektív profilját, ha úgy tetszik, fantomképét próbálja megrajzolni. A detektívek általában aggregények, nőgyűlölők („A szex és a dedukció nem fér össze” – 124.), ha van is feleségük, ő csupán a detektív attribútuma, semmi több (l. Columbo feleségével soha nem találkoztunk), általában nem olvasnak (kivéve Andrea Camilleri állandó hősét, aki posztmodern szépirodalmat olvas!). Ezek után már azon a megállapításon sem lepődünk meg, hogy a krimi lehet önmagára ref-

lektáló műfaj is. Például úgy, hogy a detektívek más fikciós detektíveket szídnak, vagy a szöveg maga gyenge krimiken gúnyolódik.

A *Női (?) krimi (?)* című rész kijelentése, miszerint a krimi alapvetően férfi műfaj, gender-tudatos olvasókban elsősre talán megbotránkozást kelthet, de hát akkor tessék végigkövetni az érvelést. Itt is Agatha Christie a kályha, amihez Miklós minduntalan visszatér, legfőképpen Miss Marple figurája miatt, aki ugyanolyan aszexuális, mint férfi nyomozótársai. A szerző ismét jól kérdez: „...mit várnánk el egy *igazi* női nyomozótól? Mitől legyen nőies? Milyen az igazi női gondolkodás, női következtetés, női logika?” (183.)

A kötetben szó esik széles körben ismert könyvekről és detektívfigurákról, de talá-lunk benne igazi ritka gyöngyszemeket is, hogy mást ne mondjak, a finn Palmu felügyelőről szóló történetek számomra mindenképp ilyenek. Persze nem kerüli ki Miklós a nagyágyút, Sherlock Holmes-ot sem, akinek „élete történetében annyi a lyuk, mint egy túlrejt ementáliban” (235.) – az

utolsó fejezet, *A Baker Street és környéke* róla és a túlrejt ementáliról szól.

Gondolom, az az általam idézett rövid részletéből is kiderül, hogy amellelt, hogy rendkívül körültekintő, ez egy humoros könyv. Ritkán, de azért néhol előfordult, hogy olyan részre bukkantam, ahol nagyon poénkodni akarna a szerző, de nem jön össze neki. Na ez itt pl. eléggé erőltetettre sikerült: „Mondjuk, az *Egy, mérgezett a meggyet A szingli fejevadász* címmel jelentették meg, úgylahoz izgatottan vártam, ha elég sokan megveszik, vajon milyen további kötetekkel örvendeztetnek meg: sor kerül-e a dupli, tripli meg kvadrupli fejevadászra.” (193.) De még ezzel együtt is rendkívül fordulatos, szenvedélyes, személyes és stílusos könyvet olvastam.

„Szóval higgyenek magukban. Az olvasó sok mindenre képes” (229.) – írja Miklós Sherlock Holmes feltámasztásával kapcsolatban. Ha viszont a detektívtörténetekkel kapcsolatban merülne fel kérdésük, ne a Baker Streetre, hanem, miért is ne, Miklós Ágnes Katának írjanak.

KOLOZSVÁR SZÜLETÉSE

Gáll Erwin – Gergely Balázs: *Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. századi történetéhez*

■ Izgalmas feladat egy település kialakulásának történetét feltárni, még ha ez nem is teljesen megvalósítható a kevés írott forrás miatt, és „csupán” régészeti adatokkal lehetséges kiegészíteni az eddigi eredményeket. A két szerző mégis arra vállalkozott, hogy kilenc régészeti ásatás eredményeit feldolgozva hozzájáruljon Kolozsvár korai történetének az ismertetéséhez. A könyv előszó helyett íródott részből megtudhatjuk, hogy a munka gyakorlatilag a hiánypótlás céljával készült, ugyanis e kolozsvári ásatások eredményeit csak elszórva közölték, mellőzve az összefoglalást és az elemzést. A könyv megírásának oka egyszerű, ám nyomós, mivel a

város 10–13. századi történetéről kevés forrásunk van, ezért értelemszerűen a régészeté a feladat, hogy újat hozzon a kutatásban.

A szerzőktől megtudhatjuk, hogy Kolozsvárnak ebből az időszakából vannak régészeti leletei, ásatások már évtizedek óta folynak, csak ezek eredményeit nem lehetett közzétenni a „kommunizmus évtizedeinek tudománypolitikája miatt”. Így is azért jelentett meg, állítják a szerzők, mivel „pozitív változás következett be a román történelemkutatásban”. A tömör érvelés önmagáért beszél, a határozott állásfoglalás és véleménynyilvánítás az egész kötetet végigkíséri. A szerzők szándéka szerint munkájuk elsősor-

ban a történelemtudomány képviselőinek íródott, ám szeretnék, ha mondanivalójuk a nagyközönséget is megragadná. Amint a későbbiekben kiderül, ez utóbbival azért akadt némi probléma.

A tizenkét fejezetre és ezen belül alfejezetekre tagolt munka Erdély természetföldrajzi leírásával kezdődik. Itt olyan érdekes információkat tudhatunk meg, miszerint Erdély földrajzi alapon független, mintegy peremmedencéje a Kárpát-medencének, és sóban, valamint nemesfémekben gazdag volta miatt vált gyakran különböző összecsapások színterévé. Kolozsvár, akárcsak előzménye, Napoca, annak köszönhetné létét, hogy különböző útvonalak találkozási pontján jött létre. Erdély és Kolozsvár korai történetének egy kisebb ismertetését is olvashatjuk, amelynek a sarkalatos pontja természetesen a dákoromán folytonosság kérdése. Ahogy már a könyv elején az ilyen kérdéseket határozott álláspontfoglalással megoldották, úgy járnak el most is: nem keresnek kompromisszumokat, egyértelműen a magyarországi történelemkutatás álláspontjára helyezkednek, vagyis cáfolják ezt az elméletet néhány érveléssel. Nem szentelnek tág teret a kérdésnek, mivel nem is ez a munka célja, de azért nagyon is helytálló érveket sorakoztatnak fel. Ilyen érvelés például, hogy a provinciából a római kivonulás után a feltehetően ottmaradt lakosságot egyetlen írásos emlék sem említi, valamint az egykori római városok, telepek, erődítések nevei mind eltűntek. Még nyelvészeti bizonyítékokat is említene, amelyet a kérdésben egy „pártatlan” német nyelvészről idéznek. Itt még a kérdés fontosságához mérten látják el hivatkozásokkal az állításaikat, ám nincs ez mindig így. Szerencsésnek tartom, amikor valakinek van egy határozott véleménye, amit konkrétan meg is fogalmaz, de szükségesnek érzem, hogy azt valamivel támassza alá, hogy igazolja álláspontja megalapozottságát. Sajnos, több esetben is előfordul, hogy tesznek egy-két jelentőségteljes kijelentést, mint például, a kalandozások időszaka hadtörténeti szempontból a legsikeresebb része a magyar történelemnek. Ezzel személy szerint egyetértek, de mi történik akkor, ha ennek utána szeretnék olvasni,

vagy ha kétkedőbb természetű vagyok, esetleg most hallok ilyesmit először és nem tudom, higgyek-e a kijelentésnek. Röviden: az ilyen nagyobb jelentőségű kijelentések mindenképp több hivatkozást igényelnek (egyes esetekben a hivatkozásokat egyszerűen elmaradnak), amennyiben a szerzők emelni kívánják a munka tudományos értékét.

A szerzőpáros a továbbiakban röviden ismerteti a Kolozsvár környéki 10–13. századi temetők ásatásainak történetét, nehézségeit, eredményeit. Az olvasó ebből a részből megtudhatja, hogy a régészeti kutatások szempontjából a középkori Magyarország legelmaradottabb része Erdély. Kolozsváron az első 10–13. századi temetőket 1911-ben tárták fel, de az impériumváltás következtében az ezt a korszakot kutató ásatások száma visszaesett, a régészetben belül a hangsúly a dákoromán folytonosságra helyeződött. A második bécsi döntés után ismét kutathatóvá vált a város történetének ez a korszaka, hasonlóan a szocializmus első évtizedeihez.

A kötet legtekintélyesebb részét az ásatások eredményeinek az elemzése alkotja, egészen pontosan a sírokban talált leletek apró részletekbe menő szisztematikus vizsgálata. A módszer szinte az összes tárgy esetében ugyanaz. A szerzők előbb igen rövid ismertetőt tesznek közzé a tárgy típusáról általánosságban, majd a lelet elemzésébe kezdenek. Ha konkrétan nem térnek is ki a témára, de elvétele különböző helyeken megemlítik, mi alapján lehetséges megállapítani, hogy a sírokban talált személyek a honfoglaló magyarság képviselői. Ezt az etnikumot jelző leletek bizonyítják, ilyenek például az S végű hajkarikák, a lócsontok (vagyis lovas temetkezés) vagy a gyakori szablamellékletek. Jól jellemzi ezeket a Kolozsvár környéki régészeti ásatásokat, hogy egyetlen kutatott temetőt (a kilenc közül) sem sikerült teljes mértékben feltárni, valamint az ásatások eredményeit gyakran nem is tették közzé. A kérdés magától adódik: mennyire lehet messzemenő következtetéseket levonni úgy, hogy egyetlen ásatás sem volt teljes, nem ismerjük még a temetők kiterjedését sem, gyakorlatilag részadatokról lehetséges-e dolgozni? A szerzők szerint

igenis lehetséges, és a könyv őket igazolja. Ez a kötet vége felé, a kilenc ásatás eredményeinek az összefoglalásánál derül ki, a szerzők ugyanis itt tették hozzáférhetővé munkájuk eredményeit, mely szerint téves az a nézet, hogy Kolozsváron a tárgyalt időszakban nemzeti alapon telepedtek le a honfoglaló magyarok. Az ásatásokon előkerült leletek alapján kijelenthető, hogy egy heterogén népeség telepedett meg itt, és a nagy számú szablamellékletekből arra lehet következtetni, hogy ez egy katonáskodó réteg lehetett.

A következtetéseket kizárólag az ásatások eredményei alapján vonták le, jelzik is, hogy azt a kevés írott forrást, ami fennmaradt a korszakra vonatkozóan, nem használták fel, mivel az írott források gyakran „túlértékelték”, és főleg a 10. század szempontjából „felhasználhatatlank”. Azonban a módszer helyességéről eltér a véleményünk. Amennyiben ugyanis figyelembe vesszük, hogy alig vannak források a tárgyalt időszakra vonatkozóan, azt a keveset mindenképp meg kellene becsülni.

A kötetet átolvasva felemás érzéseim vannak, egyrészt örömmel tölt el, hogy ilyen munka láthatott napvilágot, ami Erdély kiemelt jelentőségű városának a múltjából idéz fel képeket az olvasó számára. A könyv értékét csak emeli (amennyiben információim pontosak), hogy nagyon hosszú ideje ez az első megjelent önálló monográfia Erdélyben, amely honfoglalás-, valamint államalapítás kori sírokat elemez.¹ Másrészt úgy gondolom, a kötet jól választott, szuggesztív címe nem fedi teljesen a könyv tartalmát, többet sejtet ugyanis, mint amennyit a munka nyújt. Amennyiben a szerzők egy város születéséről kívánnak írni, akkor – meglátásom szerint – a település alapításáról, az alapítóról, az alapítás céljáról, esetleg a város vezetéséről és jelentőségéről is meg kellene

emlékezniük. Ezzel szemben sajnos még egy rövid általános összefoglaló sem olvasható a város eme időszakának történetéből/ről, mint ahogyan arról sem, hogy az eddigi kutatások e vonatkozásban mire jutottak.² Emiatt a szakmában vagy a korszakban nem járatos olvasó számára nem derül ki, hol és hogyan kapcsolódik szervesen Kolozsvár 10–13. századi történetéhez ez a munka. Továbbá – amint azt fentebb már jeleztem – nem vagyok meggyőződve, hogy a kötet – éppen e hiányosságai miatt – sikeresen meg tudja ragadni a szélesebb értelemben vett olvasóközönséget. Annak ellenére, hogy a szerzők stílusa nagyon élvezhető, közérthetően, konkrétan fogalmaznak, a sok szakki-fejezés miatt, amelyeket sajnos általában nem magyaráznak meg, a könyv veszít az olvashatóságából. Ez a probléma még csak fokozódik a könyv vége felé, az antropológiai elemzéseknél. Ezeket az elemzéseket két másik szakember végezte, az ő esetükben egyértelmű a szerzőségük. Ezzel szemben a könyv elolvasása után sem sikerült rájönnöm, hogy a szerzőpáros tagjai közül melyik fejezet kinek a munkája. Megtörténhetett esetleg, hogy mindent közösen írtak? Ezt, be kell vallanom, kissé nehezen tartom elképzelhetőnek.

A kötet különben jól strukturált, diagramok, rajzok, térképek és szinte hetven tábla emeli a színvonalat. A felhasznált szakirodalom is széles körű, többnyelvű, nemcsak román, angol és német nyelvű munkákat használtak fel, hanem különböző szláv nyelven íródott szakmunkákat is.

Mindent összevetve valóban csak örülni lehet egy ilyen könyv megjelenésének, és a fenti megjegyzések ellenére csak ösztönözni tudom a szerzőket munkájuk folytatására.

Incze János

■ JEGYZETEK

1. <http://szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article%2CPArticleScreen.vm/id/34981>

2. Erről nagyon jó, rövid és tartalmas összefoglalás olvasható Benkő Elek tollából. Lásd Benkő Elek: Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2004. 9–12. Elérhető a világhálón is: <http://mek.oszk.hu/08700/08731/08731.pdf>

NÉGY – VAGY TÖBB – AZ EGYBEN

Radnóti Sándor: *Az Egy és a Sok*

■ Az ELTE magyar-filozófia szakára járt. Kutatásainak legnagyobb része a kultúr-filozófia és művészetfilozófia határterületéhez kapcsolódik. Lukács György tanítványa volt. József Attila- és Széchenyi-díjas. Részt vett a Kossuth- és Széchenyi-díj irodalmi albizottságának munkájában. Jelenleg az ELTE esztétika tanszékén tanít. A *Holmi* folyóirat szerkesztőségének tagja. Számos magyar és idegen nyelvű könyv szerzője. Több mint ötven magyar és külföldi kötetben és folyóiratban jelentette meg tanulmányait. 1988-ban *Mi az, hogy beszélgetés?* című könyvében adta közre tizenhárom év alatt írt kéttucatnyi bírálatát, 2000-ben *A piknik* című könyve keltett feltűnést. – Igen, Radnóti Sándorról van szó, aki 2010-ben újra vállalkozott arra, hogy kritikusai munkásságát könyv formájában is bemutassa, értelmező-értékelő szövegeit egymás mellé fűzze *Az Egy és a Sok* című kötetben.

A szerző nem fukarkodik a pozitív értékítéllettel, de ugyanakkor mentegetőzés nélkül rámutat egy-egy népszerű és/vagy általa jelentősnek ítélt mű hiányosságaira, gyenge pontjaira, s ha a szerzőhöz szorosabb ismeretség fűzi, bár olykor közvetlenebb hangot üt meg, akkor is ugyanazzal a mércével mér, ugyanolyan szigorral bírálja, vizsgálja a mű kérdésfelvetéseit. A kétféle előjel nem töri meg a szöveg egységét, inkább kihangsúlyozza, kidomborítja kompakt voltát – épp ettől elfogadható, hiteles.

Hiteles azáltal is, hogy nemcsak objektív szakértőként, hanem szubjektív befogadóként is megszólal. Nem rejti véka alá, hogy mi az ő személyes és mi az ő szakvéleménye, viszont igyekszik felismerhetően megkülönböztetni a kettőt. A szubjektív megnyilvánulások mindvégig jól körülrhatóak, és akár leválaszthatóak: a kritikus nem akarja ráerőltetni személyes véleményét

nyét senkire, így azok tiszteletét is kiérdemli, akik különben más magánvéleményen vannak.

„Az irodalomkritikának nem szabad ideologikus bírálatnak lennie abban az értelemben, hogy világnézeti feltételektől tegye függővé ítéletét” (146.) – olvashatjuk megjegyzését már a fülszövegen. Ehhez is tartja magát. Tudatosan törekszik arra, hogy szakmai véleményét ne engedje a műalkotás vagy a szerző világnézetéről alkotott képe által befolyásolni. Ugyanakkor folyamatosan rákérdez az adott világnézet mibenlétére, fontosnak tartja rekonstruálni azt, felfedni a háttérben húzódó motivációkat, tágabb összefüggésekben láttatni a mű világát, nem csak szűkebb, saját – művészeti – kontextusában helyezni el. Rámutat arra is, aktualis-e vagy bizonyos értelemben már meghaladott egy alkotás problémafelvetése abban a korban és miliőben, amikor épp nyomdafestéket látott.

A kötet írásai négy tömbre oszthatók. A különböző kategóriákba csoportosított kritikák nemcsak konkrét szépirodalmi művekkel, műfajokkal, hanem színdarabokkal, filmekkel, képzőművészettel, életművekkel is foglalkoznak.

Az első két tömb szövegei a méltatások kategóriájába sorolhatók, elismert műveket illetve szerzőket közelít meg újszerű, sajátos módon. Az első blokkban friss szempontokat alkalmaz két klasszikus mű elemzésében: a *János vitéz* kapcsán az individuális sors valóságos vagy ornamentális voltát tárgyalja párbeszédet kezdeményezve több korábbi *János vitéz*-kritikával; Wystan Hugh Auden *A szenvedésről sosem tévedtek ők* című versére reflektálva hangsúlyoz egy társadalmi mentalitásváltást, hogy „a szenvedés sorsproblémából morális problémává vált”, ugyanis a modern ember nem tud mit

kezdeni vele, értelmetlennek érzi, nem tartja az élet szükséges velejárójának.

A második kritikátömböt formailag köszöntők és irodalmi nekrológok alkotják: Réz Pál, Kertész Imre, Bodor Ádám, Heller Ágnes, Konrád György, Lengyel Péter kerek évfordulós ünneplése alkalmából, illetve Könczöl Csaba, Eörsi István, Sánta Ferenc, Tar Sándor halála kapcsán. Ezek, a műfaj kiiktathatatlan alkalmisága ellenére is méltán nevezhetők kritikai szövegeknek, lévén hogy arra vállalkoznak, hogy egy-egy fordulóponthoz érkezett vagy frissen lezárult életművet elhelyezzenek a kor és a kortárs irodalom értékskáláján.

A harmadik tömb, mely a kötet nagyobb részét teszi ki, klasszikus értelemben vett kritikákat tartalmaz az utóbbi években kiadott magyar irodalmi művekről és irodalomtudományi tárgyú könyvekről. Nádas Péter, Spiró György, Krasznahorkai László, Parti Nagy Lajos, Márton László, Závada Pál, Darvasi László, Csalog Zsolt, Karátson Gábor – a szerzők közül többen is mondhatni Radnóti Sándor felfedezettjei olyan értelemben, hogy már nyolcvanas évekbeli felbukkanásukkor felfigyel rájuk, és publikál róluk. Jelen kötetben a felsorolt szerzők legfrissebb, a 2000-es évek során megjelent munkáit, regéit, prózai műveit boncolgatja.

Ezt az egységet Radnóti legaprólékosabb kritikája nyitja meg. Szerkezetileg is a kötet középpontját képezi a Nádas Péter-mű, a *Párhuzamos történetek* értelmezése. Fejtetve az egymásba játszó motívumok jelentésmezőit, áttekintve a történetek szerkezetét, elemezve a lényegesebb strukturális összetevőket, felfedve és véleményezve a mű világnézetét, Radnóti élénk tárja saját kritika- és művészetelméletét is.

A Nádas-kritika címét viseli a kötet is, de ezzel talán nem is annyira a szépirodalmi alkotást akarja a többi fölé emelni, ha-

nem mintegy aláhúzza a maga értelmezői mentalitását: számára az tesz értékessé egy művet, ha annak szerkezete és szemléletmódja összhangban van egymással, és függetlenül attól, hogy azonosulni tud-e a világnézetével, a „szent félelem” élményével találkozunk, melyet esetleg úgy fordíthatnánk le mint az istenitől való megrettenés, valamint lenyűgözöttség egyidejűségében átértett ambivalenciát. Egy ilyen megtapasztalásban csak az igazán jól megírt mű képes résztvetni az olvasót. Elsősorban ezek az alkotások foglalkoztatják Radnóti Sándort.

Az utolsó tematikus tömbben nem annyira az irodalomkritikus szólal meg, mint inkább az esztéta: az 1956-os év eseményei kapcsán létrehozott alkotások közül csak az egyik mondható pusztán szépírói teljesítménynek: Papp András – Térey János *Kazamaták* című drámája, melyet azonban mint színházi előadást is elemez. Egy kritika átfogó képet ad az '56-os tematikájú magyar filmekről, de elsődlegesen nem történelmi vagy filmtörténeti szempontból, hanem esztétikailag vizsgálva. Egy esszé pedig az '56-osok terére, a Felvonulási térre tervezett '56-os emlékmű körül kialakult vita kapcsán a befogadói különbözőségeket elemzi politika, emlékezet és művészet viszonylatában.

A kötetben megjelenő színfoltok egymás kiegészítőiként tükrözik a sokoldalú kritikus értelmezői-méltatói-bírálnói attitűdjét, esztétikai, ízlésbeli opcióit, mély ismereten alapuló, de általa sem megkérdőjelezhetlenként beállított objektivitását és személyes véleményét, mely a művel, annak korábbi kritikusaival, világnézetével, társadalmi referenciáival dialógusban bontakozik ki. Ennek fényében a címet értelmezhetnénk akár úgy is, mint az egy kritikus sokrétű megnyilatkozását.

Zsigmond Júlia

KÁNTOR LAJOS AJÁNLJA

■ Az emberi történetek – egyéneké (egyéniségeké) és közösségeké – egymástól nagyon különböző műfajokban, földrajzilag és hagyományokban változatos térben érintenek meg. 2011-es tavaszi ajánló listámon azért állítom az élre Balla Bálint ny. szociológia professzor Berlinből érkezett, német nyelvű könyvét, mert személyes voltában szól hozzám; Balla pár éve elhunyt feleségét, Waltraudot az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem akadémiai napjain ismerhettem meg, és nem felejtettem, hogy németként mennyire azonosulni tudott problémáinkkal, milyen hűségesen állt mindig a férje mellett. „Orvos és angyal” – mondja, írja róla a Waltraudot nyilván a legjobban ismert Balla Bálint – és ezt a gyermekpszichológus, a másokon folyamatosan segíteni akaró és tudó asszony az élettörténetével igazolja. – Közelebből, Budapestről küldte a szerző CD-n megjelent emlékezését: Bögözi Kádár János *Holnemvoltól tegnapig* cím alatt az első ötven év kolozsvári, erdélyi külső-belső világát és az újabb két évtized kinti élményeit próbálja összesíteni, nem csupán a költői-prózaírói sikereket, hanem lehetőleg valamennyi apró részletet felidézve. – Természetesen minden élet más, a „tanulságokat” (szerencsére) nem lehet közös nevezőre hozni. Ezért érdemes sokféle könyvet olvasni.

■ Balla Bálint: Waltraud Balla. *Ärztin und Engel*. Krämer, Hamburg, 2011.

■ Myriam Bloedé: *Nagy József síremlékei*. Koinónia, Kvár, 2009.

■ Borsi-Kálmán Béla: *Az Aranycsapat és a kapitánya*. Kortárs Kiadó, Bp., 2008.

■ Bögözi Kádár János: *Holnemvoltól tegnapig*. A szerző kiadása (e-mail: bogozikadar-janos@gmail.com) Bp., é. n.

■ Csőgör Lajos *börtönévei* (1949–1955). Polis, Kvár, 2010.

■ William Faulkner: *A legyőzetlenek*. Kalligram, Pozsony, 2010.

■ Hovanyecz László: *Értéktéremtők 2010*. Kossuth Kiadó, Bp., 2010.

■ Hubay Miklós: *„Aztán mivégre az egész teremtés?”* Jegyzetek az Úr és Madách Imre műveinek margójára. Napkút Kiadó, Bp., 2010.

■ Karácsonyi Zsolt: *A tér játéka*. Komp-Press Kiadó, Kvár, 2010.

■ Markó Béla: *Kié itt a tér*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2010.

■ Medgyessy Éva: *Mindhalálíg színész. Péterffy Gyula (1935–1980)*. Komp-Press Kiadó, Kvár, 2010.

■ Herta Müller: *A róka volt a vadász*. Cartaphilus Könyvkiadó, Bp., 2010.

■ Ámosz Oz: *Szeretetről, sötétségről*. Európa Könyvkiadó, Bp., 2010.

■ *Psalmus Hungaricus*. Válogatta és szerkesztette Pomogáts Béla. Kráter, Bp., 2010.

■ Szakolczay Lajos: *Párbeszéddek és perbeszéddek*. Magyar Napló, Bp., 2010.

■ Szekér Endre: *Márai Sándor és világa*. Argumentum, Bp., 2010.

■ Szörényi László: *„Újzélandot választottam ki új hazámul”*. Kortárs Kiadó, Bp., 2010.

■ Tolnai Ottó: *Világítótorny eladó*. zEtna-Basiliscus, Zenta, 2010.

■ *címke-függöny*. Tompa Gábor színházi magánstótára. Összeállította Zsigmond Andrea. Bookart, Csíkszereda, 2010.

■ Ljudmilla Ulickaja: *Odaadó hívetek, Surik*. Magvető, Bp., 2010.

Vilmos Keszeg

■ *The Function of Narratives in the 20th Century*

Keywords: *(auto)biographical discourse, cultural memory, autobiographical strategies, careers*

The author has been researching biographies for decades. Careers and biographies of noblemen, ministers, folk artists, teachers and “intruder” writers (self-taught people) have been investigated within the Hungarian Department of Ethnography and Anthropology in Cluj-Napoca, Romania. The author has analyzed and presented various biographical and autobiographical strategies on numerous occasions and analyzed the relationship between cultural memory and writing, the contexts and strategies of autobiographical discourse, as well as the registers of biographical narrations. This work presents some of the events of the 20th century, which had a decisive effect on both individual and collective careers, and describes the strategies of the (auto)biographical discourse.

Elena-Despina Naghi

■ *The Neighborhood and Its Narratives*

Keywords: *Romania, communism, post-communism, micro-community, everyday life, flats*

This study focuses upon personal narratives of living in flats in the period 1980-2000, with particular interest in the mundane aspects of everyday life and their changes brought upon by the transition from the communist regime to the present in Romania. These narratives blend the personal histories of the residents and the larger narrative of a micro-community (the neighborhood). The presented narratives have been collected from the residents of neighboring flats in the vicinity of Primăverii Boulevard in Bucharest, who form a micro-community which has been established in the course of thirty years.

Anna-Mária Szalma

■ *Photography in the 20th Century*

Keywords: *private photography, autobiographic narratives, private rituals, communication*

The author presents her research of three private photographic corpuses, each studied from different viewpoints: as a possible (auto)biographic narrative, as an instrument for the segmentation of private space and time, as a ritual action, and as a form of communication, which functions within the confines of a narrow social unit (the family or a local community). During the 20th century, photography has become a medium of biographic discourse. The actuality of its study is supported not only by the fact that photography has become a part of everyday life, but also by the way in which it began to demand its rights in the discourse of the human sciences.

Narcisa Știucă

■ *Methods and Procedures in Oral History*

Keywords: *oral history, official history, narrative research, biographical narratives, methodology*

Narrative research is among the most beloved methods today in the human sciences, although its investigative methods are rather defective. One of the problems which it raises consists in the substantial dissociation between “biographical narratives” and “oral history”. In the author’s opinion, the recording of information and testimonies resulting from the recounting of one’s life cannot be brought in essential accord with official history, and even less could it offer an alternative to it. The reason for this is that the recounting of one’s own life experience is inevitably and purely subjective, as the role of the researcher consists not in confronting the testimonies with the recorded truths about the same events, but in their open reception, while in the case of oral history many more scriptural and visual testimonies are consulted.

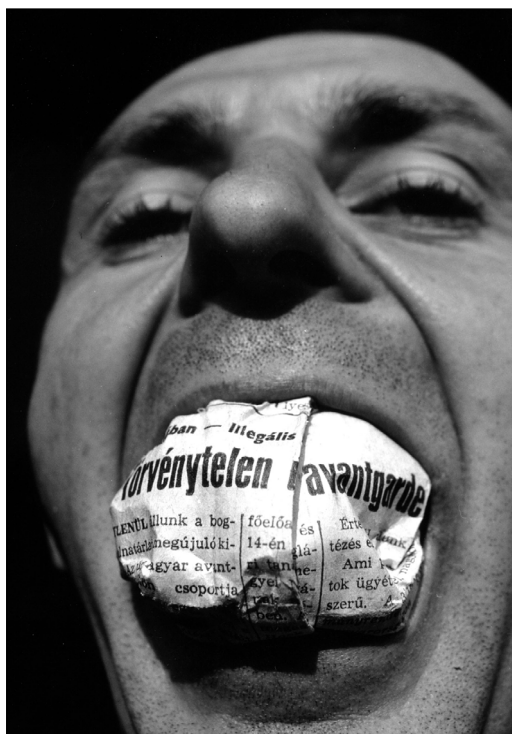
Vilmos Tanczos

■ *On the Past, Present and Future of the Kriza János Ethnographical Society*

Keywords: *Kriza János Ethnographical Society, Hungarian ethnography, ethnographic research, traditional cultures*

The Kriza János Ethnographical Society was founded in 1990, and ever since it has been showing a continuous and highly diversified activity. The Society's library was moved to its current location in the year 1994, and it holds more than 10.000 volumes including the most relevant Hungarian and Transylvanian ethnographical works. The Kriza Society gathers most of the Hungarian ethnographers from Romania, representing their professional inte-

rests, organizing annual conferences, special meetings and workshops. The Society coordinates several projects with the help and attendance of many researchers from the country and from abroad, including university students. The objectives of its projects are related to the tendencies of Hungarian ethnography and Hungarian social sciences in general: the Society organizes basic ethnographic and anthropologic researches in Transylvania and Moldova, along with specific theme-oriented fieldwork. With these researches it wishes to contribute to the formation of an authentic scientific image of the continuously changing traditional and popular cultures.

SZÁMUNK SZERZŐI

Degenfeld Sándor, gróf (1922) –
közgazdász, München

Géczi János (1954) – fró, tanszékvezető
egyetemi docens, Pannon Egyetem,
Veszprém

Haris László (1943) – fotóművész,
Budapest

K. Horváth Zsolt (1972) – egyetemi
tanársegéd, ELTE BTK, Budapest

Ilyés Sándor (1976) – kutató, Kriza János
Néprajzi Társaság, Kolozsvár

Incze János (1988) – mesterképzős hallgató,
BBTE, Kolozsvár

Jakab Albert Zsolt (1979) – néprajzkutató,
Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti
Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár

Kántor Lajos (1937) – irodalomtörténész, az
MTA doktora, Kolozsvár

Keszeg Vilmos (1957) – néprajzkutató,
tanszékvezető egyetemi tanár, BBTE,
Kolozsvár

Kovács Kiss Gyöngy (1960) – történész,
PhD, főszerkesztő-helyettes, Korunk,
Kolozsvár

Könczei Csongor (1974) – kutató, PhD,
Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár

Muşat, Nicoleta (1981) – néprajzkutató,
egyetemi tanársegéd, Temesvári Nyugati
Egyetem

Naghi, Elena-Despina (1976) –
néprajzkutató, doktorandusz, Bukaresti
Tudományegyetem, Bukarest

Nagy Réka (1982) – néprajzkutató,
doktorandusz, BBTE, Kolozsvár

Pozsony Ferenc (1955) – néprajzkutató,
egyetemi tanár, BBTE, az MTA külső tagja,
a Kriza János Néprajzi Társaság elnöke,
Kolozsvár

Simon Zoltán (1975) – doktorandusz,
Debreceni Egyetem

Szabó Árpád Tóthótm (1975) –
néprajzkutató, egyetemi tanársegéd, BBTE,
Kolozsvár

Szalma Annamária (1982) – néprajz-
kutató, doktorandusz, BBTE, Kolozsvár

Štiucă, Narcisa (1960) – néprajzkutató,
egyetemi docens, Bukaresti
Tudományegyetem

Tánczos Vilmos (1959) – néprajzkutató,
egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár

Végh Balázs Béla (1953) – irodalom-
történész, egyetemi adjunktus, PhD, BBTE,
Szatmárnémeti – Börvely

Zakariás Erzsébet (1956) – néprajzkutató,
PhD, Román Akadémia Folklórarchívuma,
Kolozsvár

Zsigmond Adél (1985) – doktorandusz,
BBTE, Kolozsvár

Zsigmond Júlia (1986) – mesterképzős
hallgató, BBTE, Kolozsvár

Támogatók

MINISTERUL
CULTURII ȘI PATRIMONIULUI
NAȚIONAL

„A 20. század eseményei jelentős mértékben megváltoztatták az élettörténet-stratégiákat is, valamint az élettörténetek értékesítésének, használatának stratégiáit. A legjelentősebbnek nevezhető változás az, hogy a biografikus beszédmód esetenként egy adott helyzet (viszony), egyéni és közösségi státus alátámasztását szolgálja. Az egyén története összekapcsolódik egy politikai-ideológiai-gazdasági helyzet, egy intézmény, a személyi státus történetével. A másik, jellegzetesen 20. századi narratív stratégia – az előbbi eljárással ellentétben – a konttraprezentikusan működő történetek forgalmazása. Az utóbbi kategóriába tartozó élettörténetek az egyénnek az adott helyzettel való szembenállását, fenntartását fejezik ki.”

(Keszeg Vilmos)

ISSN 1222 8338

4 LEJ • 500 FT

THE ANTHROPOLOGY OF BIOGRAPHIES
ANTROPOLOGIA BIOGRAFILOR